

Київський університет імені Тараса Шевченка

Українське мовознавство

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 21

Київ 1997

Кафедра сучасної української мови Київського університету відновила видання міжвузівського республіканського збірника "Українське мовознавство", який виходитиме з періодичністю – один випуск збірника на рік.

Черговий номер збірника вийде у 1998 році.

Статті до збірника можна надсилати за адресою:

252017, бульв. Тараса Шевченка, 14, Київський університет,
філологічний факультет, кафедра сучасної української мови.

Телефони: 221-02-49 – кафедра сучасної української мови;

221-03-15 – кафедра загального мовознавства.

Вимоги до статті:

1. Обсяг – до 10 сторінок машинопису через 2 інтервали.

2. Виноски оформляються за зразком:

Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С. 154.

Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний? // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 93-95.

Список літератури подається після статті.

3. Стаття подається на дискеті (WORD 6.0 FOR WINDOWS 3.11 або 95, шрифти TIMES ET, розмір 14 для тексту, 12 – для виносок) або надсилається її машинописний варіант для набору на комп'ютері.

4. Обов'язково вказується прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь і вчене звання, домашня адреса і телефони.

Редколегія

До 80-річчя кафедр української мови та української літератури

31 жовтня 1997 року у Київському університеті імені Тараса Шевченка відбулися ювілейні наукові читання, присвячені 80-річчю від дня заснування кафедр української мови та української літератури.

Пропонуємо увазі читачів доповіді, прочитані на мовознавчій секції.

*Н.Ф. Клименко, д-р філол. наук,
Інститут мовознавства НАН України*

Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп'ютерної лінгвістики

Для розвитку комп'ютерної лінгвістики характерний тісний зв'язок нагальних практичних завдань, зумовлених налагодженням інформаційних процесів у суспільстві, з найактуальнішими теоретичними питаннями сучасного мовознавства. Серед останніх, наприклад, можна виділити проблеми когнітивної лінгвістики, а також створення теорій, що адекватно пояснювали б мовну систему (з усіма її компонентами) як систему, здатну до саморегулювання і самоорганізації. Однією з таких теорій стала синергетична теорія мови, що в мовознавстві виникла на початку 80-х років нашого століття, а до того сформулювалася в надрах природничих наук. 1978 року Г. Гаген довів можливість синергетичного моделювання в суспільних науках. Ця теорія вимагає показу явищ із погляду їхньої взаємодії та конкуренції, інтеграції великої кількості змінних величин у лінгвістичну систему-теорію на основі функціонального аналізу. Йдеться про розгляд взаємодії всіх лінгвістично релевантних змінних одночасно. Однак для цього потрібно одержати лінгвістичні кількісні дані на великому (текстовому та словниковому) фактичному матеріалі, як і можливість його машинного опрацювання. Природним середовищем існування цього матеріалу є комп'ютерне середовище. Зрозуміло, що тут на передній план виступають проблеми організації та добору матеріалу, а також методики його дослідження.

Міжнародна програма "Мовна синергетика", створена 1985 року Г. Альтманом та Р. Кюлером¹, була зорієнтована якраз на визначення гіпотез теорії мовної синергетики і тих ознак мовних одиниць, що дозволяють встановити приховані закономірності організації фонологічної, лексичної, синтаксичної підсистем мови, як і їхніх взаємозв'язків. Ці дані мають вирішальне значення для

подальшого розвитку теоретичної лінгвістики. Водночас такі знання необхідні для всіх галузей машинного аналізу мови. Не випадково, що ця теорія є свого роду антигезою теорії природної граматики В.Дреслера та інших дослідників. Закономірно, що для комплексного аналізу спочатку був обраний лексикон мови. Зараз у мовознавстві зібрані різнобічні дані щодо функціонування різних його одиниць з погляду певних окремих ознак та взаємозв'язку кількох ознак. На сьогодні доведеними, наприклад, є зв'язки між частотою слів та їхнім рангом у словнику (чим більша частота слова, тим вищий його ранг), частотою слова і його довжиною (слово скорочується з частішим його використанням), а також кількістю значень у ньому (слово має тим більше значень, чим частіше воно трапляється в мові), числом його валентностей, віком існування тощо. К.М. Тищенко систематизував встановлені Ципфом, Есту, Пірсом, Флешем, Юлом, Герданом, Араповим, Херцом закони про окремі функціональні характеристики слів у залежність такого типу: чим слова частотніші, тим вони вищі за рангом, нечисленніші, коротчі, багатозначніші, багатовалентніші, давніші, або старіші в мові². Однак на сьогодні ми здебільшого маємо у своєму розпорядженні окремі дослідження однієї чи кількох ознак лексем, тобто одиничних аспектів слів (за їхньою частотою, довжиною у фонемах, складах, морфемах, кількістю значень у слові) або в плані зв'язку щонайбільше двох величин (напр., частоти та довжини).

Динамічний аспект сучасної мовної системи вимагає встановлення ознак її динаміки. Р.Якобсон, а згодом послідовники породжувальних граматик убачали динаміку в породженні складних одиниць з елементарних. З розвитком психолінгвістики її виявляли у процесах породження мовлення. Аспекти мовної синергетики передбачають пошук ознак плинної рівноваги в сучасній мовній системі, показників змін у ній (як ознак саморегулювання), що ведуть до її вирівнювання. Теорія мовної синергетики прагне розкрити мовний знак у всій сукупності його ознак через місце його в тонко структурованій, але підпорядкованій загальним правилам сітці відношень. Іншими словами, вона ґрунтується на тезі про те, що мовний знак становить систему ознак, які пов'язані одна з одною певними правилами, і на кожен знак впливає механізм мовного саморегулювання. Він забезпечує збереження змісту знака і здатність системи до саморегулювання. Якраз ці зв'язки і формують сітку відношень. Потрібно знайти архітектуру цієї сітки, природу зв'язків знаків у ній. У подальшому тексті викладено наслідки лінгвістичних досліджень у межах машинного Морфемно-словотвірного фонду української мови, створеного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України³.

Узагальнення стосуються розгляду морфемної та словотвірної підсистем мови з погляду теорії мовної синергетики.

В інвентарі морфемної підсистеми української мови, встановленому в межах 166385 слів, переважають прості однокореневі слова. Багатокореневі становлять понад 13%. Незважаючи на інтенсивне поповнення лексичного складу мови за рахунок як однокореневих афіксальних, так і складних кількакореневих утворень, пропорція між ними липається сталою: в лексиконі переважають прості слова. Це підтверджено аналізом реєстрів 11-томного тлумачного "Словника української мови" та двотомного "Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.ст.". Зі зростанням кількості складних слів у мові посилюється можливість переродження основ, багато з яких переходить до розряду афіксоїдів. Ці висновки можна інтерпретувати в межах гіпотези про ступінь описовості мови, згідно з якою збільшення ступеня описовості в лексемі супроводжує зменшення кількості таких слів у мові (відповідно до складності вираження значення). Про це свідчить ряд слів, що ілюструє зростання ступеня описовості зліва направо: *море* – *моряк* – *мореплавець*. У ньому перше слово непохідне. Воно немотивовано позначає десигнат. Друге – похідне, що позначає певний аспект десигната і співвідносне як з десигнатом, так і з лексемою, що його мотивує. Третє слово ще більше спеціалізує десигнат, бо у своєму складі має спеціальний засіб (основу) вираження сфери діяльності людини.

Ступінь описовості слова корелює з такою його ознакою, як ступінь простоти морфемної структури. Остання є моделлю слова, представленою як послідовність морфем, що побудована за певними правилами сполучуваності окремих їх типів і класів. Простоту структури визначають глибина слова, продиктована обмеженням обсягом оперативної пам'яті людини (7 ± 2 одиниць) та довжина препозитивних щодо кореня частин у слові (4-5).

У мові переважають структури з довжиною, близькою до середньої (4 ± 1 морфема). Зі збільшенням морфемної довжини зменшується лексичне наповнення морфемної структури. Це переконливо показують сітки морфемних структур слів, подібні до тих, які запропонував П. Мензерат для вивчення фонемних структур і які були використані в нашому аналізі⁴. Матеріали частотних словників української мови (художньої прози та публіцистики) засвідчують, що в текстах ще більше звужується сфера функціонування складних (багатокореневих і багатоморфемних) структур порівняно з інвентарем словників загальнолітературної мови.

Наступним параметром порядку в морфемній підсистемі мови є прояв у ній симетрії та асиметрії⁵. Однокореневим словам властива здебільшого асиметрія морфемних структур, що виявляється в

перевазі слівних структур із розгалуженою післякореневою частиною. Понад 44% слів описують типи морфемних структур, у яких є лише післякоренева частина: *тих-о, буд-ува-ти-ся, дів-ч-ат-оч-к-о*. У понад половині простих слів (54,7%) є префіксальна та суфіксальна частини. Більшість із них демонструє перевагу післякореневої частини над докореневою (*по-з-бир-а-ти-ся, пере-ін-ак-ш-ува-ти*). Проте структури з дзеркальною симетрією в будові слів з одним коренем входять до ядра системи за показниками реалізації в словах (*до-бу-ти, до-каз-о, не-має-о, роз-лог-ий, по-над-бир-а-ти, пере-у-с-від-омл-енн-я, без-від-по-від-а-льн-о*). Більше половини кількакореневих слів (57,1%) побудовано за законами ритмічної симетрії: *плів-о-плів* (послідовність корінь:корінь:корінь), *екстр-о-дур-а* (корінь+афікс:корінь+афікс), *сто+одв+адврт+иліт+ітрів+я* (з п'ятьма повторюваними кореня та афікса). Такі слова ілюструють тенденцію до рівномірного морфемного коренево-афіксального зростання слова: R:R:R *мовбило*, RA:RA *білокорий, сонцелюб*, R2A:R2A *каменоломня, світло-рожевий*, R3A:R3A *опалювально-молодужувальний* (де R – корінь, A – афікс, а двокрапка символізує межу такту).

Морфемна підсистема мови перебуває у плинній рівновазі внаслідок взаємодії багатьох чинників, серед яких важливу роль відіграє механізм словопородження. Особливості його зумовлені пам'яттю людини (її обсягом), можливостями структурування одиниць у мовному коді, тенденцією до спрощення коду, гнучкістю використання інвентаря простих знакових одиниць мови разом із невеликою кількістю правил їхньої семантичної сумісності, підпорядкованістю службових морфемних одиниць центральному кореневі. Морфемну підсистему мови визначають взаємостосунки та зв'язки між простими (морфема) та складними (основи, морфемні структури) одиницями. Для її існування на сучасному етапі характерна плинна рівновага, що ґрунтується на процесах саморегулювання системи і постає як сукупність правил, які регламентують можливість конструювання допустимих у мові складних одиниць з елементарних, забезпечують їхній взаємоперехід у різні функціональні класи, регулюють реалізацію та використання їх у мові.

Визначення параметрів рівноваги системи, особливо показників взаємодії всіх її компонентів, – складне завдання. Одним із шляхів до його розв'язування може стати розгляд морфотактичних властивостей слова, що встановлюються за допомогою позиційних та комбінаторних ознак морфем, визначення можливостей поєднання їх у певних морфемних структурах, як і наповнення кожної структури реальними словами мови. За цих умов морфемна підсистема мови окреслюється як упорядкована сукупність взаємоналаштованих параметрів своєї будови та використання її одиниць у мові. Ядро

морфемної підсистеми утворюють прості структури, довжина яких не перевищує середньої довжини слова (4-ї морфема). Якраз цим структурам віддається перевага в системі Я вони з високою частотою використовуються в лексиконі мови. З ускладненням морфемної структури, тобто зростанням у ній кількості морфем (більшої від середньої довжини слова або наближеної до межі розгортання структурованої одиниці, окресленої об'ємом короткотривалої пам'яті людини) зменшується ступінь її реалізації та використання в мові.

До цих ознак можна додати притягальну силу кореня, морфеми, обов'язкової для кожного слова і такої, що задає семантичну та формальну сполучуваність із ним службових морфем. У рівновазі морфемну підсистему утримує саме корінь. Притягальна його сила вимірюється сумою морфемосполук із ним, допустимих у певній позиції в слові. Прикоренева позиція обов'язкова для більшості афіксальних морфем. У міру віддалення позиції морфеми від кореня зменшується кількість різних одиниць, що можуть займати цю позицію, як і різко знижується кількість морфемосполук, реалізованих у ній, порівняно з теоретично можливими. Встановлено, що в другій позиції ppR (де p – префікс, R – корінь) із 6084 теоретичних префіксосполук української мови реалізовано лише 875, тобто 14,4%, у третій – pppR – із 474552 теоретично можливих реалізовано 76, тобто 0,01%, у четвертій, останній для української мови, позиції префікса перед коренем зустрічаємо 3 комбінації морфем у семи словах із понад 160 тисяч: *до-не-в-по-їд-у*, *по-пере-роз-по-ді-я-ти*, *по-на-з-до-ган-я-ти*⁶.

¹ Altman G. Projekt "Sprachliche Synergetik". – Bochum, 1985. – 27 s.; R.Köhler. Synergetic Linguistics // Contributions to Quantitative Linguistics. – Kluwer Academic Publishers. – Dordrecht, Boston, London. – 1993. – P. 41-51.

² Тищенко К.М. Методичні висновки з системного застосування основних термінів мовознавства. – К., 1989.

³ Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50; Klymenko N.F., Karpilovska E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Application // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol.1. – № 2. – P. 113-131; Клименко Н.Ф. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови // Мова європейського культурного арсалу: розвиток і взаємодія. – К., 1995. – С. 199-216.

⁴ Menzerath P. Die Architektur des deutschen Wortschatzes. – Bonn; Hannover; Stuttgart, 1957. – S. 70; Карпіловська Є.А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова // Українське мовознавство. – 1992. – Вип.19. – С. 100-110.

⁵ Клименко Н.Ф. Симметрия и асимметрия в морфемных структурах слов современного украинского языка // Морфемология и морфемогрфия. – Владивосток. – 1993. – С. 44-49.

*Є.А. Карпіловська, канд. філол. наук,
Інститут мовознавства НАН України*

Проблеми дослідження суфіксальної підсистеми сучасної української літературної мови в динамічному аспекті

Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови незмінно привертає пильну увагу дослідників. В україністиці зібрано різноманітну інформацію про склад інвентаря суфіксальних одиниць, способи варіювання їх форми та змісту при реалізації в морфемних структурах слів, характеристики розподілу в них. Досить назвати хоча б такі ґрунтовні колективні праці, як "Словотвір сучасної української літературної мови", "Морфемна структура слова", монографія О.К. Безпояско та К.Г. Городенської "Морфеміка української мови", дослідження І.І. Ковалика, Т.М. Возного, Н.Ф. Клименко, Л.А. Юрчук, Л.О. Ропіної, В.В. Гренчука, Н.М. Захлюпаной, Г.В. Чернецької та інших учених. Саме така повнота вивчення в україністиці будови суфіксальної підсистеми і функціонування її одиниць у складі морфемних структур слів дозволяє поставити завдання комплексного її дослідження в динамічному аспекті, а саме: дослідити рух суфіксальних одиниць у межах самої підсистеми і в морфемних структурах слів як продуктах її реалізації. Зауважимо, що для позначення різних типів складників суфіксальної частини слова вживаємо родовий термін "суфіксальна одиниця", як видові щодо нього використовуємо терміни "суфікс", "суфіксоїд" та "суфіксальна зв'язка". Суфікси з огляду на їх роль у побудові морфемної структури слова та широкий спектр формальних і змістових ознак розглядаємо як еталонні одиниці суфіксальної підсистеми. Суфіксоїди та суфіксальні зв'язки становлять оточення еталонних одиниць, за певними своїми характеристиками наближаючись чи віддаляючись від них. Суфіксоїди на відміну від загальноприйнятого визначення (див. праці М.Д. Співачука, М.М. Шанського, І.І. Ковалика, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенської, Б.І. Баркова та ін.) розуміємо як значущі відносно самостійні одиниці у складі післякореневої частини непохідних слів, що за своїми ознаками подібні до суфіксів. Спостерігаємо їх як в питомих (-р(ий) у *мок-р(ий)* -*ук(о)* у *ябі-ук(о)*), так і в калібричних словах (-*тар* в *сан-тар*, -*ікс* в *ком-ікс*). Серед суфіксоїдів можна виділити одиниці з різним ступенем активності

реалізації в слівних структурах (пор. унікальні суфіксоїди в словах *пошт-амт*, *патрон-таш*, *морал-іте*, *експерт-из(а)*) і повторювані з тим же значенням суфіксоїди в словах *порт-аль*, *горизонт-аль*, *центр-аль*, *екстрем-аль* або *опер-ет(а)*, *симфоні-ет(а)*, *фуг-ет(а)*, *арі-ет(а)*, а також одиниці, що за своєю формою утворюються до суфіксів або відрізняються від них, пор. подібні зони до суфіксів суфіксоїди в словах *нівел-ір* "знаряддя" (пор. *банк-ір*, *канпо-ір*), *бальзам-ін* (пор. *во-ін*, *хазя-ін*). Суфіксальні зв'язки розуміємо як чисто структурні компоненти основи слова, що мають відносну свободу функціонування в ній. Серед них розрізняємо одиниці вирівнювачі, які використовуються для уподібнення створюваної морфемної структури тій, в якій цей компонент входить до складу кореня або суфікса, напр.: **-н** у слові *бю-н-іс(а)* на відміну від *електр-он-іс(а)* чи *миман-іс(а)* або **-й/-ї** у словах *чиз-й-к(а)*, *чиз-ї-ець* на відміну від *італій-к(а)*, *італій-ець* (пор. *Італій(а)*). Другий різновид суфіксальних зв'язок становлять так звані тематичні формативи (термін Г.О.Винокура), які служать для оформлення певного типу основи слова, шпирклиць, показників класів дієслів, пор. **-а** в *дум-а-ти*, *дум-а-ти(я)* і слова без цієї зв'язки *дум-к(а)*, *дум-н(ий)*, *дум-оньк(а)*.

Динаміку спостерігаємо як при реалізації одиниць інвентаря підсистеми в структурах слів, так і всередині самої підсистеми при взаємодії її одиниць. Перший прояв руху суфіксальної підсистеми назвемо зовнішньою, а другий – її внутрішньою динамікою. Зовнішня динаміка підсистеми підпорядкована процесу конструювання морфемної структури слова, внутрішня динаміка пов'язана з процесами видозміни одиниць інвентаря підсистеми. Конструювання розуміємо і як акт словотворення, і як акт складання морфемної структури непохідних слів із подільними основами.

Вивчення зовнішньої динаміки підсистеми передбачає створення ланки, що поєднає результати обстеження інвентаря її одиниць із результатами аналізу їх функціонування у слівних структурах. Таку ланку становлять правила, що описують принципи добору з інвентаря підсистеми окремих одиниць у певній формі з певним змістом, їх розміщення у морфемній структурі слова і пристосування до внутрішньослівного оточення (лівих і правих партнерів), свого роду граматику функціонування суфіксальних одиниць у складі морфемної структури слова. Для формулювання таких правил необхідно з'ясувати: 1) типи суфіксальних одиниць за їх функціональним навантаженням у слові; 2) ознаки їх форми і змісту; 3) параметри упорядкування в межах підсистеми і 4) поле чи ареал їх вияву (термін І.І.Ковалика), реалізації у морфемних структурах. Внаслідок дослідження зовнішньої динаміки суфіксальної підсистеми вдається встановити її будову, організацію в ній одиниць за певними

параметрами форми, змісту та розподілу в слівних структурах, а отже, встановити можливості їх руху всередині самої підсистеми, прояви її внутрішньої динаміки. Опис її також спрямовано на формулювання правил взаємодії суфіксальних одиниць, а отже, правил граматики їх функціонування всередині підсистеми. Поєднання цих двох типів функціональних граматик і дозволить представити в цілому суфіксальну підсистему сучасної української мови як об'єкт у дії.

Виконання перелічених вище завдань уможливило та показало фактична база і програмні процедури її опрацювання, які створено в межах комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови. Цей фонд з 1988 р. у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України розбудовує група співробітників під керівництвом д.ф.н. проф. Н.Ф. Клименко¹. Підрунтя нашого дослідження становлять генеральний реєстр слів сучасної української літературної мови, укладений за матеріалами 5 різно-типних словників ("Словника української мови" в 11 тт., словника-довідника І.Т. Яценка "Морфемний аналіз" у 2 тт., "Частотного словника сучасної української художньої прози" у 2 тт., "Словника іноземних слів" за ред. О.С. Мельничука та "Словника-довідника з правопису та слововживання" С.І. Головашчука) обсягом 166385 лексем, а також побудований комп'ютером внаслідок аналізу фактичної бази фонду "Словник суфіксальних одиниць у складі простого слова сучасної української літературної мови". Його реєстр налічує 738 суфіксальних морфів, виділених у 119999 словах з одним коренем. Такі слова становлять ядро лексичного фонду сучасної української мови (~72,1% всього складу генерального реєстру) і виступають як основа для творення складних слів. Отже, їх вивчення набуває першорядного значення при з'ясуванні закономірностей побудови морфемної структури сучасного українського слова. До кожної реєстрової одиниці словника комп'ютер дібрав відомості про її кількісні та функціональні характеристики, а саме: про 1) її позиційний розподіл у слівних структурах; 2) спектр її лівих і правих партнерів, а також про 3) типи морфемних структур слів, у яких вона реалізована і 4) питому вагу останніх в обстеженому матеріалі. Ці відомості дозволяють визначити роль суфіксальних одиниць у слові, а на цій підставі — їх типи; встановити ознаки їх форми та змісту; відношення тотожності або виведення між одиницями, інакше кажучи, параметри їх упорядкування в підсистемі. Розв'язання цих завдань уможливило перетворення інвентаря з простого переліку одиниць на впорядкований, структурований мовний об'єкт, власне суфіксальну підсистему мови.

Таке упорядкування суфіксального інвентаря і дозволяє визначити ознаки внутрішньої динаміки підсистеми на противагу її

зовнішній динаміці, з'ясувати їх природу і відноможність. Одним із яскравих проявів внутрішньої динаміки дороздуженої підсистеми є співвідношення суфіксальних одиниць із простою (одичелементною) і складеною (кількаелементною) формою. Складені суфіксальні одиниці виразно демонструють протилежність не тільки між внутрішньою і зовнішньою динамікою підсистеми, але і між різними типами суфіксальних одиниць. Аналіз слівних структур дозволив встановити, що складені суфіксальні одиниці поділяються на інвентарні, тобто такі, що при побудові слівної структури добираються з інвентаря мови в готовому вигляді, і конструйовані, або ж такі, що складаються з кількох самостійних елементів інвентаря уже в процесі породження морфемної структури слів за аналогією. В інших структурах такі елементи функціонують незалежно один від одного. Відмінність між цими різнovidними складених одиниць полягає в тому, що, ґрунтуючись на тих самих елементарних одиницях, вони виявляють різний ступінь скріплення зі своїм додатковим ускладнювальним елементом. Отже, конструйовані одиниці ще належать зовнішній динаміці підсистеми, між тим як одиниці інвентарні уже втягуються в орбіту динаміки внутрішньої. Перший крок на шляху переходу конструйованих одиниць до одиниць інвентарних становить поява таких їх різновидів, в яких зберігається те саме значення, що і в елементарній одиниці, хоча елементи вже нерозривно пов'язані між собою, напр.: *ум* и *лиц(е)* і *мезд-ищ(е)*; *кост-омк(а)* і *риб-ак(а)*; *ребр-уват(ий)* і *роз-ат(ий)*. Завершенням цього переходу є формування в таких складених одиницях нового змісту. Наприклад, елементарний суфікс *-к(о)* позначає взагалі особу (*хвал-к(о)*, *сонь-к(о)*, *знай-к(о)*), натомість складений суфікс *-енк(о)* виражає значення "син того, хто названий твірною основою" (*цар-енк(о)*, *пол-енк(о)*, *сторож-енк(о)*) або елементарний суфікс *-и(ий)* передає значення "властивість, ознака", проте складені суфікси *ези(ий)* та *-єви(ий)* виражають значення інтенсивності ознаки (*важ-ези(ий)*, *стар-єзи(ий)*; *добр-єви(ий)*, *страш-єви(ий)*). Конструйовані складені одиниці зберігають відносну свободу своїх компонентів на тлі слівних структур, в яких вони з'єднуються один з одним внаслідок різних тактів дії породжувального механізму мови, пор.: *черн-етк(а)* і *сигар-ет-к(а)*; *плащ-аниц(я)* і *тк-а-я-яц(я)*; *щєбет-ляв(а)* і *вереск-от-я-яв(а)*. Конструйовані складені одиниці здебільшого належать до суфіксів. Випадки відносної свободи компонентів суфіксоїдів поодинокі, напр.: *індивід* — *індивід-у-ум* і *індивід-у-а* або *планет(а)* — *планет-ар-ій* і *планет-ар-и(ий)*. Суфіксальним зв'язкам, які виконують у слові чисто структурну роль, цей прояв внутрішньої динаміки не властивий. Однак їх рухомість у межах підсистеми виявляється у здатності деяких із них набувати певного значення, наближаючись у

такий спосіб до суфіксоїдів, а отже, виявляти ознаки переходу до іншого типу суфіксальних одиниць. Наприклад, зв'язка *-абель-* у слові *транспорт-абель-н(ий)* передає додаткове значення "придатність для перевезення, транспортування" на відміну від слова *транспорт-н(ий)*, а зв'язка *-оз-* у слові *вітамін-оз-н(ий)* — додаткове значення "багатий на щось, насичений чимось" на відміну від слова *вітамін-н(ий)*. Іноколи такі зв'язки дозволяють уникнути омонімії слів, внаслідок чого теж набувають певної значущості, пор.: *пере-ліч-ай-к(а)* "жінка, яка випікає хліб, булочки і т.ін. на продаж" і *пере-ліч-к(а)* "корж" або *репет-ир-ува-ти* і *репет-ува-ти*. Часом за допомогою різних суфіксальних зв'язок від одного кореня утворюються слова з різними лексичними значеннями, пор.: *его-т-изм* "переоцінення своєї особи, самозакоханість" і *его-ї-зм* "моральний принцип і негативна риса характеру, що полягають у нехтуванні інтересами суспільства й інших людей заради особистих інтересів" (обидва слова походять від лат. *ego* "я").

Здатність суфіксальних одиниць виявляти рухливість не лише в межах свого типу, але й набувати ознак, властивих іншому типу, також є проявом взаємозв'язку і взаємозалежності між внутрішньою і зовнішньою динамікою суфіксальної підсистеми мови. Наприклад, активність реалізації деяких суфіксоїдів з тотожним значенням у складі синонімічних слів наближає їх до суфіксів. Такими є, зокрема, суфіксоїд *-аж* зі значенням збірності в словах *літр-аж*, *метр-аж*, *пальт-аж*, *тонн-аж*, *сін-аж*, суфіксоїд *-оз(а)* зі значенням "речовина" в словах *глюк-оз(а)*, *сахар-оз(а)*, *фрукт-оз(а)* та ін. Еталонні одиниці підсистеми-суфікси виявляються і найбільш динамічними. Їм властиві всі засвідчені в аналізованій підсистемі прояви її внутрішньої і зовнішньої динаміки: здатність до творення складених одиниць, аноморфів, дублетів, омонімів різних типів, а також позиційна рухомість у морфемних структурах слів і широкий спектр внутрішньослівних оточень.

Результати обстеження фактичного матеріалу засвідчують взаємозалежність між статусом одиниці в межах підсистеми і полем її реалізації в морфемних структурах слів, між проявами внутрішньої і зовнішньої динаміки підсистеми. Розкрити і пояснити її передумови і закономірності — завдання повільного докладного вивчення суфіксальної підсистеми сучасної української літературної мови в динамічному аспекті, підсумком якого й повинна стати цілісна функціональна суфіксальна граматики. Вона є необхідним складником загальної функціональної граматики сучасної української літературної мови.

¹ Докладніше про джерела та принципи формування фонду, а також теоретичні дослідження з морфеміки та словотворення, виконані на його основі, див. у: Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська та ін. Морфемно-словотвірний фонд

*Т.О. Грязнухін, к. ф. н, Н.Н. Дарчук, к. ф. н,
В.І. Критська, к. ф. н, Л.В. Орлова, к. ф. н,
Т.К. Пузирська, к. ф. н,
Інститут мовознавства НАН України*

Автоматичний морфологічний аналіз як основа автоматизації вирішення задач опрацювання тексту

Дане повідомлення має на меті показати роль морфологічного аналізу при вирішенні задач опрацювання тексту, виходячи з досвіду створення та експлуатації комп'ютерних систем обробки текстової інформації. Цей досвід був набутий білорусами як на досить останніх роках спочатку колективом співробітників Відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, а потім у співпраці цього колективу з лабораторією комп'ютерної лінгвістики кафедри української мови Київського університету імені Тараса Шевченка.

Широке розповсюдження персональних комп'ютерів уможливило використання накопичених раніше теоретичних досягнень структурної та математичної лінгвістики для вирішення різноманітних практичних задач. Так, було створено експериментальну систему редагування орфографічних помилок для текстів російською мовою. Потім — діючу систему для редагування текстів українською мовою "Рута", яка визнана чи не найкращою системою цього типу в Україні. Далі майже одночасно розроблялися системи машинного перекладу з російської мови на українську та з української на російську "Плай". Ці системи зараз доповнюються галузевими машинними словниками. Розробляється також система граматичного та пунктуаційного контролю в українських текстах. За допомогою стандартних програм морфологічного аналізу було створено Частотний словник публіцистики, де робота над частотними словниками поезії та наукового стилю.

Лінгвістичною основою вирішення всіх вказаних задач опрацювання тексту (редагування, переклад, укладання словників) є автоматичний морфологічний аналіз (далі АМА). Інформація про морфологічні характеристики словоформи може бути визначена за методами формального аналізу, які "зрозумілі" комп'ютеру.

Розглянемо ті морфологічні характеристики слова, що використовуються у комп'ютерній морфології. Комп'ютерна морфологія має деякі розбіжності з традиційною морфологією. Розбіжності виникли через специфіку запису текстів як у звичайному друкованому вигляді, так і у комп'ютерному форматі. Це, найперше, стосується відсутності позначення наголосу у текстах. А тому враховувати наголос у комп'ютерних морфологічних класифікаціях видалося недоцільним.

По-друге, щоб не витрачати час на перекодування буквеного запису тексту у фонологічний, — адже для цього потрібно мати пряму та обернену програми перекодування, — комп'ютерна морфологія оперує з словоформами як послідовностями букв. Буквосполучення, які виступають у ролі машинних флексій та основ, частково збігаються із відповідними одиницями традиційної морфології. В інших випадках вони утворюють так звані квазіодиниці, які не збігаються з традиційно визначеними основами та флексіями, є їхніми частинами або, навпаки, більші за них. У деяких випадках, наприклад при перекладі власних назв з однієї мови на іншу, якщо фонологічний запис може стати необхідним, цю задачу принципово можна вирішити.

Зважаючи на все сказане вище, стає зрозумілим, що комп'ютерна парадигматична система мови відрізняється від традиційної. Це визначається розбіжностями у кількості параметрів, які враховуються для визначення однаковості чи неоднаковості відмінювання слів, через необхідність пристосування автоматичного аналізу до можливостей комп'ютера. Проблема омонімії стає проблемою омографії.

Отже, автоматичний морфологічний аналіз повинен визначати частину мови і відповідні морфологічні характеристики словоформи у межах частини мови (словоформі приписується відповідний код), встановлювати вихідну (словникову) форму кожної словоформи та її парадигматичний клас, породжувати будь-яку словоформу від вихідної форми. Для омонімів визначаються правила розмежування їх на однозначні класи. Таким чином, реально ми маємо кілька комп'ютерних програм, які імітують різні дії людини. Це власне АМА, лематизація та синтез словоформ.

Названі програми розроблено так, щоб вони могли у разі потреби виключатися з процесу аналізу. Лематизатор та синтезатор не можуть працювати до АМА, синтезатор працює за результатами лематизації.

Як же використовуються програми морфологічного аналізу при вирішенні різних лінгвістичних задач? У системі орфографічного ріднування словоформи, з якими будуть порівнюватися текстові словоформи, "знаковані" у словнику основ слів із приписаним їм номером парадигматичного класу, тобто зберігаються не словоформи, а парадигми. Процес перевірки правильності написання текстової словоформи

включає: визначення її класу та підкласу, переведення у вихідну форму, пошук у словнику основи за цією формою, у разі її наявності синтез словоформи за кодом текстової словоформи і, навпаки, порівняння словникової із текстовою словоформою. Неспівпадання текстової та синтезованої словоформи може свідчити про помилку у тексті.

У системах машинного перекладу використовуються двомовні словники основ вихідних форм з номерами парадигм. Такі словники укладаються з текстів або словників програмами АМА та лематизації. Більшість слів, якщо вони не входять у стилі словосполучення, перекладаються за двомовним словником. Текстові словоформи аналізуються АМА, лематизуються, порівнюються із словником. Словоформа у перекладеному тексті синтезується за номером парадигматичного класу та новим кодом текстової словоформи (він визначається спеціальною програмою).

При пошуку помилок не орфографічного типу текстові слова і словосполучення порівнюються з еталонними моделями, які включають інформацію про сполучуваність слів або словоформ з певними морфологічними кодами та про розташування слів та розділових знаків. Невідповідність моделям може свідчити про помилку в тексті.

При створенні частотного словника стилю теж використовуються програми морфологічного аналізу та лематизації. Вони включаються у процес співпраці комп'ютера та людини, оскільки необхідним є звертання людини до контексту для уточнення семантики слів. Тобто процес створення частотного словника є не автоматичним, а автоматизованим. Але для деяких систем опрацювання тексту, наприклад галузевих, можна створювати словники автоматично, оскільки у вузькогалузевих текстах семантика слів обмежена.

*О.М. Зубань,
Київський університет*

Методологічні питання суфіксальної парадигматики українського дієслова

Морфемні посткореневі структури у двох типах дієслівних основ (основі інфінітива та основі теперішнього часу) у синхронічному аспекті їх дослідження характеризуються чіткими формально-функціональними закономірностями у взаємодії парадигматичних і синтагматичних структурних відношень морфів, що дозволяє представити їх опис у термінах морфемних парадигм.

З точки зору лінгвістики морфемна парадигматика являє собою поєднання двох лінгвістичних теорій: морфологічної теорії з дистрибутивною теорією ідентифікації морфів:

— представлення ієрархічних відношень між морфемами однієї парадигми та фонемами, що утворюють їх форму вираження, у термінах альтернативних рядів репрезентує морфемну парадигматику як морфологічну теорію.

— встановлення морфологічних функцій альтернатив, що здійснюється на основі принципу опозиційного протиставлення морфів у межах парадигм через протиставлення дистрибуцій цих морфів, репрезентує морфемну парадигматику як розвиток дистрибутивної теорії ідентифікації морфів.

Дослідження суфіксальної парадигматики українського дієслова проводилось на базі — 27 тисяч українських дієслів, дібраних за інвентарем "Інверсійного словника української мови" С.П. Бевзенка¹, відповідно до принципів процедури ідентифікації морфів, розроблених представниками дескриптивізму: Дж. Грінбергом², З. Харрісом³, Ч. Хоккетом⁴ і Празькою лінгвістичною школою — М.С. Трубецьким⁵, та принципів морфологічного аналізу, розроблених О.С. Кубряковою та Ю.Г. Павловим⁶. У процесі дослідження було встановлено, що методика процедури ідентифікації морфів та морфологічного аналізу потребує деяких уточнень та доповнень, а також застосування методики цих двох лінгвістичних аналізів на ґрунті суфіксальної зони українського дієслова, зумовлює визначення статусу деяких суфіксальних морфів, що у традиційній граматиці української мови визначаються варіантами однієї морфеми, як членів різних морфемних парадигм.

Явище варіативності одиниць мови зумовлене двома факторами:

- а) існуванням кожної одиниці у вигляді деякого класу;
- б) використанням у мовленні завжди одного представника класу.

Інваріантні властивості морфа (тотожність значення і часткова фонологічна подібність плану вираження) — основа моделювання ідеального елемента мовної системи — морфеми, де узгацьнюються варіативні риси морфів. Варіативність стосується тільки плану вираження як часткова фонологічна відмінність морфів однієї морфеми. Відмінність змісту морфів характеризується не варіативністю, а актуалізацією потенційно закладених у морфемі змістів — інформативністю ланки морфеми. Беручи до уваги обов'язковість наявності фонологічної подібності (Празький лінгвістичний гурток), у дослідженні було прийнято теоретичне правило, що без врахування часткової фонологічної тотожності єдність морфів однієї морфеми не може бути доведена. Тому не можна вважати морфемами однієї морфеми сегменти, що перебувають у відношенні додаткової дистрибуції чи вільного мішування і мають тотожне словотворче значення, але не мають

часткової фонологічної схожості. Такі елементи морфемної структури вважаються синонімічними морфемами. Особливо це стосується однофлексійних морфів. У номенклатурі визначених суфіксальних морфем такі афікси, як наприклад /-и-/ , /-і-/ , /-а-/ – /терп>и-ти, терп>и-ш, терп>а-т'/, /сад>и-ти, сад>а-т'/, /стој>а-ти, стој>і-ш'/, /стирч>а-ти, стирч>и-ш'/; /-к-/ , /-ч-/ – /драж>к-ува-ти/, /бр>ч-ов-и-ти'/, /-нч-/ , /-ц'-/ – /прижи>в-и-и-ти/, /жи>в-и'-ува-ти/, /-л-/ , /-л'-/ – /окис>л-и-ти/, /окис>л'-а-т'/, представлені як різні морфемні. Характерною особливістю синтагматичної реалізації дієслівних суфіксів /-и-/ , /-і-/ , /-а-/ є те, що ці суфікси, граматично семантизуючись, можуть замінювати одини одного в основах теперішнього часу: суфікс інфінітива /-а-/ замінюється у структурі дієслівної основи теперішнього часу суфіксами /-и-/ та /-і-/; суфікс /-и-/ – морфом /-а-/ , суфікс /-і-/ морфема /-а-/ та /-и-/.

Дієслівний суфікс /-а-/ граматично семантизується у морфемній структурі основи теперішнього часу, потрапляючи у препозицію до флексії /т'/: /стирч>а-т', а'убл'>а-т'/ . У цій позиції морф /-а-/ набуває граматичних значень дійсного способу, теперішнього/ майбутнього часу та множини. Однією з характерних ознак синтагматичної реалізації дієслівної лексики є сполучуваність дієслівних основ із флексіями, які виражають вторинні дієслівні граматичні значення особи, числа та роду. У даному випадку вказана закономірність порушується тому, що парадигматичне протиставлення значень одиниці і множини у словоформах 2-ї дієвідміни (/стирч>а-т' – стирч>и-т'/) не виражається опозиційним протиставленням флексій: флексія /-т'/ уживається в тому і в іншому випадку. Отже, флексія /-т'/ виражає тільки граматичне значення 3-ї особи, а граматичне значення одиниці і множини передається парадигматично протиставленими суфіксами /-и-/ та /-а-/ . У позиції перед флексією /-т'/ морфема /-а-/ також характеризується визначеною граматичною семантизацією, коли виступає у словоформах дієслівних лексем, які в інфінітиві мають словотвірні дієслівні суфікси /-и-/ та /-і-/ (/кос>и-ти, гл'ад>і-ти/), та у словоформі дієслова /біг>ти/ з нульовим суфіксом в основі.

Дієслівний суфікс /-и-/ граматично семантизується у морфемній структурі основи теперішнього часу перед флексіями /-ш/, /-т'/, /-мо/, /-м/, /-те/:

золот>ав- И -ш;
-т';
-мо, -м;
-те.

У визначених позиціях суфікс /-и-/ набуває граматичних значень дійсного способу та теперішнього/ майбутнього часу. У препозиції до флексії /-т'/, крім граматичних значень способу та часу, набуває граматичного значення однини. Виступаючи в основах теперішнього часу дієслівних лексем, які в інфінітиві характеризуються наявністю словотворчих суфіксів /-а-/ та /-і-/ (*дим>і-ти, стирч>а-ти*), суфікс /-и-/ зберігає граматичну семантизацію.

Дієслівний суфікс /-і-/ набуває граматичних значень у позиції перед флексіями /-ш/, /-т'/, /-мо/, /-м/, /-те/ аналогічно до суфікса /-и-/. А також набуває граматичних значень дійсного способу, теперішнього/майбутнього часу та однини у визначених позиціях, виступаючи у словоформах дієслівних лексем, які в інфінітиві мають словотворчий суфікс /-а-/ (*цста>а-ти*).

Граматична семантизація дієслівних суфіксів /-а-/, /-и-/, /-і-/ тісно пов'язана з граматичною семантизацією основи дієслова і проходить у двох напрямках: 1) граматична семантизація морфів однієї морфеми: суфікс граматично асемантичний в основі інфінітива – граматично семантизований в основі теперішнього часу; 2) граматична семантизація основи, що зумовлює заміну граматично асемантичного суфікса інфінітива граматично семантизованим морфом іншої морфеми.

Отже, можливість взаємозаміни дієслівних суфіксів /-а-/, /-и-/, /-і-/ в основах теперішнього часу пояснюється двома причинами: 1) тотожністю словотворчого значення цих суфіксів – “тривала дія спрямована/неспрямована на об'єкт” (*кос>и-ти, хиж>ач-и-ти, стирч>а-ти, сид'>і-ти*); 2) обов'язковістю граматичної семантизації цих суфіксів у дієслівних основах теперішнього часу, яка в дієслівних основах 1-ї дієвідміни призводить до обов'язкової варіативності кінцевих суфіксів дієслівних основ: [/а-/, /ају-/, /аје-/, /ај-/], а у дієслівних основах 2-ї дієвідміни – до заміни одного суфікса іншим.

Проведений лінгвістичний аналіз морфемних парадигм дозволяє зробити висновок про те, що морфемна парадигма повинна об'єднувати морфи, враховуючи ознаку однотипного варіювання морфів у тотожних словоформах морфологічної парадигми дієслова. Особливо це правило стосується словотворчих дієслівних суфіксів, що займають фінальну позицію у морфемних структурах дієслівних основ. Поєднуючись в одну парадигму, такі морфи репрезентують варіативність не тільки однієї морфеми, тобто характеризують морфемну парадигматику, а й варіативність дієслівної лексики – адже морфологічна парадигма дієслова об'єднує словоформи, форма вираження яких варіює за рахунок зміни флексій та варіативності словотворчого дієслівного суфікса. Тому морфеми, які, реалізуючись в основі інфінітива, представлені морфами, тотожними за фонетичним складом форми вираження та за словотворчим і структурним значенням, а,

реалізуючись в однотипних (за граматичним значенням) словоформах морфологічної парадигми теперішнього/майбутнього часу, актуалізуються в морфах, які відрізняються фонемним складом форми вираження, визначаються як різні парадигматичні одиниці. Не можна вважати морфами однієї морфеми суфікси /-A₁-/: /-a₁-/⁸ - /-aj₁-/ - /-aje-/ - /aju/ 1-ї дієвідміни, /-A₂-/: /-a₂-/ 2-ї дієвідміни⁹, а також суфікси /-I₁-/: /-i₁-/ - /-ij₁-/ - /-ije-/ - /-iju-/ 1-ї дієвідміни, /-I₂-/: /-i₂-/ 2-ї дієвідміни тому, що два типи структурних значень (1-ї та 2-ї дієвідміни) визначають різні типи формальної варіативності та граматичної інформативності даних морфем за умови послідовності їх з особово-числовими флексіями теперішнього/майбутнього часу. Ці морфеми також характеризуються різною продуктивністю реалізації, яка визначає межу граматичної інформативності морфів. Морфеми /-I₂-/ та /-A₂-/ 2-ї дієвідміни не актуалізуються в морфологічній парадигмі наказового способу та у словоформах 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини та 1-ї, 2-ї особи множини теперішнього/ майбутнього часу. У третій особі однини реалізується тільки морфема /-A₂-/.

Уведення й пояснення додаткових принципів у процедурі ідентифікації морфів вимагає специфіка варіювання морфів багаточленних морфемних парадигм. Морфемна структура дієслова у процесі дериватизації використовує деякі словотворчі іменникові та прикметникові морфеми, які виступають у дієслівних словоформах у трьох варіантах: /-k₅-/ - /-o₄-/ - /-č₆-/ - іменниковий суфікс /club>o₄-i-tu/, /-k₆-/ - /-o₄-/ - /-č₇-/ - іменниковий суфікс /die>o₄-u-tu/, /-k₇-/ - /-o₄-/ - /-č₁₀-/ - прикметниковий суфікс /club>o₄-i-tu/. Дотримання принципу часткової фонологічної подібності у процедурі ідентифікації морфів визначених морфем вимагає введення до парадигми варіанта суфікса, який виступає в морфемній структурі основи прикметника чи іменника. Для визначення часткової фонологічної подібності морфа /-k-/ із морфами /-o₄-/ та /-č-/ необхідно шести до парадигми морф /-ok-/, який входить до морфемних структур мотивуючих іменників /спад>ок-Ø/, /club>ок-Ø/, /die>к-а/ (/die>ок-Ø/), та прикметників /club>ок-и/. Доповнення трьохморфної парадигми четвертим морфом /-ок-/ дозволяє провести попарне протиставлення морфів, дотримуючись принципу часткової фонологічної подібності: /-ок-/ - /-o₄-/ (o[kč]); /-o₄-/ - /-č-/ ((o-Ø)č); /-ок-/ - /-к-/ ((o-Ø)k); /-Øк-/ - /-Øč-/ (Ø[kč]).

Визначення нуль фонем /Ø/ як спільної характеристики у протиставленні морфів /-к-/ - /-č-/ зумовлюється тією причиною, що нульова фонема займає активну фонологічну позицію, тому що у протиставленні морфів /-o₄-/ - /-č-/ та /-ок-/ - /-к-/ нульова фонема вступає в морфонологічне чергування з фонемою /o/. Тобто, з морфонологічної точки зору однофонеми морфи, які, вступаючи в морфонологічне протиставлення з двофонеминими морфами, характе-

ризуються чергуванням {Ø-V} або {Ø-C} і збільшуються у кількісно-фонемному відношенні на одну фонему — нульову фонему /Ø/. У даному випадку нульова фонема /Ø/ визначається не як фонологічна одиниця, а як морфонологічна одиниця, тому що вона виражає морфонологічно активну позицію форми вираження морфів однієї морфеми. Отже, у протиставленні морфів, в яких уже визначена морфонологічно активна позиція — /Ø/, що вступає в альтернативні відношення з фонемами інших морфів, нуль фонему визначається як стала частина форми вираження морфів.

Процедура ідентифікації морфів багаточленних морфемних парадигм показує, що дані лінгвістичні конструкти поділяються на такі, що об'єднують морфи, які: 1) морфонологічно протиставляються один одному, тобто, всі морфи парадигми характеризуються частковою фонологічною подібністю у попарному протиставленні; 2) не вступають між собою у морфонологічні відношення, тобто, у морфемній парадигмі визначаються морфи, які в одному протиставленні характеризуються принципом часткової фонологічної подібності, а у протиставленні іншим членам парадигми принцип часткової фонологічної подібності порушується.

До морфем першого типу належать, наприклад, такі парадигми: /-at₁-/ — /-a₁-/ — /-a₁'₁-/, /-er₁-/ — /-e₁-/ — /-e₁'₁-/. Дотримання принципу повного парадигматичного об'єднання в межах даних лінгвістичних конструктів зумовлюється тим фактом, що форма вираження морфів, які входять до однієї морфеми, характеризується наявністю однієї сталої для всіх морфів голосної або приголосної фонему.

До морфем другого типу належать, наприклад, такі морфеми: /(-ok-)/ — /-k₅-/ — /-o₄-/ — /-č₆-/, /-a₂-/ — /-a₂'₂-/ — /-e₁-/ — /-e₁'₁-/.

Порушення принципу повного парадигматичного об'єднання пояснюється можливістю морфів парадигми протиставлятися за двома і більше фонологічними ознаками: тобто, наприклад, альтернантами в морфонологічних чергуваннях можуть виступати як початкові голосні чи приголосні фонему (в одному парадигматичному протиставленні морфа /-a₂-/ — /-e₁-/), так і фінальні голосні чи приголосні фонему (в іншому парадигматичному протиставленні морфа /-a₂-/ — /-a₂'₂-/). Тому до одного лінгвістичного конструкта потрапляють морфи, які не характеризуються спільною сталою фонемою: /-e₁-/ — /-a₂'₂-/, але принцип часткової фонологічної подібності дотримується у протиставленні іншим членам морфемної парадигми.

Отже принцип часткової фонологічної подібності як один із аспектів процедури ідентифікації морфів може анулюватися за таких умов:

1) якщо два морфи, які не характеризуються частковою фонологічною подібністю, у протиставленні іншим членам морфемної парадигми, визначаються як фонологічно подібні, то такі морфи

входять до одного лінгвістичного конструкта, але визначаються як такі, що не вступають у морфонологічні відношення;

2) якщо два морфи, які не характеризуються частковою фонологічною подібністю, у протиставленні іншим членам морфемної парадигми визначаються як фонологічно подібні, а фонемна різниця у цьому протиставленні репрезентується альтернативним рядом, де одним з альтернатив виступає нуль фонем, то такі морфи входять до однієї морфеми. Форма вираження цих морфів у даному протиставленні доповнюється нулем фонем, який визначається як морфонологічно активна позиція форми вираження морфів і у морфонологічному протиставленні морфів становить часткову фонологічну спільність двох морфів. Тому такі морфи визначаються як такі, що вступають у морфонологічні відношення.

Морфеміка українського дієслова нараховує 65 варіативних морфем, які реалізуються у синтагматичі в 174 морфах. Ієрархічні відношення між варіативними морфемами та фонемами, що утворюють форму вираження морфів таких морфем, характеризуються як альтернативні. Проте чергування фонем у межах однієї морфеми може бути немотивованим (альтернації у морфах однієї морфеми, які вступають у відношення вільного варіювання) або мотивованим різними причинами: фонологічними та морфологічними. Ці причини визначають характер ієрархічних відношень між фонемами і морфемами та спосіб опису ієрархічних відношень: морфологічно зумовлені чергування описуються в термінах альтернативних рядів і становлять об'єкт вивчення морфонології.

Процедура ідентифікації морфів показала, що морфи варіюючих морфем, вступаючи у протиставлення двох вилив — додаткової дистрибуції та вільного варіювання — визначають характер реалізації мовного елемента у процесі мовної діяльності і можуть утворювати три типи лінгвістичних конструктів: а) морфеми, утворені поєднанням тільки аломорфів; б) морфеми, що об'єднують одночасно аломорфи та варіанти морфем; в) морфеми, що об'єднують тільки варіанти морфем. У першому випадку морфема визначається, як повна аломорфічна альтернуюча морфема; у другому випадку — частково аломорфічна, частково варіативна, альтернуюча морфема; у третьому — консонантна варіативна морфема.

Відношення вільного варіювання між морфами парадигматичної одиниці не характерні для системи морфеміки українського дієслова: серед морфемних парадигм фіксується лише один випадок повного вільного варіювання: /*лакеј*>*ЧИК-ува*-ти*, *лакеј*>*ЧУК-ува-ти*/ та 36 випадків часткового вільного варіювання. Нехарактерність вільного розподілу для морфеміки української мови та характерність додаткової дистрибуції пояснюється наступною закономірністю реалізації мовних

елементів у синтагматичній: процес мовотворення зумовлює варіювання морфеми її актуалізацією у різних морфемних структурах словоформ. Мова як вторинна матеріально-ідеальна система майже не використовує структурно та граматично "порожніх" варіацій мовних одиниць. Стержнева тенденція у взаємодії парадигматики та синтагматики морфеміки як мовної підсистеми – варіативність форми вираження знакової одиниці мови, яка зумовлюється принципом лінійної реалізації парадигматичних одиниць у синтагматичній, повинна відображати зміну плану змісту парадигматичної одиниці у конкретній реалізації, який виражає взаємовідношення даного знака з іншими знаками у синтагматичній актуалізації.

Функціонуючи відповідно до цієї тенденції, мовна система може використовувати протиставлення вільного варіювання в межах парадигми як граматично навантажені, хоча і не зумовлені зміною структурної позиції. За всіма випадками вільного варіювання слово-творчих дієслівних суфіксів закріплена граматична семантизація:

– морфи /-aj-/, /-vaj-/, /-ij-/, /-uj-/, закінчуючи дієслівну словоформу та сполучаючись із флексіями /-mo/, /-te/, набувають граматичного значення наказового способу;

– морфи /-aje-/, /-vaje-/, /-ije-/, /-uje-/, сполучаючись із флексіями /-mo/, /-te/, набувають граматичного значення дійсного способу та теперішнього часу, закінчуючи дієслівну словоформу, крім указаних граматичних значень, несуть інформацію про 3-тю особу одиниці.

Отже, граматично навантажені випадки вільного варіювання морфів доцільно визначати як морфологічні варіювання й описувати їх у термінах альтернативних рядів. Відповідно, морфеми, які є частково варіативними, частково аломорфічними, визначати як альтернуючі морфеми. За цієї умови необхідно внести деякі зауваження до принципів морфологічного правила. Враховуючи дві причини виникнення функціональних альтернатив морфів 1) зміну структурної позиції, що зумовлює/не зумовлює певну граматичну семантизацію морфа; 2) граматичну семантизацію морфа, що не зумовлюється зміною структурної позиції; поняття морфологічного правила, сформульованого О.С. Кубряковою та Ю.Г. Панкратом¹⁰ повинно бути розширене. Чергування визначається як морфологічне, якщо воно, фонологічно протиставляючи два морфи однієї морфеми, одночасно протиставляє: 1) граматичні значення двох морфів, які характеризуються тотожною структурно-позиційною інформацією (вільне варіювання); 2) структурно-граматичні або структурні значення двох морфів (додаткова дистрибуція).

Морфемна парадигматика також представляє випадки варіювання морфів, які можуть виникатися подвійно: як аломорфи або як варіанти морфеми. У цьому випадку основою диференціації двох типів

розподілу є контактна та дистантна позиція. Морфи 1) /кріп>АК₁-ува*-ти¹¹, закріп>АЧ₁-ува*-ти¹²; 2) /онти>ЕЧ₁-и-ти, знти>Ч₂-и-ти¹²; 3) /роб>ім-НИК-ува*-ти, ороб>ім-НИЧ-ува*-ти/; за контактною позицією вступають у відношення вільного варіювання, за дистантною (відсутність/нааявність префіксальної позиції або зміна префікса) – у відношення додаткової дистрибуції. Структурна дистантна позиція морфів /-ак-/ , /-ач-/ та /-ник-/ , /-нич-/ зумовлює проти-ставлення лексичних значень слівосформ, яке закріплюється у морфемній структурі і за вказаними морфемами: /кріп>ак-ува-ти, роб>ім-ник-ува-ти/ – “бути кріпак, бути робітником”; /за-кріп>ач-ува-ти, о-роб>ім-ним-ува-ти/ – “робити когось кріпак, робити когось робітником”. У морфемі як парадигматичній одиниці дана лексична інформація протиставляється за допомогою альтернативного ряду {к-ч}. А також альтернатив {к-ч} та {е-Ø}, протиставляючи морфи /-ник-/ і /-нич-/ та /-ач-/ і /-ч-/ , несуть структурну інформацію про можливість утворювати морфемні структури у кореляції з префіксами /за-/ , /о-/ та /з-/ . Подібні випадки варіювання морфеми доцільно визначати як аломорфічні і вивчати у межах морфології. Здатність дистантної позиції виступати мотивуючим аргументом варіативності морфеми вимагає уведення умови дистантної позиції до процедури ідентифікації морфів за принципом додаткової дистрибуції поряд з умовою контактної позиції морфів. Ідентифікація морфів на основі правил додаткової дистрибуції повинна враховувати як контактну дистрибуцію морфа, так і дистантну дистрибуцію. Тому, що зміна дистантної морфемної позиції (опрацьований матеріал дозволяє говорити про дистантну препозицію префікса до варіюючого суфікса) може виокатись активною по відношенню до варіювання морфа, тобто зумовлювати варіативність його форми та зміну семантики морфеми, на відміну від пасивних (сталих) контактних структурних позицій. У даному випадку парадигматичні одиниці визначають як альтернуючі аломорфічні морфеми і становлять об'єкт вивчення морфології.

Уведення визначених аспектів до методик двох типів лінгвістичного аналізу: дистрибутивного та морфологічного представляє розвиток теорії морфемної парадигматики, яка пояснює основні закономірності у побудові лінгвістичних інваріантів – морфем на ґрунті морфеміки українського дієслова, що дозволяє системно описати парадигматичні відношення між морфемами та ієрархічні відношення між фонемами і морфемами у межах кожної морфеми.

¹¹ Бевзенко С.П. Інверсійний словник української мови. – К., 1985.

¹² Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. – М., 1963. – С.47-86.

¹³ Харрис З. Метод в структурной лингвистике // Звєнінєв В.А. История языкознания 19-20 веков в очерках и извлечениях [Изд. 3-е, доп]. – М., 1965. – Ч 1-2. – С. 209-228.

¹⁴ Hockett Ch. Problems of morphemic analysis // Language. – 1947. – V.23.

⁵ Трубицької Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок. — М., 1967. — С. 115-119.

⁶ Кубрякова Е.С., Пашаурн Ю.Г. Морфология в описании языков. — М., 1983.

⁷ В "Українській граматиці" (К., 1986. — С.165) вказано, що суфікс основи -і- має у формах теперішнього часу варіанти -и- та -а-.

⁸ Нижній цифровий маркер /-а-/ застосовується для розмежування омонімії морфем: кожній цифрі відповідає нове словотворче значення, яке передається тотожними формами вираження.

⁹ В "Українській граматиці" (К., 1986. — С.162) вказано, що "по 1-му спряженню змінюються дієголи з суфіксами основи инфінітива ... -а- (крім тих, які приймають цей суфікс також в 3-єм л. мн. ч.)".

¹⁰ Кубрякова Е.С., Пашаурн Ю.Г. Морфология в описании языков. — М., 1983. — С.23.

¹¹ Маркер (*) біля морфеми вказує, що в даній позиції береться до уваги сполучуваність з усіма членами морфемної парадигми. У даному випадку /-уа-/ , /-уї-/ , /-уу-/ , /-уїс-/.

¹² Морфи /-сч-/ , /-ч-/ характеризуються двоїм варіованим також у позиції перед морфемами /-и-/ , /-у-/ , /-а-/ , /-імо-/ , /-ім-/ , /п-/.

В. Пінкур,

Інститут української мови НАН України

Візуальне рекламне оголошення

як комунікативний акт

У мові немає позитивного/негативного, правильного/хибного. У мові є лише факти.

1. Широкий спектр функцій мови, які визначає сучасна лінгвістика, зумовлений різноманітністю підходів до мови, а також до її функціонування у складі культури. Згідно з темою, наше дослідження базується на схемі, виведеній Р. Якобсоном¹. Пізніші наукові розробки² спричинили уточнення окремих позицій, і схема набула такого вигляду:

1.1. За такою моделлю кожному з указаних елементів комунікативного акту поставлено у відповідність функцію мови. Референтивна (денотативна або когнітивна) функція традиційно співвідноситься з контекстом. Відношення мовця до того, про що він говорить, виражається емотивною функцією мови. Р. Якобсон слушно наголосив, що важлива не наявність цього відношення, а

імітація ("скласти враження") емоцій, справжніх або уявлених. Апелативна функція асоціюється з реципієнтом (як конкретним, і тоді це — адресат, так і потенційним). Повідомлення може бути звернене до реципієнта як з допомогою наявних граматичних форм, так і — що визначається у дослідженні — іншими мовними засобами³.

Встановлення і підтримання контакту між комунікантами відбувається через фатичну функцію. Оскільки об'єктом нашого дослідження є мова, хоча в цій функції можуть виступати паралінгвальні засоби⁴ і навіть елементи індивідуального і/або соціального досвіду. Якщо ж мовець перевіряє/регулює/згадує код спілкування, то це ще одна, метамовна функція⁵. Стосовно реклами, в якій інформація є за кодом синтетичною, вважаємо доцільним розширити цю функцію до меж коду усієї інформації, і назвати її метайнформаційною.

Зосередження на повідомленні "заради нього самого" — це поетична функція мови, що має окремим предметом фактових досліджень. Тут потрібно лише зауважити, що ця функція базується на виборі (селекції) мовних елементів для їх застосування (комбінації) у мові⁶.

1.1.1. Контекст — референтивна функція.

1.1.2. Мовець — емоційна функція.

1.1.3. Реципієнт — апелативна функція.

1.1.4. Контакт — фатична функція.

1.1.5. Код — метамовна функція.

1.1.6. Повідомлення — поетична функція⁷.

1.2. Пропонована доповідь передбачає демонстрацію функціонального наповнення візуального оголошення, зафіксованого влітку цього року в метро м. Києва.

2. Розглянемо кожне висловлювання — напис на площині рекламного оголошення.

2.1. Назва *Срібна Криничка* включає низку тропів — за наявними лексемами-складниками та за їх валентністю. З урахуванням об'єкта реклами у повідомленні спостерігаємо:

а) метонімію (*криничка* "місцезнаходження реалії" — "реалія");

б) синекдоху (народний епітет: *криничка* "традиційний докус питної води" — "докус питної води (взагалі)");

в) (словотвірну) метафору (демінутивний суфікс *-чик-* — пестливість);

г) (лексичну) метафору: *срібна* + *криничка* характеризується вказаним тропом незалежно від значення останньої лексеми "докус"/"реалія".

Помічено, що у сполучі — власній назві зростає валентність між компонентами. Силоука фразеологізується у діапазоні від фразеологічного виразу до зрощення. Пов'язаний з фразеологізацією процес ослаблення образності і наближення назви (за стилем ужитку) до статусу мовного

штампу і разом з тим — до обмеження кількісної взаємодповідності форми і змісту. Висловлювання поступово асоціюється представником соціуму, де функціонує таке позначення, саме (і тільки) з об'єктом цього позначення. У пропонованому оголошенні немає зображень з якими могла б пов'язуватись лексико-семантично назва *Срібна Кринівка* (пор., напр., візуальну рекламу батончиків "Мажор", де найменування товару поєднане із зображенням потного стану). Тільки емблема виробника ліворуч від напису і напис на етикетках зображених сифонів узагочують призначення найменування як власної назви.

2.2. На протилугу назві об'єкта метафоричність гасла *Бурхливй почуття* (інформаційно — оцінка якості) актуалізується зображенням водоспаду на тлі напису. У цьому висловлюванні констатуємо функції: посередню опосередковано — емоційну як наслідок — фатичну. Для контакто-встановлення ще вказуємо необхідними графічні (візуальні) ознаки.

2.3. Інформація про супутні послуги (*Обмін і заправка сифонів*) має чисто референтивний характер. Контактвстановлювальних рис висловлювання набуває лише на тлі, яке імітує спалах.

2.4. Повідомлення про виробника може бути більш або менш об'ємним. В оголошенні рекламодавець зазначив один можливий канал зв'язку — через телефон. До речі, можливі шляхи контакту з виробником/реалізатором товару/послуги вказані здебільшого у нижній частині оголошення, а сам напис не відзначається візуальною виразністю порівняно з іншою інформацією.

3. Компоненти рекламної одиниці що розглядається не виявили безпосередньої апелятивності або метамовного спрямування.

3.1. Ширші спостереження за візуальними оголошеннями (взагалі — за рекламними оголошеннями) дають змогу засвідчити повторювані способи апеляції до потенційного читача:

а) імператив (*Освіжись на ходу! , Підсумуй як слід!*);

б) займенники (*ти, Ви, твої, Ваш, свій*);

в) назви соціальної групи: прямо (*Випускникам шкіл*) або опосередковано (*Це круто! , Я чекаю немовля?*).

Висловлювання з апелятивністю набувають також експресії за використання зображальних засобів і знаків пунктуації (!; ?). Фатичне спрямування цих написів пояснюється виразністю зображення. Тропи в зазначених комплексах обмежені. Можуть траплятись перифрази зрозумілого змісту/призначення (див. 3.1.в). Елітети *чарівний, чудовий, неперевершений* і под. з посиленням повторюваності перетворюються на штампи, так як і вже згадані "втілення" тропів (див.2.1).

3.2. Зразки метамовної (точніше — метайнформаційної) функції фіксуються як несистематичні. Щоправда, реклама зубних щіток у метро повідомляє: *"Чудові новини для тих, хто піклується про свої*

зуби". Фрагмент *Їудові новини* — метайнформаційний. Виділений він здатен привертати увагу читача до змісту всієї одиниці.

4. У статичному візуальному рекламному оголошенні виявлено факти функціонування мови за кожним із поданих показників (див. 1.1.). Найбільш різноманітне функціональне навантаження припадає на рекламне гасло, що зрозуміло вже із загальної стратегії реклами.

Запропонований підхід, здається, не повинен залишити сумнівів щодо взаємодії мови та інших складників мови реклами. Хоча лінгвіста цікавить, звичайно, мовний компонент.

Розглянутий факт знову підтверджує тезу Р.Якобсона про центральну сутність референтивної функції мови в комунікації⁶. Асоціативній сутності сприйняття інших видів інформації мова протиставляє знакову відповідність універсуму культури й універсуму мовних форм. У тексті реклами очевидно мовні повідомлення в сукупності спрямовані на конкретизацію (дефініцію) місця ~ функціонування рекламної одиниці в мережі культури.

⁶ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: "за" и "против". Сб. статей.— М., 1975.— С. 198.

⁷ Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII.— М., 1986; Новое в лингвистике. Вып. VII.— М., Прогресс, 1975.

⁸ Якобсон Р. Значч. праця.— С. 198-200.

⁹ Яворская Г.В. Принципы социолингвистического подхода к изучению языка // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании.— К., 1991.— 380 с.

¹⁰ Якобсон Р. Значч. праця.— С. 202.

¹¹ Там само.— С. 204.

¹² Там само.— С. 198-204.

¹³ Там само.— С. 198.

Лексика. Фразеологія. Семантика

Н. Г. Тоцька,

Університет "Києво-Могилянська академія"

Місце бінарних сполук з одиничною вибірковістю в лексичній системі української мови

Існує усталена думка про те, що національна специфіка мови значною мірою виявляється у словосполученнях. Це знаходить своє підтвердження в повсякденному мовленні. Крім того, за вмінням правильно/неправильно будувати ці синтаксичні одиниці, тобто сполучати слова, можна встановити не тільки ступінь володіння мовою, але й загальну культуру мовця.

У мовознавстві має місце кілька підходів до вивчення словосполучень різного типу. В основу їх класифікації кладуться різні ознаки (семантичні, функціональні, граматичні, лінгвістичні), які часом перекрещуються, а часом зовсім не співвідносяться, що, природно, зумовлює неоднакове розуміння і кількості груп словосполучень, і їх специфіки.

Давно було помічено, що поряд зі словами, здатними вільно поєднуватися з іншими, в сучасній українській мові (як і в інших мовах) наявні також слова, які можуть поєднуватися з обмеженою кількістю чітко визначених слів. Це дає підставу академіку В.В. Виноградову виділити два типи бінарної (двослівної) лексичної сполучуваності: вільну й обмежену¹.

Під вільною лексичною сполучуваністю розуміють здатність слова поєднуватися в мові з усіма словами, з якими воно семантично сумісне, наприклад *писати листа, книгу, заяву, протокол, спогади, роман* і под.

Обмежена лексична сполучуваність — не здатність слова поєднуватися в мові тільки з певною частиною семантично сумісних з ним слів, тобто діапазон сполучуваності в цих словосполученнях суворо регламентований мовною системою. Інакше кажучи, слова з обмеженою лексичною сполучуваністю мають ширшу або вузшу лексичну вибірковість. Наприклад, можна сказати *страх бере, жаж (жадість) бере, заздрість бере*, хоча не можна утворити сполучення *радість бере* або *горе, нещастя бере*. Так само можна сказати *червоніти від сорому*, але не говорять *червоніти від горя, червоніти від радості*. Можлива й вузша сполучуваність типу *розквасити носа* або *зуби*, хоч не можна *розквасити голову* або *руку*. Можна *розв'язати* тільки *рота* або *паву* й т.п.

З погляду культури мовлення значний інтерес становлять бінарні лексичні словосполучення з одиничною вибірковістю, коли одне слово поєднується з тільки певним іншим, тобто зв'язок між ними детермінований. Так, наприклад, слово *буваний* може поєднуватися в словосполученні лише зі словами-синонімами *ків*, *жеребець*, за неможливості утворення типу *бувана корова*. *Ущент* можна *розбити*, але не можна *ущент розмести, розкидати*. *Полегшено* можна тільки *зітхнути*, а *примружити* — тільки *очі* й т.п. Таким чином, одинична лексична вибірковість неминує породжувати лексичну передбачуваність.

Для розуміння глибшої суті цих словосполучень розглянемо їх на конкретному прикладі — словосполученні *тріскучий мороз*. Особливість його полягає в тому, що одне із слів обмежене в своїй поєднуваності: прикметник *тріскучий* з'являється тільки зі словом *мороз*, причім перше слово ніби прогнозує, передбачає своїм значенням друге слово. Перше слово (*тріскучий*) звється детермінантом, а друге (*мороз*) — детермінованим компонентом словосполучення. У поєднанні з іншими словами перше слово неможливе, а отже, його

власне значення нерозривно зв'язане з даним словосполученням і ніби тільки в ньому й існує. Створюється ситуація, коли детермінант фактично поєднує в собі власне значення і значення детермінованого слова. Тому осталих іживається формально, для повноти словосполучення, хоча нічого нового до детермінанта не додає. Бінарні лексичні сполучення з мінімальною (одиничною) сполучуваністю (вибірковістю) привертали увагу російських лексикологів², але на базі української мови ще не вивчалися. Немає жодної публікації на цю тему, а в підручниках і посібниках, у деяких працях на теми фразеології є лише констатація наявності бінарних сполук з обмеженою та одиничною вибірковістю в українській мові.

Для визначення об'єкта дослідження велике значення має встановлення обсягу групи бінарних словосполучень з одиничною вибірковістю та її місця в лексико-семантичній системі української мови.

Найскладнішим у трактуванні сполук з одиничною вибірковістю є те, що вони неоднакові за своєю функцією в системі мови. Серед них є словосполучення, що виконують функцію прямого найменування предметів, процесів, ознак і властивостей, тобто первинної номінації, де кожне слово зберігає своє лексичне значення, вони розкладаються на синтаксичному рівні. Інші – виконують функцію вторинного найменування (вторинної номінації), вони притаманні фразеологічним зворотам. Проблема полягає в тому, чи слід відносити до бінарних сполук з одиничною вибірковістю всі вказані їх типи. Разом з тим слід визначитися, до якого розділу системи мови вони відносяться: до синтаксису, лексикології чи фразеології.

Наше дослідження було здійснене у два етапи. Спочатку об'єктом для спостережень стали всі бінарні словосполучення, виділені шляхом суцільної вибірки з 2-томного "Словника української мови" (1970-1980 рр.), крім слів із позначкою "застаріле".

Враховуючи семантичні, граматичні й функціональні властивості різних бінарних словосполучень з одиничною вибірковістю, виявилось доцільним поділити їх на такі основні групи:

1. Бінарні словосполучення з одиничною вибірковістю типу: *ляся точити, облизня вліпмати, з пантелику збити, бити байдики, ходюном ходити, нююі розпустити, за тридев'ять земель, ахіллесова п'ята, піти на смарку* та інші образні найменування. Усі подібні словосполучення-фразеологізми, за класифікацією В.В. Виноградова належать до фразеологічних зрощень. Вони виконують функцію вторинної номінації, оскільки служать для позначення одного поняття й не відтворюють значення слів-компонентів, а слова, що входять до фразеологізму, не мають самостійного значення. Однією з основних ознак фразеологічного зрощення є його відтворюваність у мовленні в готовому вигляді, а не, у свою чергу, зумовлює єдність синтаксичної

функції, виконуваної ним у реченні, тобто ці словосполучення нерозкладні. Фразеологічні єдності відрізняються від зрощень тим, що їх загальне значення впливає із значень складових частин, і, що особливо важливо, серед них немає бінарних словосполучень з однинною вибірковістю означеного вище типу. Тут однинну вибірковість мають не слова в цілому, а тільки окремі переносні значення багатозначного слова. Пор.: *намилити шию, прикусити язика, біла ворона, п'ятами накивати* тощо.

2. Бінарні словосполучення з однинною вибірковістю можуть виступати як еквіваленти слів-термінів та власних назв. Вони можуть указувати на предмети, що є: загальними назвами (*губно-губний звук, сонорний приголосний, дисприкметниковий зворот, колінчастий вал, ланцюгова реакція, базедова хвороба, емфізема легень, сірчана кислота, інфаркт міокарда*); власними назвами (*Середземне море, Ейфелева башта, Єгипетські піраміди* та ін.).

У науковій літературі немає однозначного розуміння місця словосполучень термінологічного характеру в лексико-фразеологічній системі мови. Одні дослідники (В.В. Виноградов, О.С. Ахманова), спираючись головним чином на цілісність номінації, вважають усі складні терміни і найменування органічною частиною фразеології. Натомість М.М. Шанський вважає ознаку фразеологічності — семантичну злитність компонентів — недостатньою, відносячи вирішальне значення експресивно-стилістичній злитності. Із суттєвими обмеженнями відносять складні терміни до фразеологічної системи С.І. Ожегов, Б.О. Ларін, Л.Г. Скрипник. Такі ж учені, як О.І. Молотков, М.Т. Тятіса, категорично заперечують доцільність і закономірність розгляду термінологічних сполучень як фразеологічних.

Ми вважаємо, що бінарні словосполучення термінологічного типу становлять окрему групу й принципово відрізняються від фразеологічних зворотів. Деякі з них зближені з вільними словосполученнями. Однинна лексична вибірковість частин слів не є загальною, вона замкнена певною терміносистемою. Наприклад, у географічному найменуванні слово *Апеннінський* має однинну вибірковість, воно є детермінантом слова *півострів*, а в загальнонародній мові воно набуває широкої послугуваності. Пор.: *апеннінський клімат, апеннінське населення, апеннінський звичай, апеннінські красавиці* тощо. Найголовніше полягає в тому, що слова-терміни не характеризуються однинною вибірковістю на загальному рівні.

3. У центрі нашої уваги виявилися бінарні словосполучення загального вживання з однинною вибірковістю, зближені з вільними, наприклад: *буланний кінь, золотиста курка, вірський мороз, проливний дощ, витріщати очі, безвихідне становище, безпробудний сон, нагла*

смерть, навшипиньки стати (піднятися), полегшено зітхнути, свіжо просити, влічю зіграти й под.

Специфіку цих словосполучень можна з'ясувати тільки шляхом порівняння з розглянутими вище двома групами.

Передусім слід відзначити, що всі такі словосполучення є лексично зв'язаними, тобто вони зв'язані "не як синтаксична одиниця, а як сполучення конкретних слів, тобто як одиниці лексична (у синтаксичному плані всі наведені вище словосполучення, як і інші до них подібні, побудовані точно так само, як співвідносні з ними за структурою вільні словосполучення"³. Саме зв'язаність компонентів пов'язує вказані словосполучення з фразеологізмами.

Однією з визначальних особливостей зазначених словосполучень є їх обмежена (а точніше одинична) поєднуваність. Вище ми її охарактеризували.

Другою обов'язковою особливістю означених словосполучень є їх лексична передбачуваність, яка достатньо виявлена і в інших типах словосполучень, зокрема у фразеологічних зрощень (напр., *випріщати очі, навшипиньки продавати, теревені правити*). У фразеологічних єдностей та в терміносполук має місце передбачуваність не лексична, а семантична, або контекстна, бо в першому випадку вона пов'язана з багатозначністю слова (слів) — напр., *кам'яниши шию*, а в другому — виявляється в замкненій терміносистемі.

Разом з тим бінарні словосполучення з одиничною вибірковістю разом інших ознак принципово відрізняються від фразеологізмів (зокрема фразеологічних зрощень).

Вони не виконують вторинної номінації. Кожне слово в них зберігає своє значення, а значення словосполучення в цілому є сумою значень слів, що його утворюють. Пор.: *випріщати очі, навшипиньки стати, безтробудний сон* і под. Напомість фразеологічні та термінологічні словосполучення, як відомо, виражають нерозчленоване значення. Вони прагматично поділяні, як вільні словосполучення, виступають окремими членами речення, відповідають на питання, напр.: *який мороз? дощ? сон? як стати? зітхнути? просити? зіграти? й под.*

Характерною особливістю фразеологічних і термінологічних сполук є їх автоматична відтворюваність, тоді як бінарні сполучення (як не буває з вільними сполученнями) конструюються мовцями.

Є ще одна особливість бінарних словосполучень з одиничною вибірковістю. Вони позбавлені образності й переносного значення на рівні словосполучення в цілому, хоч вони й можливі і на рівні складових елементів, напр., *заклятий ворог, помилитися в дурні*. Проте слід пам'ятати, що образне (і взяті переносне) значення слів — звичайне явище у вільних словосполученнях.

Слова зі зв'язаним значенням можуть замінятися синонімічними (*скоропостижна смерть* — *раптова смерть*, *розквасити ніс* — *розбити ніс*) або антонімічними: *розплющити очі* — *заплющити очі*, *тріскучий мороз* — *слабкий мороз*, *палесено зіпхнути* — *важко зіпхнути*.

Отже, до бінарних словосполучень з одиничною вибірковістю не належать: вільні словосполучення, фразеологічні зрощення, єдності, складні терміни.

Виходячи з класифікації В.В. Виноградова і М.М. Шанського та їхніх послідовників, бінарні сполуки з одиничною вибірковістю належать до фразеологічних сполук. Проте все сказане вище дає підстави зробити висновок, що бінарні сполучення з одиничною вибірковістю за своїми семантичними і синтаксичними особливостями інтегруються або у фразеологію, або в лексикологію, або в синтаксис (вільне словосполучення), але за ознакою сполучуваності становлять посередній клас у лексичній системі української мови.

З граматичного боку, залежно від стрижневого слова, вказані словосполучення поділяють на прикметникові (*закланний вирог*), прислівникові (*внічию зіграти*), дієслівні (*заплющити очі*).

Хоча кількість бінарних словосполучень з одиничною вибірковістю в українській мові загалом невелика (не перевищує 200), вивчення їх має як теоретичне (для поглибленого осмислення природи словосполучень різного типу), так і практичне значення (для вдосконалення культури мовлення, для складання словників сполучуваності слів).

¹ Виноградов В.В. Основные типы лексических значений // Вопросы языкознания. — 1953. — №5.

² Оголевц А.В. Прилагательные с ограниченной лексической сочетаемостью в русском языке: Исследование строгой лексической избирательности: АКД // Институт языкознания АН УССР им. А.А.Потебнін. — К., 1976; Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. — М., 1977. — С. 298-320.

³ Шмелев Д.Н. Загальн. праця. — С. 313.

С.М. Руденко,
Київський університет

Логічний аспект упорядкування понятійної бази терміносистеми "напій"

Виходячи з погляду про пізнаваність світу в цілому і певних його сторін зокрема, філософи довели, що усе в світі взаємопов'язане і знаходиться в постійному розвитку. Відповідно й терміносистеми відбивають цей взаємозв'язок. Як і будь-які інші системи, вона є структурними утвореннями з певним чином пов'язаними між собою

елементами-термінами. Їхня специфіка полягає в тому, що ці системи відкриті, динамічні, а за характером — природно-інтуїтивні. Терміносистеми поєднують у собі два види системності: логічну, що визначається системою понять, і лінгвістичну, що визначається системою термінів. Це дає можливість розглядати будь-який термін не як ізольований об'єкт, а як елемент певної терміносистеми, і в комплексі з його дефініцією отримати більш повну інформацію про певне поняття.

Властивостями (ознаками), враховуючи які ми можемо говорити про терміноутворення "напій" як про систему, є сукупність якісно визначених елементів, що становлять її зміст ("напій — будь-яка спеціально приготувана рідина для пиття"¹) і сукупність закономірних зв'язків між елементами — внутрішня форма або структура системи (наявність родо-видових відносин за такими ознаками, як, наприклад, виготовлення напоїв, температура подачі, порційність, наявність алкоголю тощо). Найважливішою рисою, що утворює цю систему, є розчленованість і цілісність одночасно.

"Логічний словник" визначає систему (грец.к. *systema* — ціле, що складається з частин) як "сукупність, об'єднання взаємопов'язаних і розташованих у певному порядку елементів (частин) певного цілісного утворення..."². Такими елементами для нашої системи є терміни. У науковій практиці під терміном розуміють точну назву чітко визначеного поняття науки, техніки тощо. Основними властивостями терміна є:

1) стійка однозначність усередині свого термінологічного поля, тобто співвіднесення мовного (звукового й графічного) знака з одним поняттям системи;

2) здатність бути лексисом (словом) — одиницею мови — і відповідно поєднувати в собі ознаки, притаманні мовній одиниці: підпорядковуватися законам, правилам природної мовної системи;

3) здатність бути логосом — одиницею мислення, яка пов'язує між собою поняття і лексис, результатом чого є термін.

Від загальноуживаного слова термін відрізняється тим, що, по-перше, він є мовною одиницею (словом або словосполученням) спеціальної сфери життя; по-друге, це найменування спеціального об'єкта або поняття; і по-третє, це найменування, якому відповідає дефініція, що точно й чітко окреслює зміст відповідного поняття, вказує на такі його характерні ознаки, які дають можливість вирізнити одне поняття з-посеред інших і одночасно поставити його в певний класифікаційний ряд³. Можливість побудови класифікації виникає саме завдяки властивості терміна бути логосом. Класифікація — "розподіл предметів певного роду за класами відповідно до найсуттєвіших ознак, властивих предметам цього роду, завдяки чому вони відрізняються від предметів інших родів. При цьому кожний клас

займає у встановленій системі певне постійне місце і, у свою чергу, поділяється на підкласи⁴.

Наукова класифікація закономірно виникає на такому етапі розвитку науки, коли назріває необхідність оцінки та переоцінки матеріалів дослідження, виявлення ієрархії наукових понять і взаємовідносин між ними. Із плином часу класифікації уточнюються, оскільки матеріальний світ розвивається і змінюється, а одночасно змінюється і зміст наших знань про нього, — класифікації також не можуть бути нерухомими, незмінними. Наукова класифікація — це, в першу чергу, класифікація понять. Предмети настільки є об'єктами класифікування, наскільки наші поняття є відбиттям цих предметів. З цієї точки зору, безумовно, в основі будь-якої класифікації лежать предмети, але фігурують вони лише через поняття. Метою класифікування є подання понять, пов'язаних між собою логічними зв'язками.

Як це не парадоксально, в термінологічній роботі не можуть класифікуватися самі терміни, оскільки вони спеціально створюються як штучні одиниці для номінації понять, що дефінуються, тобто як засіб вираження та відбиття їхньої сутності, як величини похідні від сутності понять. Дійсність і знання існують у нашій свідомості не завдяки словам і термінам, а завдяки значенням, які стоять за цими знаками. Ці значення — концепти — існують або у вигляді термінів, або у вигляді дефініцій. У спеціальних підмовах вони формуються шляхом понять, а передаються за допомогою термінів.

У документі ISO/R 704 поняття визначено як "ментальний конструкт (одиниця мислення), що служить для класифікації індивідуальних об'єктів внутрішнього і зовнішнього світу шляхом більш або менш випадкової абстракції, ознаки (характеристики) якого більшою або меншою мірою відбивають властивості індивідуальних об'єктів"⁵.

Я. Горещький звертає увагу на те, що динамічний аспект поняття репрезентується завдяки теорії логічного спектра, який слід розуміти як набір ознак, що відбивають основні властивості описуваного об'єкта. Цей же спектр є основою для більшості найменувань⁶. Але для одного й того самого поняття можуть існувати різні логічні спектри залежно від поглядів науковця, етапу розробки теорії, її технічного впровадження. (Обов'язковим моментом при класифікуванні понять є дотримання принципу синхронії).

Так, скажімо, зміст поняття "чай" має різні характеристики у таких взаємопов'язаних між собою сферах, як товарознавство, технологія та організація харчування. Для товарознавства харчової промисловості "чай — висушене й оброблене листя культивованої вічнозеленої рослини, на якому настоюють гарячий ароматний напій. Чай бувають байхові, пресовані й екстарговані"⁷. Для технолога визначальним є спосіб приготування напою: "Чай — напій, який

отримують у результаті заварювання чайного листа і настоювання в чайнику протягом 5-6 хв.⁸ Технологічний асортимент "чайних напоїв" вказує, як правило, або на особливості їх приготування, або на використану сировину: "чай по-китайськи", "чай з молоком по-індійськи", "чай лимонний", "чай з шипшини та ромашки" тощо. Для фахівців, що займаються організацією харчування, визначальним є тип посуду: "Чай – напій, що подають у фарфорових чашках, іноді – в склянках з підстаканниками"⁹.

Але всередині і технологічного, і товарознавчого, і організаційного напрямків існують, у свою чергу, свої напрямки, школи, теорії; так що визначення і класифікування понять повністю залежать, урешті-решт, від логічного ракурсу, який обрав упорядник терміносистеми. Наприклад, "напій змішаний" можна класифікувати залежно від таких характеристик, як призначення, сировина, смак, температура подачі тощо. "Класифікація напоїв – справа, на перший погляд, дуже проста, а насправді надзвичайно складна. Можна створити багато різних варіантів залежно від критеріїв або поставленої мети"¹⁰.

Саме у зв'язку зі складністю та багатогранністю термінованих явищ у галузі громадського харчування різними є й параметри, що встановлюються як основні під час проведення класифікації. Факт можливості класифікування одного й того самого предмета на різних засадах підтверджує його монолітність і доводить справедливості універсального діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей, одним із принципів дії якого є пізнання істини предмета через осягнення єдності його протилежних визначень.

Нові класифікації лише висвітлюють його з різних боків, полегшуючи сприйняття і вивчення. Критерії ж ділення об'єкта визначаються залежно від мети, відповідно до якої будується система.

Огляд класифікацій, поданих у різних підручниках та посібниках, дає підстави говорити про те, що в жодному з них не відбито повного асортименту напоїв, які виготовляються на підприємствах харчування, тобто для класифікування обрано різний (але в жодному разі не повний) обсяг поняття. Так, наприклад, у "Збірнику рецептур страв і кулінарних виробів" (основному нормативному документі підприємств громадського харчування) різних років підставою для ділення поняття "напій" є на першій сходинці класифікації температура подачі, на другій – дифузне поєднання ознак, до якого входять і сировина, і вміст алкоголю, і вплив на організм споживача тощо: у "Збірнику" 1955 р. це підрозділи: чай, кава, какао, напої молочні, напої з вином; у "Збірнику" 1973р.: чай, кава, какао, молоко та молочнокислі продукти, прохолодні напої; у "Збірнику" 1982р.: чай, кава, какао й шоколад, молоко, кисломолочні продукти, гарячі напої з вином, прохолодні напої, безалкогольні коктейлі, кришони. У

"Збірнику рецептур страв української кухні" 1992 р. "до гарячих напоїв відносять чай, каву та ін., до холодних – молоко, кисломолочні продукти, прохолодні напої"¹¹. У підручнику для технікумів М.І. Ковальова та Л.К. Сальникової основною підставою для ділення є наявність алкоголю в напої, а наступною логічною операцією є поділ усіх напоїв на гарячі й холодні: до безалкогольних належать гарячі (чай, кава, какао, шоколад, збитень) і холодні (молочні напої, фруктові соки тощо), алкогольні напої – крижони, коктейлі, пунші, гроги, глінтвейни.

Отже, єдиної наукової класифікації напоїв не існує. Однак видана останнім часом спеціальна література з технології виготовлення напоїв¹² дає можливість установити повний обсяг поняття взяти до уваги всі аспекти й ознаки для родо-вилового ділення і здійснити перерозклад понять і характеристик, об'єднавши фрагменти окремих класифікацій в єдину систему певного типу.

Для галузі громадського харчування, в межах якої ми розглядаємо функціонування терміносистеми "напій", суттєвими ознаками, за якими може здійснюватися систематизація, є:

1) сировина (органічна: рослинного та тваринного походження; і неорганічна);

2) технологія виготовлення (наприклад, змішаних напоїв: за допомогою міксера; у шейкері; у склянці за допомогою ложки з довгою ручкою);

3) організація подачі (час подачі, посуд, гарнірування). Система цих ознак визначає синтагматичні відношення між термінами. Крім того, терміносистему характеризують ще й парадигматичні відношення (для терміносистеми "напій" це відношення "рід – вид"). Її семантика перебуває у площині, на якій перетинаються синтагматичні та парадигматичні відношення. Саме цим і зумовлений вибір фасетного типу класифікації (про що нижче), бо він найповніше відбиває семантику терміносистеми.

Тип класифікації, як зауважує Д.С. Лотте, не можна обирати довільно. Розрізняють два основні види зв'язків між поняттями: ієрархічні та неієрархічні. Найбільш важливим видом є ієрархічний зв'язок, оскільки завдяки йому встановлюється супер- і субординація понять на різних рівнях ділення або об'єднання.

Якщо конкретні обсяги понять послідовно можна вичленювати з більш загальних, такий тип ієрархічної класифікації називається послідовним. Традиційна назва цього типу – класифікація у вигляді генеалогічного дерева, або просто дерево. Деревоподібно орієнтовані конструкції називають графами (підстава для ділення в такому випадку, як правило, одна). Але ділення понять в межах однієї класифікації можна здійснити одночасно й за різними ознаками.

Такий тип класифікації називається фасетним (за фасетними — незалежними ознаками). Інша назва цього типу — паралельна класифікація.

Великий обсяг поняття "напій", що вбирає в себе цілий комплекс різноманітних технологічних характеристик, диктує вибір саме фасетної (паралельної) класифікації.

Логічне ділення, тобто ділення роду на види, пов'язане з класифікацією та дефініціями, фігурує в системі завдяки термінам. Родовидові відношення між поняттями існують у тому випадку, коли:

1) інтенція підрядного поняття включає інтенцію того, що підпорядковує, і ще, щонайменше, одну додаткову ознаку з характеристик, що є критерієм подальшого ділення. Кожна додаткова ознака складає окреме поняття;

2) коли екстенція поняття, що підпорядковує, включає кожний об'єкт (та/або поняття), який входить в екстенцію підрядного поняття і, щонайменше, ще один об'єкт або поняття.

Між двома будь-якими поняттями можна спостерігати різні зв'язки залежно від позиції укладача класифікації, де заради зручності в кожній системі приймається якесь одне провідне положення (зв'язок). Ознака, на основі якої проводиться ділення загального поняття, називається ознакою класифікації, або підставою для ділення (*fundamentum divisionis*). Спостерігаючи за утворенням однієї з логічних горизонталей усередині терміносистеми "напій", слід зазначити, що класифікація здійснювалася з позицій аналізу технології виготовлення напоїв у громадському харчуванні. Першою логічною операцією при систематизації є ділення на підставі визначення компонентності, в результаті чого маємо дихотомічний поділ *напоїв чистої (однорічкової) та змішані (багатокомпонентні)*. Далі для поділу обсягу поняття *напій* підставою слушно вважати вміст алкоголю — тому всі *змішані напої* поділяються на *алкогольні, безалкогольні та слабоалкогольні*. Наступним етапом є визначення порційності: *змішані алкогольні напої* поділяють на такі, що *готуються великими порціями* (на 6-12 осіб — *party drinks*) і *порційні* (на одну особу). У свою чергу *порційні напої* мають такі типи, як *коктейль, джупет, коблер, компрес, прог, санді, сангарі, тодді, фікс і хайбол*.

За часом уживання *коктейлі* поділяють на такі види, як *коктейль-аперитив* (вживається до прийняття їжі для збудження апетиту), *коктейль-діджестив* (сприяє полегшенню травлення під час їжі) і *витверзлого характеру* (вживається після прийняття їжі, і напоїв). У свою чергу видове поняття *коктейль-діджестив* стає родовим для таких видів: *кордіал, смеш, фрїт, фррате, фрозен, з вершками, листкуватий, сауер*. Залежно від того, який компонент обирається як основний за кількісним вмістом у складі напою, *коктейль-діджестив сауер*, наприклад, поділяються на види, виготовлені *на основі вин, на основі віскі, на основі горілки та гірких настоек, на основі джину, коньяку та бренді*.

на основі рому та на основі пива. Поняття, що стоять на останньому щаблі цієї нисхідної ієрархічної системи, є неподільними і визначаються термінологами як номенклатура, а в технологічній практиці мають назву "асортимент". Це утворення є найбільш рухомих і репрезентує відкриту систему, яка постійно поповнюється новими видами. Умовно ці назви теж можна вважати термінами, оскільки їхніми дефініціями є рецептури виготовлення (у світі зараз існує понад 3 тисячі твердих рецептів змішаних напоїв, перші з яких були зафіксовані понад 100 років тому і за весь час свого існування залишилися майже незмінними). Саме завдяки рецептурі можна встановити диференціацію виду (його специфічну відмінність) – те, що конотує на родову конотацію. *Differentia* – це те, що слід додати до конотації роду, щоб отримати конотацію виду. Наприклад, рід *коктейль-диджестив сауер на основі коньяку* має види: "Малинове молоко", "Колібри", "Алі-баба", "Нептун", "Діамант", "Трійка", "Білява отрута" тощо. Робочою дефініцією родового поняття цієї останньої ланки логічного ланцюга буде така сполука ознак: "Коктейлі-диджестиви сауер на основі коньяку – досить міцні змішані алкогольні напої, кислі на смак, які вживають під час їжі для полегшення травлення." Дефініції ж видів цього роду відрізняються конкретністю специфічних рис: "Малинове молоко" – "Змішати: 40 мл коньяку і 20 мл малинового соку; перелити в келих і додати холодне молоко"; "Алі-баба" – "Добре змішати: 20 мл коньяку, 20 мл кофейного лікеру, 1 яєчний жовток, 0,3 лимонного соку; прооцідити в чарку"; "Нептун" – "Змішати у рівних співвідношеннях коньяк, Южний лікер, апельсиновий сік. У чарку покласти два шматочки льоду"¹³. Тут ми маємо переконливу ілюстрацію того, що рід, включаючи види, денотує більше, ніж вид, а вид конотує більше, ніж рід. Вид конотує всі атрибути, які конотує рід, і ще цілий комплекс (у нашому випадку) відмінних ознак, конкретизованих у виборі складу компонентів напоя, технології виготовлення та організації подачі. Прослідковуючи логічні відношення від загального ("напій") до конкретного "Малинове молоко", отримуємо один із ланцюгів (логічну горизонталь) фасетної класифікації:

- 1) напій;
- 2) напій змішаний;
- 3) напій змішаний алкогольний;
- 4) напій змішаний алкогольний порційний;
- 5) коктейль;
- 6) коктейль-диджестив;
- 7) коктейль-диджестив сауер;
- 8) коктейль-диджестив сауер на основі коньяку;
- 9) "Малинове молоко".

Ця горизонталь демонструє процес поступового накопичення кількісних змін та стрибкоподібний перехід до нової якості через лексичні зміни, які, у свою чергу, відбивають зміни в структурі поняття (від загального до конкретного). Конкретно-предметні фактори, що утворюють якість, є специфічними для кожної речі або системи речей. Якісні зміни (від найбільш загального роду "напій" до проміжного "коктейль") є наслідком накопичення кількісних змін, міра яких у складному атрибутивному словосполученні "напій зміняний алкогольний порційний" досягла своєї межі. Порухення ж міри, як відомо із закону про перехід кількісних змін у якісні, призводить до "зміни даного предмета, до перетворення його на інший предмет"¹⁴. У наведеному прикладі перетворення це відбувається шляхом зняття (за Г.-В.-Ф. Гегелем, зняття знищення і збереження одночасно – засіб поволення, примирення суперечностей і відтворення їх на вищій основі): місце складного словосполучення займає термін-однослів з іншою (новою) лексичною оболонкою, що в семантичному плані увібрав у себе всі зазначені в словосполученні якості. Але кожна нова якість, що тут виникає, має свою міру, і тим самим створює простір для нових кількісних змін. Як і бачимо далі, міра зміни поняття від проміжного роду "коктейль" до останнього виду горизонталі "*Малинове молоко*" – теж досягла своєї межі в останньому роді класифікаційного ряду ("*коктейль-диджестив сауер на основі коньяку*") і шляхом зняття набула вже нової якості через власну назву напою, яка увібрала в себе всі родо-видові характеристики зазначеного напою завдяки своєму місцю в терміносистемі.

Закон переходу кількісних змін у якісні є шаблоном для встановлення реальної міри якісного перетворення конкретної речі, а це передбачає не тільки знання загального закону, а й сукупності умов, за яких він діє. Наведений приклад класифікаційного ряду свідчить про те, що на рівні системного вивчення напоїв, які мають власну структуру і генезис, міра розкривається через сутність системи, а перехід від однієї лексичної якості до іншої розкриває діалектичну єдність поступовості і стрибкоподібності та переривчастості і безперервності.

Із погляду логічного аналізу, нові поняття у цьому ланцюгу утворилися шляхом взаємодії двох або кількох понять і належать до таких типів логічних сполучень: детермінація (напій+алкогольний – напій алкогольний) – отримуємо підрядне поняття, вишове стосовно родового; кон'юнкція (коктейль-диджестив) – інтенції обох понять емагуються і створюють поняття, що є найближчим загальним видом обох початкових понять і залишається на тому самому рівні ієрархії; диз'юнкція ("Діамант", "Трійка", "Малинове молоко", "Алі-баба" – коктейль-диджестив) – екстенції двох або більше переісних понять з'єднуються, і в результаті отримуємо найближчий загальний рід, тобто нове родове поняття.

Наведена логічна горизонталь дає можливість, насамперед, всебічно охарактеризувати конкретний напій. Стосовно ж прагматичного аспекту класифікації напоїв слід зауважити, що до асортименту підприємств харчування, наприклад, із зазначеного ланцюга, як правило, потрапляє лише еліптичний вираз *коктейль "Діамант"*. Відтак одна з важливих характеристик цього поняття – *диджестив*, час уживання напоєм може бути визначений лише культурою або обізнаністю споживача. Повна ж класифікаційна характеристика поняття може стати в нагоді лише фахівцю.

Із точки зору упорядника терміносистеми, обраний для ілюстрації логічний ланцюг цілком може послужити матеріалом також і для розгляду основних термінологічних понять, які використовуються при класифікуванні. Рід, від якого починається ділення (*sumptum genus*) – *напій*. Проміжні групи всередині ділення (*subalterna genera*) – *змішаний // алкогольний // порційний // коктейль-аперитив // сауер // на основі коньяку*. Неділимі поняття (*infimae species*) – *"Маланове молоко", "Діамант", "Ані-баба", "Калібри"* тощо. Найближчим родом (*proximum genus*), наприклад, для *коктейлю-диджестиву* є *коктейль*, а для *коктейлю*, у свою чергу, – *напій змішаний алкогольний порційний*. Одна й та сама одиниця є родом стосовно нижчого і видом стосовно вищого щабля класифікації. Підкласи одного рівня, не підпорядковані один одному і об'єднані лише за певною суттєвою ознакою класифікації, є координованими (супідрядними), більші високого рівня – суперординованими, а більші низького – субординованими (рід *напій змішаний* стосовно видів *напій змішаний алкогольний*, *напій змішаний безалкогольний* і *напій змішаний слабоалкогольний* є суперординованим, а ці види стосовно нього – субординованими).

Поняття, що належать до координованих класів, як наприклад *аперитив* та *диджестив*, вичерпують суперклас *напій алкогольний коктейль* і, у свою чергу, як види, що входять до одного роду, виключають один одного завдяки наявності дистинктивних ознак, які належать до одного й того самого типу характеристик.

Отже, вивчення і власні спроби укладення фрагментів класифікацій на окремих розділах знань науки про харчування переконують у тому, що понятійна база терміносистеми "напій" перебуває на тому етапі накопичення (залишаючись відкритою системою), коли виникає нагальність і є всі підстави та можливості для її упорядкування шляхом створення єдиної наукової класифікації та стандартизації, що буде мати виняткове значення як на науково-теоретичному, так і на прагматичному рівнях її вивчення. Чітка класифікація полегшує процес пізнання навколишнього світу, дає можливість швидше віднайти внутрішні закономірності, які визначають розвиток і змінюваність досліджуваних предметів, а також є основою для подальшого терміно-

досліджуваних предметів, а також є основою для подальшого термінологічного або лінгвістичного дослідження. І насамкінець, спроба упорядкування терміносистеми "напій" ще раз підтверджує постулат: щоб сприйняти і засвоїти набуття загальною людської науково-технічної думки й активно включитися в світовий науковий процес, необхідна розроблена система поняттєвих засобів, що охоплює різні сфери інтелектуального життя, а створення розгалужених термінологічних систем рідною мовою виступає головною умовою становлення національного наукового потенціалу і прилучення до загальносвітового¹⁵.

¹ Башинкова Т.М. Безалкогольні напої.— К., 1991.— С. 3.

² Кондаков Н.И. Логический словарь.— М., 1971.— С. 475.

³ Дригало В.П. О терминологическом словообразовании // ВЯ.— 1973.— №4.— С. 76.

⁴ Кондаков Н.И. Знач. прая.— С. 214.

⁵ ISO/R 704-1968 Naming principles.— Geneva, 1968.—Р. 5.

⁶ Горезный Я. Об отношении между понятием и наименованием//Международ. симпозиум "Теоретические и методологические вопросы терминологии".— М., 1979.— С. 16.

⁷ Коробизна З.В. Товароведение вкусовых товаров.— М., 1986.— С. 130.

⁸ Лавров Ю.А. Напитки здоровья.— К., 1989.— С. 14.

⁹ Українська стародавня кухня.— К., 1993.— С. 226.

¹⁰ Лавров Ю.А. Знач. прая.— С. 3.

¹¹ Сборник рецептов блюд и кулинарных изделий (для предприятий общественного питания).— М., 1982.— С. 452-467; Збірник рецептур страв української кухні.— К., 1992.— С. 215-220.

¹² Английская кухня.— Харьков, 1996; Украинская кухня.— Харьков, 1996; Десерты и напитки.— Минск, 1995; Блюда и напитки.— М., 1993; Коктейли, пушши, проги.— К., 1996; Клевжид Т.А. Домашний бар.— Минск, 1994; Иванова Л.В. Безалкогольные напитки.— Смоленск, 1996; Франко О. Вироби з тіста. Напої і солодкі страви.— Львів, 1995; Карсескіна В.В., Скрипка Л.М. Страви української кухні.— К., 1993; Закарпатські народні страви.— Ужгород, 1990.

¹³ Десерты и напитки.— Минск, 1995.— С. 457-458.

¹⁴ Філософський словник.— К., 1973.— С. 297.

¹⁵ Панько Т.І., Кочан І.М., Маздок Г.П. Українське термінознавство.— Львів, 1994.— С. 12.

Праслов'янська та давньоруська спадщина в українській лексиці на позначення розумової діяльності

Найдавніші писемні пам'ятки засвідчують велику кількість власних інованцій, які розвинулися внаслідок словотворчого розширення давніх основ та еволюції власного слов'янського мовного матеріалу, фіксують низку власних співнокорених синонімів. Важливо простежити, яка частина давньоруської лексичної спадщини, зокрема у сфері розумових процесів людини, формувала фонд української літературної мови. Такими словами могли виявлятися або лексеми в усій сукупності формальних і семантичних значень або певні їх елементи, що повністю окреслили себе як складне історичне явище, адже, "симптомом тотожності слова визнається безперервність його історико-семантичного розвитку"¹.

Група слів на позначення розумових процесів охоплює дуже широке коло понять, які тісно пов'язані між собою, є складним явищем, як з погляду структурного плану, так і в плані змісту. У колі давньоруських синонімів на позначення "розуму", "інтелекту" фіксуються абстрактні іменникові лексеми *оумъ/разумъ, смыслъ, размысль, мозок, доуша, нравъ, сердце, хитростью, голова*. Виразюючи синонімічні поняття, названі лексеми виявляють різний ступінь близькості, називаючи природні, вроджені розумові здібності, їх інтенсивний ступінь, "розум", або набуті у процесі життя глибокі знання, які сформували "розум" людини. Інші, зокр., *мозок, доуша, голова*, мають у своєму значенні компонент, який указує на джерело, що породжує та стимулює інтелектуальну діяльність.

Багатою парадигмою значень із широкою гамою "розумових" та загальнофілософських, загальнопсихологічних відтінків володіли ст.-сл., д.-р. *оумъ* та *разумъ* (див., Ср., III, 55, 1213), які виводяться з ісл.**umr* з найдавнішого і.-с.**an-mos* "здатність сприймати" (Ф., IV, 161). Ряд значень лексем важливий для розуміння джерел етико-естетичної оцінки категорії людського розуму у давньокиївську епоху, він дозволяє зафіксувати інтегральні ознаки — "розум, здатність пізнавати і мислити", які пізніше у новій літературній мові трансформуються у чітку понятійну парадигму: *дѣломъ моимъ въбѣ имете да разоумъ* (ЄО., 37зв.); *Боуди понижень главою высока же оумъмъ очи имѣа въ земли оумныи же въ нбси* (Ізб.1076, 165).

Д.-р. полісемантична лексема *сердце* має у своєму значенні компонент, що вказує на породжуюче та стимулююче інтелектуальну

діяльність організуюче начало: *да приимете ѿ ни мѣтву ѿ Бѣ. паче всего гордости не имѣте. в сѣци и въ оумѣ* (МП, 245). Д.-р. лексему *сердце* виводять з найдавнішого і.-є. **k^her-t'- / *k^hret'-* "класти серце", яке у загальноіндоевропейському контексті використовувалось зі значенням "пірити", "сподіватися", "мати довіру", буквально "класти серце"². Учені реконструюють також два індоєвропейські корені, яким відповідають за їх термінологією 2-а ступінь – *серце*, лексема, яка володіє певною абстрактною ментальною ознакою "довіряє", з **k^hret'-* (це активний клас) і *серце* – лексема, яка використовується на позначення органу тіла з **k^her-t'-* (ін-активний клас)³. Отже, абстрактне значення д.-р. *сердце* продовжувало традицію семантичних компонентів, які входили до його значення з часів індоєвропейської мовної спільності.

Ст.-сл. полісемантичний іменник *душа* пов'язаний з християнським символом, із "тим, що дає життя істоті," "духовною стороною людини", "духовними властивостями", "моральними якостями" (Ср., I, 749-750): *Да сѣмъ дубо разоумѣемъ. како правю вѣроу и добрыми дѣлы. зиждесть сѣ дѣшныи домъ* (Ізб.1076, 488); *[Гн] пом[о]ж[и] рабу своему... душѣ моѣ рикающе* (СНСК, № 146, с.58).

Ст.-сл. *душа* виводиться з псл. **duša*, похідне з суфіксом *-j-a* від **dux < *dhouǵā*. Серед первинних значень учені відзначають "дихати, думи, подих" (ЕСУМ, II, 150; Ф., I, 556; Sławski I, 181). Т.В. Гамкрелідзе та Вяч.Вс. Іванов пропонують виводити лексему *душа* з і.-є. **d^heu-H/s- ~ *d^hu-H/s-*, що співвідносяться з класом іменників на позначення живих істот⁴. У цьому зв'язку заслуговує на увагу наступна семасіологічна паралель, пор. пізньогр. *бачу* "я бачу, сприймаю зором", але гр. *бачу* "вдихаю", гр. *бачу* "бачу, сприймаю зором", у Гомера "бачити легенями" (Мак., 91). *Душа* виступає у давньоруській свідомості особливою субстанцією, яка існує поза матерією, *душа людини мислить, пам'ятає, забуває, хвилює, розуміє...и рещи бже, стояще над нимъ, вникнуши мысли души своей: увы мѣ! что створишь, и пожедає его безумья...* (ПВЛ ЛС, 244).

У колі давньоруських синонімів на позначення "розуму" поруч із книжними лексемами *умъ, разумъ, смысль, размысль* у якості живомовної фіксується лексема *голова*. Розглядаючи типологію слова *голова* у загальному комплексі частин людського тіла, характерного для індоєвропейського уявлення про людину, Т.В. Гамкрелідзе та Вяч.Вс. Іванов вважають можливим виводити слово з первинної форми і.-є. **k^h(e)Hs-r/-n-* "голова; вмістилище думок і мозку", пор. д.-інд., вед. *sirsa* "голова, вмістилище думок" та ін. Отже, розумовий компонент значення фіксується як образно-метафоричний від конкретного ще в індоєвропейській мові. Учені вважають, що спеціальне слово для "черепи" обмежене ареальними термінами, які не

дають підстав вважати їх безумовно загальноіндослов'янськими⁵. Водночас, конкретне значення слов'янської лексики *голова* випливає з псл. **golъ* < **gholъ*, що перекладають поперемінно "шкаралупу, череп" з і.-с. *gel-* "щось кругле, кулясте"⁶ (ЕСУМ, I, 551).

У давньоруській мові лексема *голова* засвідчує більший ступінь абстрактності, ніж в індоєвропейському корені, який багато в чому зберігав зв'язок з вихідним конкретним значенням (див. Ср., I, 543). Загалом абстрактне значення лексики *голова* знаходить вираження у зумовлених контекстом обставинах, зокр.: *Они умнаго в головѣ, а безумнаго во тму преходят* (Лф МДЗ, 47); *Се азъ одиною худою головою ходи, удержалъ всю Галицкую землю* (Ср., I, 543). Проте, набуваючи статусу загального терміну, лексема *голова* залишається центральною понятійною віссю у розумінні "людина – особа – індивідуум", а також у комплексі частин людського тіла, у д.-р. мові їй відповідає неповно-голосий варіант *глава*, який, проте, фіксується і з метафоричним значенням, зокр.: *Глава убо премудрость Сынь Слово Божіе есть...* (Гр.Л.Хр., 69).

До розглянутого ряду лексем семантично наближується ст.-сл. ім. *хитрость*, який функціонував з широкою гамою конкретних і абстрактних понять, серед яких "хитрість", "лукавство, обман", а також, "розум": *кнѣзь Василко. акы ѿ Ба посланъ. бы на помощь прозжаномъ пода имъ хитростью разоум* (ГВЛ, 284); "уміння, знання": "...чърньчъ иларионъ съповѣда ми. біаше бо и книгамъ хитръ..." (ЖФП, 100). Ст.-сл. іменник був похідним від прикм. *хитрый* з псл. **xutъ* (ъ) (ЭССЯ, 8, 163) з **xutiti*/**xvatati* (Ф., IV, 240).

У підгрупі слів, які характеризували людину "розумну", "мудру", "досвідчену", "таку, яка опанувала знання", "навчену", фіксуються іменникові і прикметникові лексеми *мѣдръ*, *искусныи*, *коварныи*, *посивыи*, *худоу*, *вѣлеса*, *вѣщици* (див. ст. *вѣдѣти*), калки з грецької мови *грамотныи*, *философъ*, деякі похідні лексеми від інших питомих абстрактних лексем з різними розумовими значеннями, які володіли найдавнішою розумовою семантикою і були загальнослов'янські за походженням.

Антонімічну групу лексем на позначення "відсутності розуму", утворюють іменникові і прикметникові лексеми праслов'янського походження *глуупъ*, *боуѣсть*, *бесловие*. Зокр. у складі префіксальних похідних д.-р. ім. *слово* (псл. **slowo* (основа на -es-, Ф., III, 673), розвиває абстрактне значення, зокр., *бесловие* "нерозуміння, відсутність розуму", *бесловесныи* "нерозумний": *Во телеси акы чървъ и ѣкыи сѣдѣтъ бесловныиа подвигы и безгодныиа насъ окаяныи сквернити окоушається* (Ср., I, 74). Давньоруський тип мислення, представлений у літописах, ізборниках, хроніках, розкриває безпосередню залежність поняття людського "розуму" від опанування "книжної мудрості",

"книги", яка асоціюється зі словом: ...отъ словеса книжныа; се бо суть рѣки, напаяющіи вселеную, се суть исходяща мудрости, книгамъ бо есть неистощная глубина... (ПВЛ ЛС, 148), або, навіть ототожнює поняття слова і книги, слова і премудрості: Не скрываетъ прѣмудрости своєїа; словемъ бо познава боудеть (Ізб., 1076, 313).

Серед слів, які називали різний психічний та інтелектуальний стан людини, зі значенням "виявляти хвилювання", "перейматися", "засумувати", "сподіватися", "збентежитися", "утамовувати (почуття, думки)" і под. фіксуються лексеми, іноді з конотативним емоційним забарвленням, *надежда*, *утѣвати*, *поривание*, *размѣситисѧ*, *размѣматисѧ*, *смятати(ся)*, *въстаати*.

Зокр., дієсл. *размѣситисѧ* дослідники, як правило, приділяють мало уваги, особливо у зв'язку з розглядом його здатності вказувати на душевний стан людини. Ст.-сл. префіксальний дериват, утворений від ст.-сл. *мѣсити* "місити", загальнослов'янського за походженням з псл. **měsati* (< **měsati*) з і.-с. **meik-/moik-/mik-* (ЕСУМ, III, 482, 488). Інші дослідники виводять із і.-с. **meig-skō* "суміш" (Берн., 2, 52; Ф., II, 606-607). Д.-р. *размѣситисѧ* фіксується зі значенням "сповнитися, перейнятися", "збентежитися, вагатися" (Ср., III, 48). Таким чином, семантичний перехід від конкретного до абстрактного розумового значення, по суті, відображує логічне продовження фізичної дії, яка вказує на поєднання чогось з чимсь, отримання маси, яка складається з різних компонентів, що вже не являють собою окреме незалежне, проте, "перемішане" у сфері інтелектуального стану людини: *Размѣситисѧ въсь любовью Творьца, не чюиаше болѣши тѣлесныя* (Ср., III, 48).

Слова на позначення розумових процесів людини зафіксували себе найдавнішим, цілком сформованим угрупованням, значною мірою різномірним як у структурному, так і в семантичному плані, що дозволяє нам зробити деякі висновки.

1. Групу слів, розумове значення яких було притаманне їх найдавнішим індоєвропейським і праслов'янським відповідникам, складають давньоруські і старослов'янські лексеми *вѣдѣти*, *безуміе*, *вѣдѣти*, *гадати*, *голова*, *знати*, *мара*, *мыѣти*, *памѣть*, *помыѣти*, *мѣтѣ*, *дрѣ*, *мудрость*, *мудрити*, *мысль*, *мыслѣти*, *оумѣ*, *роумѣ*, *доумѣти*, *изумѣти*, *оучити*, *чисти*. Синтагматичний універсалізм праслов'янських коренів зумовлював подальшу конкретизацію "розумової" ознаки, граматичне та семантичне моделювання абстрактних лексем, створив передумови для асоціативних, метонімічних, функціональних перенесень у значенні. У цьому зв'язку серед слів, які виводяться з праслов'янських (індоєвропейських) коренів або праслов'янських похідних слів, утворених за допомогою простих, неускладнених формантів, з первинним конкретним значенням або абстрактним нерозумовим значенням, у давньоруській, старослов'янській мовах

знавали переосмислення і розвитку розумової семантики лексеми *бадати*, *боуїєсть*, *буи*, *гаути*, *диво*, *дивити сѧ*, *душа*, *зѣданиѣ*, *изводити*, *истовати*, *кобениѣ*, *коварыны*, *коритисѧ*, *мозъ*, *мѣнити*, *надежда*, *нравъ*, *чувство*, *чудо*, *сердце*, *слоуъ*, *строити*, *стѣнь*, *сѣниѣ*, *теорити*, *туга*, *хитрость*, *чаіати*, *іавити*, деякі інші.

Еволюція праслов'янських коренів у давньоруській мові демонструє багату морфологічну похідність. Семантико-словотворчий розвиток відбувається в напрямку утворення словотворчих гнізд групи спільнокореневих лексем, напр. *знати*, *познати* – *знаніє*, *познаєство*, *познаніє* – *знаємѣшии*, *знаменити* – *новопознавы*, *богопознани*, ін.

2. Розумової семантики набула досить велика група власне давньоруських і старослов'янських дериватів, утворених (від праслов'янських та індоєвропейських основ) за допомогою префіксів *бес-*, *вѣ-*, *до-*, *за-*, *из-*, *ис-*, *на-*, *не-*, *о-*, *пере-*, *про-*, *до-*, *при-*, *у-*, які сприяли розвитку абстрактного значення або надавали словам певного конотативного забарвлення, зокр., *бесловесныи*, *вѣникати*, *вѣнимати*, *вѣспришновати*, *дозрѣти*, *заблуженіє*, *забыти*, *извѣтовати*, *изобрѣсти*, *исправити*, *направити*, *управлявати*, *истѣізати*, *иступленіє*, *наказаніє*, *указаніє*, *измѣнитисѧ*, *навыкнути*, *навадити*, *наставити*, *невѣра*, *неизглаголаныи*, *огласити*, *неизреченыи*, *неислѣдованыи*, *обличати*, *образованіє*, *одържати*, *опасеніє*, *описати*, *открыти*, *осинитисѧ*, *оцртитисѧ*, *перекладати*, *поновленіє*, *пориваніє*, *постижѣти*, *посмѣтити*, *пошибеныи*, *прилежаніє*, *просвѣщати*, *освѣщати*, *попытати*, *проньтывати*, *перепытывати*, *разбѣрати*, *разбѣситисѧ*, *размѣтитисѧ*, *смятитисѧ*, *разрѣшати*, *расудити*, *размышленіє*, *замышленіє*, *розгѣдати*, *розгадати*, *сѣидати*, *сѣмотрѣти*, *недоумѣти*, *обумѣти*, *безоумыныи*, *проучитисѧ*, *позчатисѧ*, *обучатисѧ*, *изучати*, *наущати*, *уіасныити*, ін.

3. Поруч із власне слов'янськими лексемами у давньоруській мові фіксуються запозичення, які сягають праслов'янського і загальнослов'янського періоду. До найдавніших належать запозичення з прагерманських мов, зокр. *дума*, *искусныи*, з готської *худомы*, з кельтської *тѣловати*, з тюркських *тѣлмачь*. Одним з найбільш результативних для розвитку лексичної системи давньоруської мови був вплив грецької мови. Він виявився у запозиченні ряду абстрактних слів, які володіли або розвинули розумове значення, зокр. *грамотисѧ*, *заскопие*, *философь*. На зразок грецьких слів у давньоруській утворилися слова-кальки *свѣтъ*, *свѣтовати*, *прозрѣти*, деякі інші.

4. Серед власне давньоруських слів з розумовим значенням, які виникли на основі словотворчого розширення основ за допомогою простих і ускладнених суфіксів *-іє*, *-ієство*, *-аніє*, *-ієми*, *-стіє*, *-ованьє*, *-аьникъ*, *-атель*, *-ствованіє*, *-ствовати*, *-иьникъ*, *-єніє*, фіксуються лексеми *вѣдѣніє*, *вѣжєство*, *недовѣдѣніє*, *вѣниманіє*, *познаєство*, *познаніє*, *знаємыи*, *извѣщеніє*, *истовати*, *неистовѣствовати*,

неистовство, указание, коварство, помиліє, впамятование, впамятование, впамятование, мудрство, смудрствовать, помышление, взмышление, несмысленность, пытаніє, исканіє, теореніє, недоуміє, недоуміє, нечувствительность, смощіє, поущеніє, поущеніє і інші.

5. а) Показова здатність давньоруських і старослов'янських слів з основною конкретною семантикою, яка вказувала на чуттєве сприйняття, пов'язане з дією органів слуху, зору, відчуття, набувати метафоричного переосмислення і розвитку абстрактної розумової семантики, зокр., *вѣдѣти, вѣнчати, дозрѣти, оцѣтити(сѣ), розсѣдати, смѣтити, расмѣтити, порасмѣтити, слоухъ* деякі інші.

б) Розвиток різноманітної розумової семантики у досить великої кількості старослов'янських і давньоруських новотворах був викликаний привнесенням додаткової якості у початкове значення фізичної дії "знайти, зробити", "блукати", "водити", "шукати", "скопити", "тримати", "блищати", "розкрити", "забити" та інших, зокр., у переважно дієслівних лексемах *заблуженіє, изводити, избрѣсти, искати, настипити, неисследованы, одержати, открити, перекладати, постигнѣти, пошибены, съложити, прѣдполагати, просвѣдати, размѣрати, размѣсити(сѣ), съидати* ін.

в) "Інтелектуалізації" зазнали також деякі лексеми з первинною семантикою процесу мовлення, зокр. *сѣдѣвати, сказати, неспречены, наказати, неизглаголены, перепытывати, пропытывати, попытати, опытование* деякі інші.

6. Зважаючи на семантичний аспект дослідження, можливо здійснити певну систематизацію лексем за наявністю у їх змісті певної "розумової" семантики, яка напр., називає "розум, інтелект – відсутність розуму", "свідомість", характеризує різні розумові операції, напр. "думати – обмірковувати", "думати – розмірковувати, аналізувати, вникати, зважувати, вивчати", "думати – передбачати майбутнє", "думати – фантазувати, мріяти" та інші, "знати, знання", "пам'ятати – забувати" ін., що надає можливість виявити досить численні підгрупи іменникових, дієслів і прикметникових синонімів. Утворення строкатих синонімічних гнізд на позначення певного "розумового" поняття відбувалося внаслідок зіткнення слів, що походили з різного генетичного джерела і свідчить про синкретизм давньоруської мови, а також недостатню нормованість лексичної системи.

7. Історична перспектива проаналізованих давньоруських слів на позначення розумових процесів неоднакова. Переважна більшість лексем з певними фонетичними і семантичними змінами увійшла до складу староукраїнської мови, ставши тірною базою для групи похідних слів з розумовим значенням. Частина давніх дериватів, зокр. рідкоживані, а також композити архаїзувалися і вийшли з ужитку,

деякі з них стали надбанням церковнослов'янської мови: *бѣдити, засконити, заіати, зѣдати, исканити, посивити, урѣхсьствоватися*. Залишки окремих лексем спостерігаються у діалектах сучасної мови.

¹ Виноградов В.В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического изучения // Виноградов В.В. Избр. труды: Лексикология и лексикография. — М., 1977. — С. 39.

² Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. — Тбилиси, 1984. — Ч. 2. — С. 800.

³ Там само. — С. 801.

⁴ Там само. — С. 466, 471.

⁵ Там само. — С. 813.

⁶ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов/ За ред. О.С. Мельничука. — К., 1966. — С. 525.

Список використаних пам'яток

- Берн. — Erich Berneker. Slavisches etymologisches Wörterbuch. — A-mor - Heidelberg, 1908-1913.
- ГВЛ — Галицько-Волинський літопис // Полн. собр. русск. летописей. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — М., 1962.
- Гр.Л.Хр. — Грамота константинопольского патриарха Луки Хрисоверга къ великому князю владимірскому Андрею Боголюбскому, бл.1160 р. // Русск. истор. библиотека. — Т.VI., 1880.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7 т. — Т. I-III. — К., 1982-1989.
- ЄО — Остромирово Євангеліє 1056-1057 г. — Факсим. воспроизвед. — Л., 1988.
- ЖФН — Житіє предбного оца нашего владослава, игумена печерського // Успенский сборн. — С. 71-133.
- Ів.1076 — Изборник 1076 г. // Изд. подгот. В.С. Голышевко, В.Ф. Демьянов, Г.Ф. Нефедов. — М., 1965.
- Лф МДЗ — Лексика и фразеология "Моления" Даниила Заточника. — Ленинград, 1981. — 232 с.
- Мах. — Маковский М.М. Удивительный мир слов и значений. Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. — М., 1989.
- МН — "Поученіє" Володимира Мономаха, поч. XIIст. // Полн. собр. русск. летописей. — Т.1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.
- НВЛ ЛС — Повість временних літ за Лаврентієвським списком // Полн. собр. русск. летописей. — Т.1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.
- Ślowski — Ślowski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1952-1982. — Т. I-V.
- СНСК — Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI-XVII вв.) — К., 1976. — 455 с.
- Ср. — Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893-1912. — Т. 1-3.

- УС — Успенский сборник XII-XIII вв. // Изд. подгот. О.А. Князевская, В.Г. Демьянова, М.В. Лятов; Под ред. С.И. Коткова. — М., 1971.
- Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — М., 1964-1973. — Т. 1-4.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. — М., 1974-1990. — Вып. 1-17.

Скорочення назв мов і діалектів

всл.	— ведійська	і.-с.	— індоевропейська
гр.	— грецька	півногр.	— півногрецька
д.-інд.	— давньоіндійська	псл.	— праслов'янська
д.-р.	— давньоруська	ст.-сл.	— старослов'янська

Інші скорочення

диз.	— дизись	ім.	— іменник
дісл.	— дієслово	прикм.	— прикметник
зокр.	— зокрема		

*Ю.Б. Дядишева-Росовецька,
Київський університет*

До питання про сутність Шевченкового внеску в розвиток української літературної мови: проблема церковнослов'янizmів

До проблеми церковнослов'янizmів у Т. Шевченка в українському мовознавстві зверталися не раз¹. Але з відомих причин тільки тепер з'явилася можливість білих об'єктивно підійти до вирішення цього питання, подивитися під новим кутом зору на давно визначені, здавалося б, хрестоматійні положення.

Як відомо, у формуванні національних літературних мов значну роль відіграє творчість великих письменників. Мовна діяльність Т. Шевченка має для українців таке ж значення, як В. Шекспіра для англійців або О. Пушкіна для росіян. Можна припустити, що якби І. Франко почав би творити на п'ятдесят років раніше, наша літературна мова мала б інший вигляд, була б ближча до західних, а не східних діалектів.

Т. Шевченка називають основоположником нової української літературної мови. І перше питання, яке тут постає: що розуміється під "літературною мовою" в цьому контексті? Адже знайомство з науковою літературою переконує, що цим терміном називають і 1) мову писемності взагалі (це, власне, впливає з внутрішньої форми слова "літературна"), протиставленому розмовному мовленню, і 2) мову як наддіалектний утвір, відібрану, загальнозначущу для певного народу, протиставлену діалектам і жаргонам (існує, до речі, й близьке розуміння "поетичної мови" фольклору як дописемної наддіалектної форми літературної мови), і 3) мову, вироблену майстрами слова, в її усному і письмовому різновиді, і 4) мову текстів літературних творів, національного красномовства. Цього останнього розуміння ми й будемо далі дотримуватися — хоч не можна, звичайно, ігнорувати і внесок Т. Шевченка, — головним чином, у листуванні — у розвиток побутово-ділового² та наукового³ стилів.

Через термінологічну невизначеність виникали й непорозуміння. Так, за спостереженнями В. Чалленка, "досить часто люди, недостатньо компетентні в мовознавстві, апріорно вважаючи на Шевченків авторитет, вимагали, щоб усю практику українського культурного мововжитку (наприклад газетного) базувати на "Шевченковій мові"⁴. Наукову версію такого підходу демонструє І. Огієнко у "Грамафічно-стилістичному словнику Шевченкової мови" (Вінніпег, 1961), де ставить за мету практичне використання мови Кобзаря, а для цього робить спробу створити так би мовити каталог поетового вибору слів і варіантів їх вживання, тобто начебто жанрово нейтральний Шевченків тезаурус, який, на думку укладача, придатний для використання і поза текстами художньої літератури.

Як на нашу думку, Шевченка-мовотворця, з одного боку, можна прирівняти до свв. Кирила та Мефодія, котрі підняли один із слов'янських діалектів на якісно новий рівень, інтелектуалізуювши його, зробивши придатним для освіти, науки... Це якщо виходити з хрестоматійного положення, за яким нову літературну (писемну) мову створено "на живій, національній мовній основі"⁵ (тобто на усному наддіалектному різновиді мови), адже "мова у Шевченка з народом спільна", "поет не брав у народу" і не переносив до себе, а заспівав тією самою мовою, якою народ уже співав і сам він розмовляв і думав з дитинства"⁶. Зазначимо, що тут мова усної народної творчості та мова діалектна не відділяються від літературної авторської. Але ж варто згадати, з іншого боку, що Шевченко починав свою мовну діяльність не на пустому місці. Він продовжував певну традицію, у свій час перервану, а потім продовжену.

Починаючи з часів запровадження християнства, за традиційним поглядом, літературною мовою у нас була церковнослов'янська східно-

слов'янського (руського) ізводу. М.І. Толстой вважає, що йшлося про "гомогенну (на церковнослов'янській основі) двомовність (у ряді випадків диглосію), при котрій відбувалося поступове формування національних літературних мов"⁷. Цей процес йшов шляхом раннього відгалуження, т.зв. первинного відщипування від церковно-слов'янської традиції⁸ з подальшим збереженням зв'язку⁹ з нею, або з розривом – результат цього останнього спостерігаємо в сучасній українській літературній мові. Але ж так було не завжди – про що нагадає нам хоч би історія української редакції церковнослов'янської мови.

Колись рівень її був настільки високий, що за часів "Першого відродження (М.С. Грушевський) "київська традиція церковнослов'янської мови запанувала над московською", причому це виражалося не лише в "систематичній нормалізації" цієї мови (див. "Грамматика славянския правоуое снпагму" Мелетія Смотрицького), а й у розширенні сфери застосування та розповсюдження її на світську літературу (вірші, риторика, інтермедії тощо). Сказати б, в її "націоналізації і демократизації"¹⁰. Зрозуміло, що при цьому потрібна обережність в оцінці ступеня наслідування при цьому церковнослов'янській традиції. Воно по-різному здійснювалося у творах релігійних та світських, а серед перших – у текстах перекладних та оригінальних (при перекладі, як відомо, вибір слів був більш обмежений, церковнослов'янізмів більше). Що ж до творів світських, то в них ступінь використання церковнослов'янської мови залежав від жанру: так, в інтермедіях він був ще меншим, ніж у козацьких літописах.

Десь приблизно з середини XVIII ст. підпорядкування української православної церкви московській починає впливати і на процес розвитку української літературної мови. Такі різні письменники, як релігійний філософ Г.Сковорода й анонімний автор "Історії русів" – обидва орієнтуються на російську літературну мову XVIII ст., як на більш вироблену¹¹. При цьому відбувається своєрідне "розчищення" церковнослов'янізмів, а вже в основу російської літературної мови того періоду було покладено, як відомо, церковнослов'янську.

Після цієї сумної паузи і з'являються в кінці XVIII – на початку XIX ст. твори І. Котляревського, а пізніше "харківських романтиків", що знаменували початок творення національної літературної мови вже на суто народній, фольклорній основі. Нормативна орієнтація, таким чином, змінюється кардинально. Проте нове не витісняє старе, а певною мірою напаровується на нього. Для ілюстрації згадаємо хоч би ці рядки з "Енеїди":

... Де общее добро в упалку,
Забуль отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять¹¹.

Проблема ускладнюється тим, що і Котляревський, і "харківські романтики", і Шевченко працювали, в першу чергу, в поезії, а вона, як слушно зауважує М.І. Толстой, "потребувала особливої мови. Чи мови заувної, чи мови штучно створеної на основі словотворчого багатства, ... чи на основі окремих слів і фраз, взятих поетами зі скарбниці простого селянського мовлення"¹².

Створення ж літературної мови на основі усної — діалекту — означало б розірвання зв'язків із старою традицією, з мовною культурою надзвичайно високого рівня. Йдеться про спадкоємність давньоруської мови (через посередництво церковнослов'янської та мови вітчизняних перекладів творів візантійської літератури, які в Україні з'явилися ще в першій третині XVII ст.) щодо мови давньогрецької. Загальний контекст цього мовного спадкоємництва влучно окреслює С. Аверінцев, зазначаючи, що "давньоруська словесна культура є первісно сформованою інтернаціональним літературним рухом, що йшов з Балкан, охопив південне слов'янство та Русь і досяг класичної зрілості близько XIV ст., а рух цей може розглядатися як пізній, але цілком автентичний плід елліністичної традиції. Його зв'язок з перипообразованием, даним Візантією, а через Візантію — Давньою Грецією, виявляється аж ніяк тільки в загальній філософсько-естетичній настанові, але також — що є набагато гірше вивченим — у суцільно практичних, конкретних, предметних, навіть "ремісничих" моментах праці над словом"¹³.

Т. Шевченко міг не замислюватися над цими філологічними та історико-культурними тонкощами, але відчував небезпечність згаданого розриву. Теоретичних праць поет не залишив, але на питання про культурну орієнтацію літературної мови відповів своєю творчістю. Як помітив ще Ф. Колесса, "вплив народної поезії виявляється найсильніше в першій добі Шевченкової творчості"¹⁴, і відповідно, доламо, й народної мови. А в більш пізніх творах, як відомо, з'являється більше церковнослов'янських. Можна здогадуватися, що дедалі глибше поринаючи у світоглядні, релігійні глибини, поет і мовно відповнює зв'язок з мовою Біблії та літургії.

На цікавий аспект цього боку Шевченкової мовотворчості звертає нашу увагу А. Кримський, що писав 1914 р.: "Шевченкова мова, нехай яка вона з українського погляду бездоганна, це не зовсім та мова, якою насправді говорять українці, а зрозуміліша од неї для москалів та й усіх інших слов'ян. Річ у тім, що коли для якогось розуміння є в українців два слова, одне — вживане, але менш зрозуміле для інших слов'ян, а друге менш уживане, але таке, що збігається з загальнослов'янським і, зокрема, з московським терміном, то Шевченко свідомо користується другим словом". На думку А. Кримського, "для цього ж він залюбки вживав багато церковнослов'янських,

біблійних слів, — звичайно, лише тих, котрі підком зрозумілі для українського селянина”¹⁵. Не важко було б довести на конкретному матеріалі, що “загальнослов’янські” та “московські” “терміни”, котрі збігаються, за спостереженнями А. Кримського, з тими словами української мови, які воліє вживати Т. Шевченко, є за походженням церковнослов’янськими або мають ту ж форму, що й у церковнослов’янській мові. А вона ж, нагадаємо, колись була спільнослов’янською літературною мовою. І чи не засвітує помісний А.Кримським Шевченків вибір слів саме прагнення поета до слов’янської єдності, цієї вимріяної “великої хати”, що занаменувало, між іншим, рішучу відмову від містечковості та хуторянства?

Творячи свою власну літературну мову, Т. Шевченко мав “відштовхуватися” в першу чергу від літературної російської, а частково й від інших слов’янських мов. З іншого боку, як відомо, не владався він і до вузьких діалектизмів. Тісно пов’язаним з тенденцією “відштовхування” М.І. Толстой вважає й активну словотворчість, або вживання слів, відсутніх і в літературній мові-антагоністі, і в діалектах, проте сформованих за моделями, близькими до діалектних. Сюди ж відомий російський мовознавець відносить і використання іншомовних слів, котрі поет лише злегка пристосовує за звучанням до своєї мови¹⁶. Усе це ми знаходимо і в Т. Шевченка. Для ілюстрації можна скористатися наведеним В. Чаплинком переліком Шевченкових лексичних “новотворів”, куди входять “душеубогі”, “дівньоколишній”, “хребетносилі”, “своєволя”, “прибраті” (а вітім, цей прикметник зустрічається і в фольклорі), “тихолобі”, “себелюбі” і т. д.¹⁷ І. Опіску у вищезгаданому словнику додає до них ще “широкополий”, “крутоберетий” тощо. Хіба не є кожне з цих слів, якщо використати влучний вислів С. Аверінцева, “гроном слів, з’єднаних у єдине слов”? Наведені “гомерівські” епітети та композити — це і є наслідування “плетінню слівес протягнено складених”, що їх Іван Вишенський називав “хитростями слогов сплетенихоречних наказання еллінського”¹⁸. Це без них була “неможливою архаїчна пишність Есхілових трагедій — усі ці “конепетели” та “козлослені”, любовно спародовані Арістофаном. Без них настільки ж неможлива візантійська ошатність “Ахафіста Богородиці” з його “древом світлоплодовитим (δενδρον αγαλοκαρπον)” і “древом благосеннолиствяним” (χυλον ευσκιοφυλλον)”¹⁹.

Таким чином, уважний аналіз дозволяє, як гадаємо, запропонувати трохи іншу інтерпретацію одного з хрестоматійних положень історії української літературної мови. Так, Т. Шевченко — її основоположник, так, він новатор, але zarazом і обичний традиціоналіст, що намагається зберегти краще з попередніх етапів її розвитку.

¹ Див. наприклад: Держич А.Г. Старославянизми в язасі Т.Г.Шевченка. Автореф. канд. дисс. — К., 1954.

- ² У листі до брата Шевченка просити його, "щоб... писав по-своєму". Цит. за: Отієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – С. 21.
- ³ У листі до Й.Боднянського від 13.V.1844 р.: "На види й на людський бит текст писати буду сам або Куліша проситиму, а на історію будите ласкаві ви писати... тільки по-нашому..." Отже, і друзів-однодумців поет спонукав розробляти українську наукову мову.
- ⁴ Чаплинко В. Українська літературна мова (XVII-1917). – Нью-Йорк, 1955. – С. 105-106.
- ⁵ Плішч П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 293.
- ⁶ Шагинян М. Тарас Шевченко. – М., 1941. – С. 13.
- ⁷ Толстой Н.И. Новый славянский литературный микроязык? // *Res philologica*. – М.; Л., 1990. – С. 265.
- ⁸ Там само. – С. 265-266.
- ⁹ Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка. – М., 1982. – С. 12.
- ¹⁰ Числевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. – С. 315. (Пор.: В.Шинкарук, І.Іваньо. Григорій Сковорода // Григорій Сковорода. Полне зібрання творів у 2 томах. – К., 1973. – С. 57.)
- ¹¹ Котляревський І. Твори. – К., 1982. – С. 152.
- ¹² Толстой Н.И. Новый славянский ... – С. 267.
- ¹³ Аверинцев С. Славянское слово и традиция эллинизма // *Вопр. лит.* – М., 1976. – №11. С. 154.
- ¹⁴ Колоса Ф. Студії над поетичною творчістю Т.Шевченка. – Львів, 1939. – С. 102.
- ¹⁵ Кримський А. Т.Г.Шевченко/ Публікація М.Веркальця// *Наука і культура України: Щорічник*. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 309.
- ¹⁶ Толстой Н.И. Новый славянский... – С. 271.
- ¹⁷ Чаплинко В. Українська літературна мова... – С. 113.
- ¹⁸ Вишнєвський Іван. Сочинения/ Подгот. текста, ст. и комм. И.П. Еремьина. – М.; Л., 1955. – С. 10.
- ¹⁹ Аверинцев С. Славянское слово... – С. 158.

О.О. Суховій,
Київський університет

Відображення ухвлень про життя і смерть у фразеології проповідницького жанру (за матеріалі збірника казань к. XVII ст. Варлаама Ясинського)

Специфіка казань як жанру церковної ораторської прози полягає, зокрема, в поєднанні релігійного та світського планів. Опора на біблійні тексти передбачає використання фразеології релігійної сфери як ілюстративного матеріалу та як засобу експресії й імпресії. З іншого боку, казання – це не переказ Біблії, а довільне трактування, поширене власними роздумами, апологами, легендами й оповіданнями з життя відомих осіб, фольклорними матеріалами тощо, тому їхня

фразеологія не обмежується релігійною сферою. Добір фразеологізмів часто є підсвідомим і має на меті яскраво проілюструвати думку, справити сильніший вплив на читача або слухача. Водночас, вживання фразеологічних одиниць (ФО) відбиває авторське бачення окремих питань.

Наше завдання – на матеріалі збірника казань к. XVII ст. Варлаама Ясинського¹ з'ясувати, як фразеологія проповідницького жанру відбиває уявлення про життя і смерть. Нас цікавить семантика висловів, а також наявність паралелей в інших слов'янських мовах (російській, польській, болгарській), що пояснюється історичними умовами, та фіксація в пам'ятках давньоруської й староукраїнської писемності. Одночасно простежимо збереження чи трансформацію фразеологізмів у сучасній українській мові. Де це можливо, спробуємо встановити походження та джерело висловів.

Казання Варлаама Ясинського хронологічно належать до доби барокового стилю в літературі, однією з характерних ознак якого є зосередження інтересу навколо трагічних суперечностей дійсності – життя і смерті, тлінності і вічності, сусти та щастя².

Процес секуляризації літератури доби бароко не міг істотно позначитися на проповідницькому жанрі, але на фразеологічному рівні він виявився помітним: з'являється велика кількість ФО з живої розмовної мови, з військової та офіційно-ділової сфери тощо; особливо виразно це виявляється в світських частинах. Що стосується фразеології на позначення уявлень про життя і смерть, то джерелом її живлення переважно залишається Біблія.

Життя – це одна з основних філософських категорій; у християнському віровченні життя є проміжною ланкою між небуттям і вічним життям, а отже, перехідним етапом до кінцевої мети людського існування, через що має відносну, а не абсолютну цінність. Ці основні положення накладаються й на фразеологію релігійної сфери: переважна більшість ФО стосується смерті та загробного життя. Фразеологія збірника казань Варлаама Ясинського теж відбиває уявлення про життя в двох планах: як земне існування людини та як буття після смерті, вічне життя з градацією на перебування в раю чи пеклі. Домінує другий план. У цій роботі розглядаємо тільки ті ФО, які стосуються реального життя.

1. Явити мирови (Я, 53а) – *народити*. Укр. *приводити на світ [Божий] кого* – *давати життя, народжувати дитину* (ФСМ, 2, 690), рос. *явиться/является на свет* (ФСРЯ, 539), болг. *(по)ява/(по)явавам се на свят* (РБФС, 454). Наголос робиться не на фізіологічному, а на духовному в процесі народження дитини. Походить із книжної сфери.

2. Житіє (на Землі) провадити (Я, 116) – *жити, бути, існувати*. Укр. *життя волочити* – *жити безрадісно, нецікаво, у горі та нестатках* (ФСМ, 1, 145). У сучасній українській мові (СУМ)

субституція дієслівної лексеми спричинила зміну конотативного значення вислову. Повний відповідник є в польс. мові: *prowadzić życie* (SFJP, 2, 898). Це ФО експліцитного характеру³. Походить із книжної сфери.

3. *Ни(т) життя снується* – *життя триває*: “*снѣ(т) се(я) е(ст) то* всегда обращающееся коло, на котро(м) непрестанно ни(т) життя *їше(г)[о] снується*” (Я, 255а). Укр. *нитка життя*⁴, рос. *нить жизни* (УРІРУФС, 101), польс. *nić życia* (SFJP, 1, 497), англ. *the thread of life* (АУФС, 944). Походить із книжної сфери, джерело – антична міфологія (мойра Клото пряде нитку людського життя, дві інші мойри вирішують, куди її скерувати й коли обірвати)⁵.

4. *Вдуу дыханіє жиуны* – *зробив живим*: [Бог] “*вдуу в лице его дыханіє жиуны и бы(ст) члѣк в дѣу живу*” (Я, 6а). У СУМі не фіксується. Рос. *вдохнуть душу во что* (ФСРЯ, 58), *вдохнуть жизнь в кого-либо, во что-либо* (ССРЛЯ, 2, 69). Походить із Біблії (Буття, 2.7).

5. *Бы(ст) члѣк в дѣу живу* (Я, 6а) – *людина зробилася живою*. Вислів *ѣ доуиу живуу быти* був активно вживаним у давньорус. мові з XI ст. (СДРЯ, 3, 106). Походить із Біблії (Буття, 2.7).

6. *Житія переплывше пучину* – *проживши життя*: “Яко да безмо(л)вно временно(г)[о] сего життя переплывше пучину, вѣчно(г)[о] блаженно(г)[о] пристанища достигне(м)” (Я, 88). У СУМі не фіксується. Походить із книжної сфери.

7. *Временно(г)[о] життя* (Я, 88) – *земного життя* (див. цитату до попередньої ФО). Сполуки *временными животи* і *вѣчными животи* виступали антонімами (СДРЯ, 1, 257-258) і являли собою своєрідні терміни. Походить із релігійної сфери, застаріла.

8. *Земное житіє оделѣвае(т) умъ* (Я, 288). Цитата біблійного походження зі висліком на прислів'я Соломона, в СУМі не фіксується.

9. *Животво(р)ную силу* (Я, 5а) – *здатність давати, творити життя* [стосується Бога]. У СУМі не фіксується. Походить із релігійної сфери.

10. *Живы(х) и ме(р)твы(х)* – *усіх людей, що жили чи живуть на світі*: “Црь и судія живы(х) и ме(р)твы(х)”. Вислів утворений шляхом поєднання антонімічних лексем, що є засобом експресивності, в релігійному контексті позначає цілісне нерозчленоване поняття, тому може вважатися фразеологізмом (хоча в словниках як ФО не фіксується). Походить із релігійної сфери (Перше Павла, 4.5).

Отже, бачимо, що тему земного життя у творах проповідницького жанру репрезентує порівняно невелика кількість ФО. Ці сполуки в основному походять із книжно-релігійного джерела; для них не істотними є метафоричність і експресивність.

На відміну від життя, смерть у фразеології релігійної сфери постає антропоморфною: її уявляють як реальну істоту з конкретною зовнішністю, наділяють певними рисами характеру, з нею спілкуються, нею захоплюються чи обурюються. Здавня розмежувалися два поляри

погляди на смерть: як на невідворотне лихо та як на порятунк, благо, відпочинок. Проміжну позицію посідає уявлення смерті як Божої волі, з якою треба змиритися. Така позиція характерна й для проповідницького жанру, оскільки смерть мислиться тут як перехідний етап від земного до вічного життя. Тут немає виразного страху смерті — швидше, пасивне споглядання.

ФО, що відображають уявлення про смерть, можна згрупувати так:

1. Очікування смерті.
2. Процес смерті та поховальний обряд.
3. Атрибутика смерті.
4. Насильницька смерть і замах на життя.
5. Воскресіння.
6. Уявлення про існування після смерті.

У цій роботі обмежимось аналізом перших трьох груп сполук.

1. ОЧІКУВАННЯ СМЕРТІ

1. Учу(л)ь сме(р)т — *вілчу, що скоро помре*: "Учу(л)ь сме(р)т' бли(з)ко наступуючую" (Я, 138а). У СУМі не фіксується. Походить із книжної сфери.

2. Смерт' в' очі заглядає(т) — *хтось перебуває в очікуванні смерті*: "смерт' та(м) а не смѣхъ в' очі заглядає(т)" (Я, 154а). Укр. *смерть заглядає (дивиться, зазирає і т. ін.) / заглянула (подивилась і т. ін.) в очі кому* — "хто-неб. може померти, близький до кончини, до загибелі" (ФСУМ, 2, 833). Повну аналогію маємо також у польс. мові: *śmierć patrzy, zagląda komu w oczy* (SFJP, 1, 591). Походить із релігійної сфери.

3. Смерт' пре(а) очима (Я, 64а) — *хтось може скоро померти*. У цьому випадку доречніше розглядати інваріант *перед очима* — *зовсім близько, поряд* або *наяву, в дійсності* (ФСУМ, 2, 594) зі змінним суб'єктом дії. Як окремий фразеологізм фіксується в польс. мові: *śmierć stała kości w oczach* (SFJP, 1, 593). Походить із книжної сфери, може вважатися калькою латинської конструкції *ante oculos* (ЛРС, 532).

4. Иду(т) смерти в' очі (Я, 264а) — *іду(т) на можливу загибель* (про воїнів). Це комбінація двох самостійних ФО, які збереглися в СУМі: *іти назустріч смерті* — *бути готовим померти за когось, щось* (ФСУМ, 1, 353) та *дивитися смерті в очі* (СУМ, 5, 666). Остання з них широко побутує в ін. слов'янських мовах: рос. *смотреть (глядеть) смерти в глаза* (СРЯ, 1, 313), болг. *гледам смело, безстрашно смъртта в очите* (РБФС, 477). Походить із книжної сфери.

5. Осу(ж)де(н)ый на смерт' (Я, 49а) — *злочинець, засуджений до смертної кари*. Походить із книжної сфери.

6. Сме(р)т' яко же та(т) приходи(т), и не вѣси в' кій ча(с) прийде(т) (Я, 336а). На полях рукопису в цьому місці зазначено, що слова

належать св. Іоанну. Це цитата біблійного походження. Порівняння смерті зі зломом – досить традиційний прийом барокової літератури (УЛ, 314).

7. Дне(с) живеть, утро гниєт' [мова йде про стару людину] (Я, 92) – *стара людина може померти в будь-яку хвилину*. Фіксується як народне прислів'я: *ниньки жиєш, а завтра гиєш* (Номис, 370), яке є й в інших слов'янських мовах: польс. *dziś się żyje, jutro gnije* (SFJP, 1, 209); наведення старосл. мовою свідчить про наявність його в болг. мові. Походить із живого мовлення.

8. Обетничающее и стареющее бла(з) ест' небашия (Я, 92). Значення те ж, що й у попередньому випадку. Покликання автора на св. Апостола свідчить про біблійне походження цитати.

9. До само(й) смерти (Я, 8а) – *до кінця життя*. Цей вислів на позначення часових відношень виділяється як фразеологічна сполука ще в давньорус. мові: *до смерти* (СДРЯ, 2, 474). Укр. *до [самої] смерті (загиби)* – *до кінця життя* (ФСУМ, 2, 832), польс. *do śmierci* (SFJP, 2, 308). Походить із книжної сфери.

10. До послання(г) [о] іздыханія (Я, 72а) – *до кінця життя*. Укр. *до останнього подісу (зітхання)* – *до кінця життя, до смерті* (ФСУМ, 2, 659), рос. *до последнего издыхания* (ФСРЯ, 184), давньорус. *до послѣднего (коньчннго) издыханія* (СДРЯ, 3, 504), болг. *до последно издыханіе* (РБФС, 254), польс. *do ostatniego tchnienia* (SFJP, 1, 621). Походить із релігійної сфери.

11. Животъ обрѣчетъ смерт' (Я, 173а) – *життя і смерть перебувають у тісному зв'язку, є нерозділними*. Це цитата біблійного походження.

II. а) ПРОЦЕС СМЕРТІ

Ця група ФО представлена синонімічним рядом висловів із ключовим значенням *померти*.

12. Испустити духа (Я, 73) – *померти*. Укр. *випустити дух* – *умерти, загинути* (ФСУМ, 1, 100), рос. *испустить дух* (ФСРЯ, 187), давньорус. *изпоустити доухъ* (СДРЯ, 4, 77), болг. *предам богу дух* (РБФС, 246), польс. *oddać [Bogu] ducha* (SFJP, 1, 193). Походження ФО пов'язане з теїстичним уявленням про безсмертну душу, яка покидає тіло людини після смерті. Джерелом є Біблія (Буття, 35:29; Матв., 27:50).

13. З свѣта пошходили – *померли*: "пре(д) возрасто(м) своим(и) з' свѣта пошходили" (Я, 106а). Коментарі – див. наступну ФО.

14. Изійти о(т) земли (Я, 35а) – *померти*. Укр. *зійти з світу* – *умерти* (ФСУМ, 1, 334), рос. *уходитъ из жизни; уходитъ в лучший мир* (ФСРЯ, 500), давньорус. *изити изъ (отъ) житія (мира, свѣта) сего* (СДРЯ, 4, 11), староукр. *зъ свѣта изити* (ССУМ, 1, 427). Походить із релігійної сфери.

15. Вкусити смерти (Я, 68а; 234а) – *померти*. Вислів уживався в давньорус. мові (СДРЯ, 2, 155) як переклад з грецької, але не

сприймався як стійка сполука. У СУМі не фіксується. Походить із Біблії (Матв., 16.28; Марко, 9.1).

16. Узамь сме(р)тны(м) предається – *помирає*: “Марія... узамь сме(р)тны(м) предається и ту(ю) самую вяжет” (Я, 176). Вислів утворено на основі біблійної сполуки *узы смерти* (Діяння, 2, 24).

17. По(д) смерте(д)нуу косу пасти (Я, 253) – *померти*. Коса мислиться як невід’ємний атрибут смерті (пор.: польс. *kosa śmierci* (SFJP, 2, 307). У СУМі є ФО з протилежними суб’єктно-об’єктними відношеннями: *смерть косить (косила) кого* – *хто-неб. помирає (помер), гине (загинув)* (ФСУМ, 2, 834). Розгортання метафори характерне також для барокової поезії (напр., у віршах Касіяна Саковича смерть “косить”, “громадить”, “поптиняє” (УЛ, 237); інші ряд утворюють сполуки “огниста коса”, “зламашна коса” (Гр. Сковорода, шкільна драматургія тощо), тобто уявлення персоніфікованої смерті з косою в добу бароко є матеріалом для витворення різноманітних метафоричних сполук, у тому числі й фразеологізмів. Аналізований нами вислів можна віднести до авторських новотворів.

18. Видятити долгь сме(р)ти (Я, 175а) – *померти*. *Укр. сплатити борг (борги) кому* – *віддячити кому-неб. за щось хороше або за добре ставлення до себе* (ФСУМ, 2, 850). Порівняно з аналізованою ФО в СУМі відбувається зміна оцінчного значення. Вислів у наведеному в збірнику виданні вказуємо авторським новотвором.

19. Смерть проливалася – *люди помирали*: “Смерть по вс(м) дома(м) проливалася” (Я, 348а). У СУМі не фіксується. ФО метафоричного характеру. Походить із книжної сфери.

20. Сме(р)тная тін на очі на(й)ле(т) (Я, 227) – *людина помере*. У СУМі не фіксується. Із споріднених можна навести польс. *cień śmierci* (SFJP, 2, 307) Походить із Біблії (Матв., 4.16).

21. Да не усне(м) гріха смертію (Я, 179а) – *щоб ми не померли в гріхах чи від гріхів*. Авторська ФО, утворена контамінацією двох висловів біблійного походження: *заснути смертним (вічним) сном* (Псалтир, 12.4) та *смертний гріх* (І Соб. посл. Іоанна Богослова, 5.16).

22. Трупо(м) пасти – *померти, загинути*: “...так у не(г)о камене(м) угодиль, же мусьль трупо(м) на землю пасти” (Я, 141а). У СУМі відбулася зміна семантичного навантаження: *лагти (полагати) трупом* – *загинувати в боротьбі* (ФСУМ, 1, 456). Походить із книжної сфери.

23. Трупами пороги позастигали – *загинували*: “Сосѣди и братія наша вла(с)ними трупами власніє пороги свои позастигали” (Я, 190а). У СУМі є аналог із протилежними суб’єктно-об’єктними відношеннями: *класти/покласти трупом кого* – *убивати, нищити* (ФСУМ, 1, 380). Походить із книжної сфери.

Окремо виділяємо фразеологізми з антонімічним значенням.

24. Тму сме(р)тнуу прогнати (Я, 79) – *уникнути смерті*. У СУМі не фіксується. Вірогідно, авторська ФО.

25. Жало сме(р)ти притупити (Я, 64а) – *уникнути смерті*. Тут ФО *жало притупити* – *уникнути небезпеки* ускладнена словом "смерті", що надає їй нового семантичного навантаження, тому весь вислів можна розглядати як окремий фразеологізм. У давньорус. мові є вислів *жало смрти* (СДРЯ, 3, 230), тому аналізована сполука може бути авторською контамінацією двох названь.

26. Поправы(я) сме(р)тлю смері (Я, 173) – *який принизив смерть, знехтував нею шляхом власної смерті та воскресіння* (про Ісуса). Походить із Біблії.

6) ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД (у казаннях Варлаама Ясинського ілюструється сличним фразеологізмом):

27. Тѣло гробу и земѣ предати (Я, 77а) – *поховати*. Укр. *надавати тіло землі* – *ховати, хоронити когось* (уроч.) (ФСМ, 1, 118), рос. *предать земле кого, что* (ФСРЯ, 173), давньорус. *вдати, предати земли* (СДРЯ, 3, 373). Походить із релігійної сфери.

III. АТРИБУТИКА СМЕРТІ

28. Ложе смертное (Я, 81а) – *місце, на якому людина помирає*. Укр. *смертне ложе* – *місце, на якому людина помирає або лежить мертва*, польс. *na łóżu śmierci* (SFJP, 2, 308). Походить із релігійної сфери.

29. Врата сме(р)тная (Я, 66) – *сила, влада, могутність смерті* (Б, 137). У цьому випадку уявлення про смерть набуває не антропоморфного, а просторового характеру. Вислів *врата смертныя* кнував у давньорус. мові з тим же значенням (СДРЯ, 1, 483); зараз є кастарінім. Походить із релігійної сфери.

30. Си(а)на аки сме(р)т' любм (Я, 67а; 276а). Ад'єктивна ФО компаративного характеру. Наявність такого усталеного порівняння свідчить про силу як іманентну ознаку смерті. Польс. *siły jak śmierć* (SFJP, 2, 307). Походить із Біблії (Пісня Пісень, 8,6).

Таким чином, тема смерті в казаннях ілюструється фразеологізмами значно ширше, ніж тема земного життя. Ці вислови чіткішого метафоричного характеру, що пояснюється, зокрема, естетикою бароко, прагненням "до сильшого вражіння, себто до того, щоб захопити людину, повести її за собою за всяку ціну"⁶.

З 41 аналізованого фразеологізму 36 походять із книжно-релігійного джерела, в основному – з Біблії, лише 1 – з живого мовлення, 4 є авторськими. Такі пропорції зумовлені специфікою жанру, що виявляється в опорі на тексти Святого Письма.

При зіставленні з іншими слов'янськими мовами бачимо, що найбільше паралелей простежується з польською та російською мовами. Близько 25 відсотків описуваних ФО наявні в пам'ятках давньоруської писемності, що свідчить про спадковість традицій.

Умовні скорочення назв джерел

АУФС	— Англо-український фразеологічний словник. — Київ, 1969.
БЗ	— Библийская энциклопедия. — Москва, 1991.
ЛРС	— Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. — Москва, 1986.
Номис	— Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. Київ, 1993.
РБФС	— Русско-болгарский фразеологический словарь. — Москва, 1980.
СДРЯ	— Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. — Москва 1988-1991. — Т. 1-4.
СРЯ	— Словарь русского языка: В 4 т. — Москва, 1981-1988.
ССРЯ	— Словарь современного русского литературного языка: В 20 т. — Москва, 1991. — Т. 1,2.
ССУМ	— Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. В 2 т. — Київ, 1977-1978.
СУМ	— Словник української мови: В 11 т. — Київ, 1970-1980.
УЛ	— Українська література XVII ст. — Київ, 1987.
УРІРУФС	— Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. — Київ, 1971.
ФСРЯ	— Фразеологический словарь русского языка. — Москва, 1968.
ФСУМ	— Фразеологічний словник української мови: В 2 т. — Київ, 1993.
Я	— Ясинський Варлаам. Збірник казань (к. XVII ст.). Зберігається в відділі рукописів ЦНБ НАН України за шифром ДА 226 Л.
SFJP	— Skonjarka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. — Warszawa 1974. — Т. 1, 2.

¹ Суховій О. Варлаам Ясинський у культурно-релігійній та літературно-мовній ситуації України 2-ої пол. XVII ст. // Слов'янська культура: здобутки і втрати. — Полтава, 1996. — С. 80-83.

² Українське літературне бароко. — Київ, 1987. — С. 6.

³ Мокиєнко В.М. Славянська фразеологія. — Москва, 1980. — С. 76.

⁴ Коваль А.П., Когтілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. — Київ, 1975. — С. 195.

⁵ Словник античної міфології. — Київ, 1989. — С. 144.

⁶ Чижевський Дм. По за межами країн. — Нью-Йорк, 1952. — С. 5.

*О.А. Ганченко, канд. філол. наук,
Київський університет*

Асоціативний експеримент у дослідженнях структур внутрішнього лексикону

Виявлення особливостей системної і структурної організації мови має велику теоретичну цінність, проте цього недостатньо для створення всебічного уявлення про сутність об'єкта і специфіку його функціонування. Постає потреба досліджувати не абстрактні системи

мовних елементів, а вивчати мову в комунікативно-прагматичному контексті. У сучасній лінгвістиці чітко окреслилася тенденція розглядати мову не як ізольовану знакову систему, а в поєднанні з людиною (носієм мови), її психікою, місцем і функціями у світі та суспільстві (напр., праці О.О. Залевської, Ю.М. Караулова, О.С. Кубрякової, Н.М. Телії, О.М. Шахнаровича та ін.).

З урахуванням антропологічного чинника мова визначається як діяльність людини, продукт становлення мислення й найважливіший засіб спілкування.

У контексті діяльнісного підходу особливого значення набувають дослідження складових мовної особистості. Мовна свідомість – один з елементів структури мовної особистості – дозволяє фіксувати, впорядковувати й утримувати в індивідуальній свідомості знання про навколишній світ. Вивчення особливостей сприйняття й перекладки людиною знань про світ, встановлення специфіки створення і функціонування вербальних одиниць у процесах продукування і сприйняття мовлення не можливі без вияву механізмів зберігання, з'ясування і передачі цих одиниць. Частиною таких механізмів є вербальна пам'ять.

Механізми вербальної пам'яті безпосередньо не спостерігаються. Однак гіпотези про її зміст, форму, структуру, особливості функціонування можуть перевірятися експериментальним шляхом. Ефективними є методи, які, з одного боку, не потребують використання спеціальної апаратури, дають можливість охопити значну кількість носіїв мови, а з іншого, дозволяють отримати необхідну об'єктивну інформацію.

Структура вербальної пам'яті розглядається сучасною наукою як частина мовознавчо-мовного механізму. Особлива увага приділяється специфіці організації слів у пам'яті людини, проблемам функціонування вербальних засобів у процесах вимовлення і розуміння, семантичній структурі пам'яті. Вербальні одиниці, які реально зберігаються в пам'яті людини, систематизуються на базі існуючих між ними зв'язків, утворюють внутрішній лексикон людини.

Внутрішній лексикон, як вербалізована частина мовної особистості, відображає реальну дійсність у мозку людини, пам'яті носія мови. Процес закріплення у свідомості людини предметів і явищ навколишнього світу здійснюється шляхом їх пов'язування з уже відомими об'єктами дійсності і визначається аперцептивним характером людського мислення.

Зумовлені аперцептивною природою людського мислення комбіновані процеси супроводжуються розпоранням асоціацій (тимчасових психічних зв'язків), спрямованих на виявлення взаємозв'язків позначуваної реальності з іншими явищами дійсності. Асоціації, пов'язуючи зафіксовані в пам'яті людини образи об'єктів світу з відповідними їм вербальними

корелятами, формують основу внутрішнього лексикону — асоціативно-вербальні мережі.

В асоціативно-вербальних мережах синкретично відбиті найважливіші елементи мовної картини світу, зашифровані прагматичні характеристики — оцінки, установки, мотиви, цінності й ідеали (Ю.М. Караулов) колективу мовців.

Проблема організації лексичних значень у пам'яті людини, її внутрішньому лексиконі є однією з найактуальніших у сучасному мовознавстві. Слово, як зауважував О.Р. Лурія, практично ніколи не має однієї твердої й однозначної предметної віднесеності¹. Питання про потенційне існування кількох значень практично у кожного слова й обмеження вихідного ("словникового") набору в процесі мовлення розглядається як один з основних аспектів психологічної проблематики значення.

Психо- і прагматистичний аспекти вивчення природи значення передбачають широке використання експериментальних методик аналізу мовного матеріалу, зокрема, експерименту на введення мовного знака у контекст, експериментів на інтерпретацію значення номінативних одиниць, вільного асоціативного експерименту.

Вивчення механізмів зберігання лексичних одиниць, статусу багатозначних слів у внутрішньому лексиконі з використанням експериментальних методик дає підставу говорити про різницю у тлумаченні номінативних процесів при структурно-системному та діяльнісному підходах і дозволяє уточнити деякі моменти лексикологічної теорії.

Експериментальні дослідження проблеми зберігання так званих співзначень номінативних одиниць у внутрішньому лексиконі людини дозволили зробити висновки, які суперечать традиційному положенню про те, що вихідні ("прямі") значення лексичних одиниць є основними. Результати проведених експериментів доводять, що ієрархічна підпорядкованість похідних значень "основному" необов'язкова, як і наявність постійного зв'язку між співзначеннями багатозначного слова.

У багатьох випадках (близько 60% отриманих реакцій) інформанти наводять у вигляді асоціативної реакції на запропоноване багатозначне слово-стимул у першу чергу похідне (вторинне) значення (пор.: *абориген* — 1) *житель Африки чи Австралії, дикун*, 2) *корінний житель певної місцевості*; *клев* — 1) *мафіозний*, 2) *сімейний*; *лайнер* — 1) *літак*, 2) *корабель* і т. п.) або ж тільки похідне (вторинне) значення, без посилання на первинне за часом утворення і

¹ Першим подійся співзначення, що найчастіше реалізується в асоціативних реакціях інформантів, далі — за зменшенням частоти реалізації у відповідях інформантів.

зафіксоване у словниках як основе (напр.: *диск* — музичний, лазерний; *клав* — мафія; *збірна* — з футболу; *лайнер* — літак).

Співзначення багатозначних слів психологічно нерівноправні: у певний період часу "на передній план" може виходити найактуальніше для носіїв мови значення полісемічного слова, воно стає "основним" на цьому етапі. Під час експериментальних досліджень були зафіксовані випадки, коли у порівняно невеликий період часу (близько 5-ти років) актуальність того чи іншого значення і, відповідно, контексти реалізації слова змінювалися (пор.: *девальвація* — душі, моральних цінностей → 1) моралі, 2) радянського карбованця → 1) грошової одиниці, купона, 2) духовності; *ностальгія* — сум → туга за Батьківщиною → *Гарковський* → туга за минулим → 1) сум за недавніми часами, 2) за Батьківщиною, 3) за домом і т. ін.).

Варта уваги думка О.О. Залевської про те, що асоціативний експеримент навіть дозволяє вносити корективи у словники, оскільки виявляє найактуальніші у даний період часу значення слів, які не завжди збігаються з ієрархією значень у словниковій статті².

Під час аналізу експериментальних даних було помічено, що деякі слова-стимули збуджують реакції, пов'язані з відображенням певної форми зберігання і передачі національно-культурного досвіду, національної системи світоглядних цінностей, як прислів'я, приказки, інші фразеологічні одиниці (пор., напр.: *вода* — *переливати в пустого в порожнє*; *життя* — *навчить*, *змій* — *зелений топіл*). Це дає підстави зробити припущення, що асоціативний експеримент, будучи одним із найбільш опрацьованих методів сучасних семантичних досліджень, може використовуватись не лише при визначенні місця і статусу лексичних одиниць у внутрішньому лексиконі людини, а й дозволить визначити статус і особливості зберігання фразеологічних одиниць у лексиконі людини, "пролити світло" на інші питання фразеологічної теорії.

При використанні фразеологічних словників у дослідженнях фразеологічних одиниць виникають проблеми, подібні до тих, що постають при використанні тлумачних словників у визначенні лексичних одиниць, їх "основних" і "неосновних" значень і т. ін.

За всієї цінності системного опису фразеології у словниках вони не дають реальних відомостей про сучасний стан фразеології, особливості функціонування фразеологічних одиниць у сучасному мовному середовищі, розвиток значення фразеологізмів. Використання експериментальних методик дозволить виявити "корпус справді живих фразеологізмів на відміну від фразеологізмів, які за традицією кохують із словника у словник і сприймаються більшістю носіїв мови як вельми екзотичні одиниці"³, визначити актуальність тієї чи іншої фразеологічної одиниці (або того чи іншого значення полісемічної фразеологічної

одиноці), виявити нові фразеологізми, актуальні для сучасних носіїв мови, але не зафіксовані у фразеологічних словниках, а також встановити сучасні джерела збагачення української фразеології.

Певну інформацію дає вільний асоціативний експеримент, під час якого інформантам пропонувалося записати асоціації, що виникають у відповідь на подані слова-стимули. У поясненні до анкети не було жодного зауваження щодо фразеології. Перед інформантами не ставилося конкретне завдання згадати фразеологічні одиниці, в яких є запропоновані слова, чи обов'язково записати стійке словосполучення. Отже, відтворення інформантами фразеологічних одиниць (або їх фрагментів) свідчить про актуальність цих одиниць для сучасних носіїв мови. Наприклад, серед асоціативних реакцій на слово-стимул *життя* зустрічаються такі "фразеологічні": *наміть /8/*⁴, *не поже перейти /5/*, *прожити -- не поже перейти /3/*, *поже /3/*, *сміє /2/*, *складне мистецтво /1/*. Слово-стимул *лебідь* асоціюється зі словами *білий /12/*, *вірність /8/*, *пісня /3/*, *вірна любов /2/*. Стимул *слово* має асоціації *зброя /5/*, *Біблія /4/*, *діло /4/*, *закон /4/*, *"Перше було Слово" /3/*, *"Перше було Слово, і слово було у Бога, і слово було Бог" /1/*, а слово *хліб* -- *життя /1/*, *сіль /1/*, *всьому голова /4/*, *насушний /3/*, *шмат /3/*.

Як видно з прикладів, інформантами наводяться і зафіксовані у фразеологічних словниках фразеологізми (або їх фрагменти), і не зафіксовані⁴. У матеріалах експерименту є асоціації, пов'язані з відомими творами художньої літератури, піснями (*ворона -- ворона і сир /3/*, *ворона і лисиця /3/*, *віддала сир лисичі /2/*, *соловей -- там соловейко щибетав /4/*). Слова-стимули можуть асоціюватися з популярними у мовному колективі кінофільмами, виставами, телепередачами (*вікну -- у майбутнє /4/*, *в Америку /2/*, *засть -- Ну, постривай! /4/*, *сонце -- Біле сонце пустелі /8/*). Є асоціації, що відтворюють газетні штампи (*акула -- бізнесу /4/*).

Мовні одиниці, що зустрічаються в останніх прикладах і подібні до них, як правило, більшістю словників не фіксуються. Це пояснюється, певною мірою, особливостями тлумачення поняття фразеологізму. Так, наприклад, укладачі "Фразеологічного словника української мови" (К., 1993) під фразеологізмом розуміють "мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створене здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворений за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення"⁵. У результаті такого розуміння фразеологізму укладачі не зараховують до складу фразеологізмів, а отже, і не вносять до реєстру словника "сталі словосполучення, прислів'я, приказки, крилаті

⁴ У дужках подается кількість односторонніх реакцій у матеріалах експерименту.

приєднати, усталені порівняння, складені терміни, нефразеологізовані тавтологічні словосполучення, ... перифрастичні словосполучення" та деякі інші види словосполучень⁶.

Існує й інше тлумачення терміна "фразеологізм", коли ним позначається декілька семантично різнорідних типів словосполучень: ітієми, сполучення-фразеосхеми, мовленнєві штампи, прислів'я і приказки, крилаті слова⁷. Таке розуміння терміна видається для нашого дослідження більш зручним.

Наявність зазначених одиниць у матеріалах експерименту свідчить про їх актуальність для сучасних носіїв мови. Окреслити сферу актуальних, "живих" фразеологізмів, дослідити особливості вживання фразеологічних одиниць у вербальній пам'яті мовців, визначити їх статус у структурі асоціативно-вербальних мереж можливо за допомогою спрямованого асоціативного експерименту.

Групі інформантів (48 осіб) було запропоновано згадати стійкі словосполучення (або окремі фрагменти таких словосполучень), які б асоціювалися з поданими словами-стимулами (анкети складалися з 28 слів, вибраних із першого тому "Фразеологічного словника української мови").

До експерименту залучалися студенти першого курсу філологічного факультету (тобто люди, що цікавляться мовою, певною мірою знають її, і швидше зрозуміють завдання, але ще не мають ґрунтовної філологічної підготовки).

Аналіз результатів експерименту дозволив зробити деякі висновки.

Більшість слів-стимулів мали "фразеологічні" асоціації, хоч і не всі слова. Були й слова, на які взагалі не зафіксовані асоціативні реакції.

Серед запропонованих слів-стимулів були такі, що можуть входити до складу різних фразеологізмів, частина з яких і відтворена в матеріалах експерименту. Так, серед асоціативних реакцій, отриманих на слово-стимул **баба**, були: з возу – коням *легше* /7/, базарна *баба* /1/, *ригінська баба* /1/, *одна баба сказала* /1/. Слово-стимул **божий** викликало асоціації: *Божий день* /6/, *Божий чоловік* /4/, *Божий дар* /3/, *Божий закон* /3/, *Божя людина* /2/, *Божий суд* /2/, *Божий шлях* /2/, *Божя ласка* /1/, *Божий промисел* /1/, *Божий світ* /1/, *жити Божим духом* /1/, *раб Божий* /1/, *Син Божий* /1/.

Серед асоціативних реакцій інформантів трапляються різні варіанти одного й того самого фразеологізму (напр.: **баба** – з воза, *кибиля легше* /13/, з воза – коням *легше* /7/, з воза – колесам *легше* /1/, з нати – коню *легше* /1/, з воза – коняці *легше* /1/) або ж тільки "уламки" фразеологізму (**баба** – з воза /1/).

Слід зазначити, що не всі зафіксовані у словнику фразеологізми відтворюються в аналізованому матеріалі. Наприклад, з усіх фразеологізмів зі словом **баба**, що фіксуються словником ("баба /бабка, бабуся/

надвоє ворожила (гадала)", "баба Палажка [і баба Параска]", "базарна баба", "бісова баба", "згадала баба дівера", "як баба дівкою була"), інформантами відтворений лише одня ("базарна баба"). У той самий час найбільш частотний у відповідях інформантів фразеологізм словником не фіксується.

Слово-стимул може не вхопити до складу фразеологічної одиниці, а зв'язуватися з нею лише комплексом асоціацій (божий – *Маття небесна, вогонь – згоріти із сорому, чужими руками жар загрібати*).

Своєрідним свідченням актуальності фразеологічної одиниці можна вважати її відтворюваність у випадку, коли словом-стимулом по черзі виступає один компонент сполучення, а реакцією – інший (стимул *божий* – реакція *день* /6/, стимул *день* – реакція *Божий* /2/).

До словників, як правило, входять фразеологізми не тільки активного, а й пасивного фонду, які свого часу активно функціонували в нашій мові і збереглися у художніх творах, словниках. Матеріали експериментальних досліджень більшою мірою відображають реальний стан сучасної фразеології. Сучасними мовцями наводяться варіанти відомих фразеологічних одиниць, які не фіксуються у словниках, але активно функціонують у мовленні. Не відтворюються застарілі фразеологізми. Заслужують вивчення фразеологічні одиниці індивідуального творення.

Звичайно, висновки, зроблені на основі аналізу матеріалів другого експерименту, мають депо суб'єктивний характер і потребують перевірки в інших професійно-вікових групах із більшою кількістю інформантів. Проте цей експеримент дозволяє, на нашу думку, доцільність використання експериментальних методик у вивченні фразеології. Що ж до експериментальних досліджень лексики, то вони вже знайшли своє місце серед методів аналізу лексичних одиниць.

¹ Лурія А.Р. Язык и сознание. – М., 1979. – С. 41.

² Зиневская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолінгвістическое исследование. – Воронеж, 1990. – С. 155.

³ Добровольский Д.О., Караулов Ю.Н. Фразеология как явление живой русской речи // Добровольский Д.О., Караулов Ю.Н. Ассоциативный фразеологический словарь русского языка. – М., 1994. – С. 102.

⁴ Аналізувалися: Фразеологічний словник української мови (Уклад.: В.М. Білоножченко та ін. Кн. 1-2. – К., 1993; Українські приказки, прислів'я і таке інше (Уклад. М. Номис. – К., 1993 та деякі інші словники).

⁵ Фразеологічний словник української мови. – Кн. 1. – С. 4.

⁶ Там само.

⁷ Дзял.: Телія В.Н. Фразеологізм // Лінгвістический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 559.

Семантика комунікації

Семантика як система значень і значущостей у певній мірі властива всім системам мови. Навіть фонетика, що через акцентологію пов'язана із синтаксисом, виявляє значення типу інтонації від найпростіших (розрізнення питальних та розповідних речень-висловлень у слов'янських мовах) до більш складних типів, які формалізують перенесення ваги значення денотативного макрокомпоненту висловлення на конотативний (наприклад, при іронії). Втім, і окреме слово чи вираз, виділені з висловлення, розглянуті з погляду фонетики тієї чи іншої мови, можуть нести певну інформацію, частіше конотативного характеру. Так, акцент (чи його відсутність) можуть дещо повідомити про мовця так само, як і використання ним певного стилю мовлення. Ми зникли до того, що різного роду мовні помилки звичайно не розглядаються лінгвістами, у крайньому випадку вони цікавлять передусім викладачів, методистів та стилістів. Але різного роду відхилення від норми завжди є значущими і можуть стати цікавим матеріалом дослідження.

Семантика лексичних одиниць — одна з найбільш досліджених галузей загальної семантики, на матеріалі якої було виявлено багато закономірностей, властивих іншим підсистемам мови. Дослідження значення окремого слова і його відношень з іншими словами як у парадигматичній, так і в синтагматичній, компонентній аналізі значення представляють його як пучок зв'язків різного характеру — із зовнішнім світом (чи, точніше, нашим уявленням про нього), з учасниками комунікативного акту — адресантом та адресатом, з усіма словами мови та з іншими словами висловлення. Інакше кажучи, значення слів визначаються не стільки об'єктивними властивостями предмета, поняття, терміна, скільки є інтерпретацією цих об'єктивних властивостей, понять, термінів у рамках семантичної і синтаксичної системи даної мови і окремого акту мовлення.

Подальші семантичні дослідження одиниць мови, вищих за ступенем складності ніж слово, — словосполучень, речень, мікротекстів — стосуються про структурну однотипність значення, хоча, звичайно, значення речення компонентно складніше, ніж значення окремого слова. Качельсон відмічав, що, скажімо, речення *Сірій в яблуках кінь мінуско біжить* є окресленням предмету — *коня* — з виділенням у цьому сегменті дійсності конкретизуючих його ознак — *Сірій в яблуках, біжить, мінуско*. Ми підкреслимо, що обирається предмет, набуваючий ситуативно. Тобто мова йде не просто про *коня*, а *коня* у певній (конкретній чи узагальненій) ситуації. Тому будь-яке речення

є абстрагуванням висловлення (з яким воно може збігатися або ні). Реально існують і функціонують саме висловлення, речення ж є препарованими висловленнями, частіше підготовленими для лінгвістичного аналізу.

Навіть окремі слова у словнику, у реченні, у висловленні діалектично є і тотожними і нетотожними самим собі. Вважається, що слова — це будівельний матеріал для словосполучень і речень. Але насправді ситуація не зовсім така: досить багато словосполучень і висловлень використовуються у ході комунікації у готовому вигляді. Наше мовлення набагато більше заштамповане, застереотипізоване, ніж ми звичайно не уявляємо. Скажімо, вираз *Як справи? (Як ся маєте?)* і навіть декілька реакцій на нього (*Нічого, Дякую, Непогано* і т.п.) не створюється кожен раз заново, але використовується як штамп початку комунікації, етикетна формула початку розмови. За типом зрощення семантичних компонентів ці вирази дуже схожі на фразеологізми. Взагалі багато що в мові підноситься до форм ведення комунікативного акту. З функціональної точки зору вирази *Бувай, Перекажіть мої вітання вашій дружині, Прийом* (у радістів) є синонімічними, бо позначають завершення комунікативного акту.

Багато в чому стереотипними є і форми звертання, хоча саме слов'янські мови мають досить багату систему форм звертання, особливо щодо свободи вираження почуттів мовця до адресата. При знайомстві носій англійської мови звичайно вкаже форму допустимого до нього звернення та реферування. Так, Біл Клінгтон є саме Білом, а не Вільямом, хоча Біл є скороченням від цього імені. Українка, мабуть, ніколи не назветься Катруся (тільки якщо це не маленька дівчинка), але це звернення до неї цілком можливе після встановлення певних (близьких) стосунків, навіть якщо вона назвалась Катериною Іванівною. Аналогічно російське *Катюша, Катенька, Катюха, Катя* є насамперед виявом почуттів мовця, який звертається до Катерини. Вибір мовця може залежати і від настрою в момент мовлення, і від ставлення до адресата, і від форм етикету, прийнятого для певної ситуації. Втім, засоби звертання застосовуються по-різному навіть у близькостпоряджених мовах. Українська відзначається широким спектром улюблених ласкливо-любовних — *Петрику, Петрусю, Петько, дівчинонька, Славчик*. Пестливий суфікс *-еньк-* може виражати позитивне ставлення (оцінює семантику конотативного макрокомпоненту "мені подобається") не тільки щодо осіб, але й предметів. Наведемо приклад діалогу в окремій ситуації. Ситуація така: двоє п'ють сік. Один незадоволено промовляє: "Холодний!" Другий схвально: "Холодненький!" Аналіз значення цього діалогу і висловів у ньому показує, що думки і почуття співрозмов-

ників не збігаються (зміст діалогу може бути переданий антонімами *Погано!* – *Добре!*), хоча аналіз речень/слів показує змістовий збіг.

Цікаво, що для російської це також характерно, але в меншій мірі. Крім того, саме пестливі імена всупереч розповсюдженій думці в російській мові нерідко можуть використовуватися щодо третьої особи з відчуттям негативного, презирливого ставлення, виражати іронію, особливо якщо йдеться про дорослу людину (Згадаймо *Васеньку Веселовського* з *'Анни Карениної'* Л. Толстого). З іншого боку, російські імена з трохи грубуватими, збільшувачими суфіксами нерідко виражають саме теплі відчуття мовця: *дружище, Андрюха, Игорёха, Колян*. Ці форми дуже "неформальні" (скажімо, їх не використає вчитель у школі) і вживаються в основному друзями. Російська мова створила щось на зразок української кличного форми – усічені імена: *Наташ, Люд, Петь*, які неможливо використати ніде, крім як при звертанні.

Визначення поваги і соціального статусу адресата в принципі характерне для дуже багатьох мов від англійської та японської до африканських та австралійських. Досить поширеним у мовах є використання граматичної форми множини щодо однієї особи і, зокрема, форми особового займенника *ви*. Але значення цього займенника у такій функції також має сему наявності дистанції (нам'ятає, у Пушкіна – *сухое вы сердечным ты ты 'по ошибке заменила*). Цікаво, що разом з цим, звернення до Бога у східнослов'янських мовах пов'язується з *ти*, займенником однини, який підкреслює не відсутність поваги, а зближення з Богом. В той же час, за повідомленням А. Вежицької, французькою мовою до Бога звертаються на *ви*. Інша граматична форма, яка використовується для вираження поваги – форма третьої особи. Скажімо, у польській *Co pani chce?* – звичне звернення крамаря до клієнтки. Функціонально подібна до лексем *Містер, мсьє* російська форма по батькові (отчество) не унікальна в мовному відношенні і співвідносна з арабськими препозитивними морфемами (напр., *ібн Хоттаб*) і тюркськими постпозитивними (*огли і заде*). В сучасній українській мові в тому вигляді, у якому вона існує, така форма є запозиченням з російської. Дехто може вважати, що ці форми успадковані з давньоруської, але, на нашу думку, функціонально ця форма в українській мові використовувалась як один з типів прізвиськ за певною ознакою, в даному випадку родовою (у прямому і переносному значенні) – *попівна, бабич, петренко, василів*. У російській мові таку ж функцію виконують форми по батькові часто без імені або у скороченій його формі у розмовному стилі – *Павлч, Петрович, Петровна, Сан Саньч*, які мають виражати не стільки повагу, скільки дружні почуття та фамільярність. Порівняймо з ними повні форми

російських імені по батькові, які, як правило, включають у значущість наявність певної дистанції або її вимогу.

Звичайно, форми звертання не вичерпуються іменами. Терміни спорідненості та іменники — означення віку/статі (*дід, старий, стара, юнак, хлопчик, дівчинка, діти, чоловік, жінка*) доповнюють категорії звертання, причому нерідко змінюючи своє значення при виконанні цієї функції. Пор. використання *brate* до друзів, приятелів (*Чусь брате мій, товаришу мій, відлітають сірим шкуром журавлі у вирій Б. Лепке*), у тій же функції *старий* може бути застосовано щодо молодшої людини. Іменники *тітонько* як звернення (звичайно дитини) до мало або зовсім незнайомої особи жіночої статі і *Васильєва тітонька* — мають різні референти. В англійській *guys* (хлопці) може бути по-товариськи застосоване і до дівчат, подруг.

Функціональна значущість термінів спорідненості змінюється часом. Сучасний українець рідше використає слово *ятріяка*, як пересічний росіянин плутатиме, хто для нього *деверь*, а хто *шурин*. Зараз все ще багато хто називає тещу та свекруху мамою, але серед молоді помітною є тенденція використовувати ім'я по батькові як звертання до матері чоловіка чи дружини. Разом з тим, слово у цьому другому значенні часто функціонує як називання третьої особи, тобто при прямому звертанні використовується ім'я, а при спілкуванні з чоловіком, жінкою, подругою може використовуватися 'мама' у функції референції, як номінація певної особи, що перебуває у вищезазначеному зв'язку з мовцем. Функціональні зміни у використанні певних термінів спорідненості можуть бути спричинені соціальними та індивідуальними змінами. Мати стає бабусею у сім'ї, де з'являється представник третього покоління. *Тато* перетворюється у *батька* для дорослого сина або для покинутої сім'ї. Російські англідемінутивні скорочення *ма* і *па* так само звучать доросліше, ніж дитячі *мама* і *папа*.

З іншого боку, не менш важливим є і самовизначення адресанта. Стиль, який він обирає, лексика, відповідність/ невідповідність його мовлення мовній нормі, експресивність і образність характеризують насамперед його самого, а не те чи того, про що чи кого він говорить. Певні традиції, культура, мораль накладають ті чи інші обмеження. Наприклад, у японській використання мовцем займенника першої особи — *я* — є вираженням або дуже особистого, приватного характеру розмови, або вираженням грубості і презирства до співрозмовника.

Аналіз семантики форм звертання, етикетних формул, структури комунікативного акту та їх типів відбиває специфічні риси семантичної системи кожної мови.

Морфонологічний аспект суфіксальної парадигматики українського дієслова

Встановлення морфемної парадигми тісно пов'язано з проблемою нерівнинності однини, що має вагоме значення для опису мови як системи.

Інваріант і варіант — дві характеристики одного явища. Інваріантні властивості морфа (тотожність значення і часткова фонологічна подібність плану вираження) — основа моделювання ідеального елемента мовної системи — морфеми, де узагальнюються варіативні риси морфів¹. Варіативність стосується тільки плану вираження як часткова фонологічна відмінність морфів однієї морфеми. Відмінність змісту морфів характеризується не варіативністю, а актуалізацією потенційно закладених у морфемі змістів — інформативністю даної морфеми. Інформативність морфеми — "[...] міра змісту даної одиниці в конкретній реалізації"². У морфемі як одиниці мови інформація виступає лише в якості потенційно можливих реалізацій всього змісту, закладеного в ній. У кожному новому оточенні морфема може змінювати свою форму (реалізуватися в морфах), а також розкривати властиві їй, але не виявлені значення, які розширюють її зміст. Це значення виражається не тільки окремою морфемою, а й усією морфемною структурою, до якої вона входить, тому обов'язковим елементом значення морфеми виступає інформація про структурно-позиційну сполучуваність морфів.

Морфема як одиниця мови вступає у два види ієрархічних відношень: зі словами як одиницями вищого рівня і фонемами як одиницями нижчого рівня мови. Перехід від фонем, що не виражає значень, до форми морфеми, яка здатна виражати різновидні значення, — це перехід від незнакового рівня мови до знакового. Тобто, комбінуючись у морфемі, фонемі набувають нової якості: не тільки виконують функцію диференціації значень морфем, а й функцію вираження і передачі граматичних та структурних значень. Фонологічні відмінності у будові морфів однієї морфеми використовуються мовою у функціональних цілях на знаковому рівні. Такі значущі варіювання морфів характеризуються морфонологічними правилами і становлять одну з центральних проблем морфонології.

Тобто, фонологічна структура морфів альтернуючих морфем³ є предметом дослідження морфології, тому що фонологічне вираження морфологічних функцій, які виконує морф, виявляється певною мірою

взаємозумовленими. "Якщо порівняти, наприклад, слово і морфему, то виявиться, що чергування в морфемі такі ж важливі, як у парадигмі слова зміна флексій. Чергування невіддільне від об'єднання варіантів однієї морфеми. Сукупність позиційно зумовлених варіантів морфеми становлять її парадигму, тому морфологія — це парадигматична морфемика, тобто одна із дисциплін, які визначають рівень морфем причому специфічний об'єкт цієї дисципліни — парадигматичне варіювання морфеми."⁴

Дослідження суфіксальних парадигм, що встановлювалися автором на базі номенклатури суфіксальних морфів дієслівних основ, проводилося у трьох напрямках:

1) морфологічному, де розглядалися морфеми суфіксальної системи дієслівних основ з метою встановлення їх морфологічної ролі: здатності морфеми змінювати чи не змінювати словотворчого значення, набувати структурної та граматичної інформації, реалізуючись у морфемній структурі дієслова;

2) фонологічному, — фонологічно зумовлені варіанти морфів однієї суфіксальної парадигми;

3) морфологічному, де розглядалися аломорфи альтернуючи морфем як альтеранти одного морфологічного ряду, в якому кожна фонологічна відмінність морфа виконує певну морфологічну функцію.

Система морфемики українського дієслова нараховує 156 парадигматичних одиниць — суфіксальних словотворчих морфем, з яких: 91 морфема визначається як неваріативна; 65 морфем — варіативні парадигматичні одиниці, які у синтагматичній реалізуються у 174 морфах.

Диференціація морфем на варіативні та неваріативні визначає два типи парадигматичних одиниць. Неваріативні морфеми (консонанти) утворюють лінгвістичні конструкти, які об'єднують однотипні з фонематичним представленням форми вираження — морфи, що у синтагматичній у визначених випадках реалізації набувають різної структурно-граматичних або структурних значень.

Варіативні морфеми — парадигматичні одиниці, що об'єднують морфи, які характеризуються частковою фонологічною відмінністю форми вираження та різною інформативністю, зумовленою актуалізацією морфа у морфемних структурах дієслова.

У системі морфемики українського дієслова визначаються варіативні морфеми, що об'єднують від двох до шести морфів: 44 двоморфні парадигми, 6 трьохморфних парадигм, 13 чотирьохморфних парадигм, 1 п'ятиморфна парадигма, 1 шестиморфна парадигма.

Морфи варіативних морфем виступають у парадигматичній відношенні додаткової дистрибуції та вільного варіювання і можуть утворювати три типи варіативних лінгвістичних конструктів: а) морфеми, члени яких знаходяться у відношенні додаткової дистрибуції, — повні

аломорфічні альтернуючі морфеми (53 парадигми); б) морфеми, що об'єднують морфи, які в одному парадигматичному протиставленні характеризуються додатковою дистрибуцією, а в іншому — вільним варіюванням, — **частково варіативні, частково аломорфічні альтернуючі морфеми** (11 парадигм); в) морфеми, що об'єднують морфи, які виступають тільки у відношення вільного варіювання, — **консонантні варіативні морфеми**⁵ (1 парадигма).

Протиставлення принципу додаткової дистрибуції вільному варіюванню — принципово важливий аспект морфемної парадигматики. Це зумовлено тим, що характер процедури ідентифікації визначає характер варіювання морфеми: вільне варіювання — автоматичний, тобто не зумовлений фонологічними або морфологічними причинами; додаткова дистрибуція — фонологічний характер (зміна форми вираження морфів однієї морфеми, зумовлена фонологічними причинами), — морфонологічний (зміна форми вираження морфів однієї морфеми, зумовлена морфологічними причинами).

Представлені кількісно-чисельні дані трьох типів варіативних морфемних парадигм показують, що вільне варіювання як характер відношень між членами однієї морфемної парадигми, не характерне для системи морфеміки українського дієслова. Це можна пояснити впливом двох різнів організації мовної системи: парадигматики і синтагматики, що визначається правилом — варіативність форми вираження знакової одиниці мови, яка зумовлюється принципом лінійної реалізації парадигматичних одиниць у синтагматичній, повинна відображати зміну плану змісту парадигматичної одиниці у конкретній реалізації, який виражає взаємовідношення даного знака з іншими знаками у синтагматичній актуалізації.

Взаємодія парадигматики і синтагматики у морфемній системі функціональної зони українського дієслова характеризується:

- 1) варіюванням або сталістю форми вираження членів одного інваріанта
- 2) здатністю морфів набувати інформативності трьох типів: структурної, граматичної, лексичної.

Взаємозв'язаність цих двох аспектів у межах морфемної парадигматики визначає ієрархічні відношення двох типів:

- 1) між фонемами, що репрезентують форму вираження морфів однієї морфеми та морфемою як інваріантом;
- 2) між словоформами та морфами, які здатні у системі словоформи набувати різної інформативності.

Системі морфеміки українського дієслова притаманні два види ієрархічних відношень першого типу:

- 1) ієрархічні відношення, що характеризуються сталістю фонемної характеристики форми вираження морфів, якій у плані змісту відповідає

структурна або граматична інформативність у синтагматичній реалізації морфем, — неваріативні морфемні;

2) ієрархічні відношення, що характеризуються частковою сталістю та частковою варіативністю фонемної характеристики форми вираження морфів, яка у плані змісту морфа збігається або не збігається із структурною, граматичною або лексичною інформативністю у синтагматичній реалізації морфем — варіативні морфемні.

Встановлення ієрархічних відношень у межах варіативних альтернуючих морфем визначає завдання морфемної парадигматики як аспект вивчення морфології. Тому основним поняттям у дослідженні стало поняття альтернуючої морфемі як одиниці, функціональне навантаження морфів якої визначалось відповідно до їх участі в тій чи іншій морфемній парадигмі, в тих чи інших парадигматичних дієслівних утвореннях.

При цьому склад альтернуючої морфемі описувався, з одного боку, за допомогою репрезентації змінних фонем морфів у вигляді альтернаційного ряду⁶, який відображає субстанціальну фонологічну сутність явища морфемної парадигматики, з іншого боку, у вигляді інвентаря морфів, зіставлених за фонологічною позицією, а також затотожністю граматичних чи лексичних значень.

Кількість членів однієї морфемної парадигми визначає поділ альтернаційних рядів на одноступеневі — у межах двоморфних парадигм, та багитоступеневі — у межах парадигм, які об'єднують більше як два суфікси. За фонологічним протиставленням морфів одного лінгвістичного конструкта у парадигматичній морфемній суфіксальній зоні українського дієслова визначено альтернаційні ряди, що мають 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 ступенів фонологічних чергувань.

Визначення кожної реалізації морфемі у синтагматичній показує, що суфікси у морфемних структурах дієслів характеризуються інформативністю трьох типів: структурною, граматичною та лексичною. Структурна інформативність — здатність суфікса сполучатися з визначеними морфемами у пре- та постпозиції, а також вступати у корелятивні відношення з дистантними афіксами. Структурна інформативність становить вихідний аспект загального процесу інформативності морфа, тому що саме зміна структурної позиції морфа зумовлює його граматичну або лексичну семантизацію.

Граматична семантизація морфів суфіксальних послідовностей дієслівних основ зумовлюється п'ятьма причинами:

1) здатністю морфа займати фінальну позицію у морфемній структурі дієслівної основи 2-ї дієвідміни. У даному випадку можуть набувати дієслівних граматичних значень іменникові, прикметникові, числівникові, прислівникові суфікси та інтерфікси як неваріативні;

так і варіативні. У визначеній позиції морфи набувають категоріального значення процесу та граматичних значень:

– дійсного способу, теперішнього/майбутнього часу (у словоформах 1-ї особи однини);

– наказового способу (в усіх словоформах наказового способу);

2) впливом постпозиційного дієслівного суфікса, який передає своє граматичне значення попередньому недієслівному морфу. Даний тип граматичної семантизації обов'язково зумовлює варіативність форми вираження препозитивного морфа. Тому граматична семантизація такого виду визначається тільки у парадигматичному протиставленні форми вираження морфів одного лінгвістичного конструкта і характеризує тільки варіативні морфеми. Процедура ідентифікації морфів показує, що структурно зумовлена граматична семантизація морфів дієслівних основ буває двох типів:

– морфи виражають протиставлення граматичних значень однини і множини граматичної категорії числа у парадигматичному протиставленні словоформ 3-ї особи однини та 3-ї особи множини теперішнього часу 2-ї дієвідміни: /зат'м>ар-и-т'/ - /зат'м>ар'-а-т'/, де граматичне значення числа визначається не тільки протиставленням дієслівних суфіксів /-и-/ та /-а-/, а також протиставленням інтерфіксів /-ар-/ та /-ар'-/;

– варіативність форми вираження морфів однієї морфеми диференціює граматичні значення доконаного та недоконаного виду граматичної категорії виду, наприклад: /зажи>в-и-ти/ - /зажи>в'-а-ти/; /окул'т>ур-и-ти/ - /окул'т>ур'-ува-ти/; де граматичне значення виду передається не тільки протиставленням суфіксів /-и-/ - /-а-/, /-ува-/, а також протиставленням препозитивних суфіксів, у даному випадку /-в-/ - /-в'-/, /-ур-/ - /-ур'-/;

3) внаслідок накладання флексії 1-ї особи однини теперішнього часу /-у/ на препозитивний дієслівний суфікс, який переймає граматичне значення флексії, що накладася. Граматична семантизація такого типу характерна для морфів варіативних морфем: /-ају-/ , /-вају-/ , /-ју-/ , /-ују-/ , /-ну-/ , /-ону-/ та для консонантної неваріативної морфеми /-у-/;

4) відсутністю флексії у дієслівних словоформах 3-ї особи однини 2-ї дієвідміни, що зумовлює граматичну семантизацію дієслівних суфіксів у фінальних позиціях відповідних дієслівних основ. До таких суфіксів належать морфи варіативних морфем: /-аје-/ , /-ваје-/ , /-је-/ , /-ује-/ , /-не-/ , /-оне-/ та неваріативна морфема /-е-/;

5) здатністю дієслівних словотворчих суфіксів, що виражають категоріальне значення процесу, реалізуватись у морфемних структурах дієслівних основ, що представляють словоформи дійсного способу теперішнього/ майбутнього часу та наказового способу.

Участь у морфемних структурах визначених словоформ зумовлює граматичну семантизацію морфів варіативних морфем: /-aju-/ , /-vaju-/ , /-iju-/ , /-uju-/ , /-nu-/ , /-onu-/ , /-aje-/ , /-vaje-/ , /-ije-/ , /-uje-/ , /-ne-/ , /-one-/ , які набувають граматичних значень дійсного способу та теперішнього або майбутнього (доконаного) часу, /-i-/ , /-iv-/ , /-j-/ , /-u-/ , /-n-/ , /-on-/ , що набувають граматичного значення наказового способу.

Лексична семантизація морфів у суфіксальних послідовностях дієслівних основ буває двох типів:

1) первинне¹ словотворче значення суфікса змінюється під впливом дистантного препозиційного префікса морфемної структури дієслова. Причому визначена лексична семантизація обов'язково зумовлює варіативність форми вираження морфів, що відображається у парадигматичному протиставленні членів однієї морфеми: /роб>ім-НИК-ува*-ти/ – /ороб>ім-НИЧ-ува*-ти/, /крп>АК-ува*-ти/ – /закрп>АЧ-ува-ти/.

2) суфікс, реалізуючись у морфемній структурі дієслова, втрачає словотворче значення і функціонує як інтерфікс. Асемантизація суфіксів у морфемній структурі дієслова не відображається у морфологічних протиставленнях членів однієї парадигми, хоча характеризує варіативні морфеми:

– суфікс /-АЛ₁-/ – “особа за професією та родом заняття” /риб>ал/ асемантизується у морфемній структурі дієслова /риб>ал-и-ти/, яке має лексичне значення “ловити рибу”;

– суфікс [/ов-/ – /овл'-/] – “відносна ознака” /сад>ов-ий/ асемантизується у структурі дієслів /сад>овл'-у/, /сад>ов-и-ти/.

Зіставлення субстанціального і функціонального аспектів у взаємодії парадигматики і синтагматики дозволило покласти ці постійно корелюючі ознаки в основу визначення морфемних парадигм і представити морфологічні відношення у межах морфемних парадигм у вигляді морфологічних моделей, а також створити системний опис морфемної парадигматики альтернуючих морфем у вигляді єдиної моделі морфологічних відношень.

Модель морфологічних відношень у суфіксальних парадигмах

1. Альтернатив, що виконують функцію диференціації структурних значень морфів.

контактні альтернатив		дистантні альтернатив
регресивні	прогресивні	прогресивні
{C ₀ ⁹ -(∅) ¹⁰ ₀ }←	→{C ₀ -C(∅) ₀ }	→...{V _π -∅ ¹¹ _π }
{V _π ¹² -V(∅) _π }←	→{V _π -V(∅) _π }	
{C _π -C _π }←	→{C _π -∅ _π }	
регресивно- прогресивні		
→{V _π -V(∅) _π }...{C ₀ -C(∅) ₀ }←		
→{C _π -∅ _π }...{C ₀ -∅ ₀ }←		

2. Альтернативі, що виконують функцію диференціації структурно-граматичних значень морфів.

регресивні контактні альтернативи

однофонеми

{C₀-C(∅)₀}←

{V₀-V(∅)₀}←

{V₀-V(∅)ф}←

двофонеми

{CCф-CC₀}←

{CCф-CC₀}←

{CVф-∅₀}←

{CVф-C₀}←

{CVф-CV₀}←

3. Альтернативі, що одночасно виконують функцію диференціації структурних та структурно-граматичних значень морфів.

регресивні контактні альтернативи

фінальні

{C₀-C(∅)ф}←

{Vф-V(∅)ф}←

рамкові

{(Vп-Vп)...(Cф-∅ф)}←

4. Альтернативі, що виконують структурно-лексичну диференціацію: →{Cф-Cф}.

5. Альтернативі, що виконують функцію диференціації граматичних значень морфів: {Vф-∅ф} і визначаються як структурно-незумовлені.

У систему морфологічних альтернатив морфеміки суфіксальної зони українського дієслова входять усі голосні фонемі, 15 приголосних фонем: /ж/, /з/, /з'/, /й/, /к/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /с/, /т/, /т'/, /ч/; та 8 фонемних сполучень: /не/, /ну/, /ст/, /ст'/, /нч/, /је/, /ју/, /ва/; що означає широке використання фонології у здійсненні вторинних діакритичних функцій фонемі.

Встановлені альтернативні ряди у системі дієслівної парадигматики української мови виконують функцію додаткових осіб граматичної диференціації дієслівних словоформ поряд із двоозмінними суфіксами та флексіями, а також мають статус ємностей засобів вираження граматичних значень у дієслівній парадигмі, що дозволяє визначити їх як "внутрішню флексію".

Морфологічні альтернативи другого типу, як правило, характеризуються синкретизмом виконуваних граматичних функцій, тобто йні альтернативи беруть участь у "закруванні" одночасно граматичних категорій часу та способу. Такі альтернативи характеризуються не тільки високою ступенем функціонального навантаження, а також відображають тому для системи дієслівної парадигматики взаємозумовленість даних граматичних категорій.

Зв'язок морфологічних альтернатив з граматичними явищами у системі мови, їх зумовленість визначеною локалізацією морфів у морфемних структурах словоформ та парадигматичним протиставленням

морфів у межах одного інваріанта дозволяє стверджувати, що морфонологічні явища повинні вивчатися у межах граматики мови, а саме становити об'єкт вивчення морфемної парадигматики.

З точки зору лінгвістичної теорії морфемна парадигматика представляє поєднання морфонологічної теорії з дистрибутивною теорією ідентифікації морфів.

1. Представлення ієрархічних відношень між морфами однієї парадигми та фонемами, що утворюють їх форму вираження, у термінах альтернативних рядів репрезентує морфемну парадигматику як морфонологічну теорію.

2. Встановлення морфологічних функцій альтернатив, що здійснюється на основі принципу опозиційного протиставлення морфів у межах парадигм через протиставлення дистрибуцій цих морфів, репрезентує морфемну парадигматику як розвиток дистрибутивної теорії ідентифікації морфів.

Представлений спосіб опису морфемних парадигм та виявлені характеристики їх організації можуть бути запропоновані як модель опису правил морфемної парадигматики.

1 В основу дослідження суфіксальної парадигматики українського дієслова покладено критерій ототожнення морфів, розроблений представниками дескриптивізму: Дж.Грінбергом (Грінберг Дж. Количественный подход к морфологической типологии языков // *Новое в лингвистике*. - М., 1963, - С.47-86); З.Харрисом (Harris Z. *Methods in structural linguistics*. - Chicago, 1951. - V. 31.); Ч.Хоккетом (Hockett Ch. *Problems of morphemic analysis* // *Language*, 1947. - V. 23.) та Празькою лінгвістичною школою: М.С.Трубецьким (Трубецкой Н.С. *Некоторые соображения относительно морфологии* // *Пражский лингвистический кружок*. - М., 1967, - С. 115-119. Трубецкой Н.С. *Основы фонологии*. - М., 1960).

2 Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. - М., 1974, - С.8.

3 Альтернуоча морфема - морфема, подана морфами, відмінності між якими не можуть вважатися автоматичними або ж фонологічно зумовленими, тому що їх варіативність зумовлена морфонологічною позицією у слові. Термін "альтернуоча морфема" теоретично обґрунтований О.С. Кубряковою та Ю.Г. Павсрацом.

4 Клобуков Е.В. Морфология как парадигматическая морфемика // *Вопросы русского языкознания*. - М., 1976, - Вып.1. - С.82-92.

5 Консонантна морфема: 1) морфема, що реалізується за допомогою одного морфа (консонантна незваріантна морфема); 2) морфема, що реалізується за допомогою декількох морфів, фонологічні відмінності між якими мотивовані фонологічними умовами їх реалізації. Термін "консонантна морфема" теоретично обґрунтований О.С. Кубряковою та Ю.Г. Павсрацом.

6 Альтернативний (морфонологічний) ряд - ряд фонем, що фіксує відмінні частини морфів альтернуочної морфеми.

7 Варіативність дієслівних суфіксів /-А-/, /-І-/, /-УВА-/, /-ВА-/, /-НУ-/, /-ОНУ-/ подано за "Української граматики" (К., 1986, - С. 161).

⁸Первинним словотворчим значенням називається значення суфікса, яке він має у мотивуючій основі.

⁹ C_ϕ – (sonorantia) приголосна фонема; ϕ – фінальна позиція фонем у формі вираження морфів.

¹⁰ $(\emptyset)$ – нульова фонема, що репрезентує нестійкий альтернат, який може бути представлений також голосною або приголосною фонемою.

¹¹ $\emptyset$ – нульова фонема, що репрезентує постійний альтернат.

¹² V_n – (vocalis) голосна фонема; n – початкова позиція фонем у формі вираження морфів.

*І.В. Козленко, канд. філол. наук,
Київський університет*

Парадигматичні особливості дієслів в українській мові

Морфологічна парадигма традиційно розуміється як система словоформ однієї лексеми і подається у вигляді схеми або таблиці форм, що «встановлює відповідність між записаними у лівій частині граматичними значеннями і позначеними у правій частині засобами їх вираження»¹. У граматичній практиці існують різні парадигматичні класифікації, які репрезентують як мінімальне (класифікації традиційних граматик), так і максимальне число парадигматичних класів (наприклад, А.А. Залізняк виділяє 732 елементарних класи іменних парадигм²).

Розходження у встановленні кількості парадигматичних класів зумовлені тим, як визначається в кожному конкретному випадку структура парадигми і які з ознак забезпечують її класифікацію. Зокрема, такими чинниками є:

- точно визначене число членів парадигматичного класу;
- їх розташування у певному порядку;
- відтворення лексичного значення вихідної форми у незмінному вигляді;
- один і той самий набір флексій для кожного класу;
- однакові набори варіантів основи у межах класу;
- подібні акцентні й морфологічні характеристики³.

Залежно від того, наскільки повно охоплені ці ознаки, залежить якісне та кількісне наповнення класифікації.

Морфологічні парадигми поділяються на повні, часткові, або підпарадигми, та неповні, або дефектні. Повні парадигми є сумою певної кількості часткових парадигм. Так, вважається, що повна парадигма дієслова складається з підпарадигм теперішнього/ майбутнього доконаного та минулого часів, підпарадигми наказового зносоу й деяких інших, виділення яких залежить від теоретичних

поглядів автора на поняття й обсяг дієслівної лексики та інтерпретації ним суті граматичних дієслівних категорій⁴.

У статті пропонується аналіз парадигматичних особливостей дієслова, який базується на принципах лінгвістичного аналізу, розроблених П.Ф. Фортунатовим і його послідовниками. У парадигматичному плані з усіх дієслівних утворень на основі розуміння лексики як узагальненої двосторонньої одиниці, яка становить собою єдність форми і змісту, в одну лексему об'єднуються лише власне дієслівні морфологічні форми, виражені засобами окремого слова. Аналітичні форми майбутнього часу, наказового й умовного способу виражаються синтаксичними засобами й тому не зіставляються з морфологічними формами, оскільки належать до синтаксичного ярусу мови⁵. Такі форми, як указував П.Ф. Фортунатов, "за значенням не відрізняються від простих форм, але утворюються вони поєднанням форм повних слів з граматично частковим словом"⁶.

Отже, дієслівна лексема у процесі словозміни реалізується в словоформах неминувлого й минулого часу та наказового способу. "...словозміна, як зазначає Є.В. Клобуков, — значно вужча від усієї морфологічної проблематики, хоча й становить її ядро"⁷. Сукупність усіх названих форм і складає парадигму дієслова (число членів парадигматичного ряду):

— 6 особово-числових форм неминувлого часу (теперішнього й майбутнього доконаного). Морфологічно, тобто шляхом граматичних опозицій окремих словоформ, протиставляються не три, а лише два часи — минулий і неминувлий:

писати — пиш-у́, пиш-еш, -е, -емо, -ете, -уть
записати — запиш-у́, запиш-еш, -е, -емо, -ете, -уть
написати — напиш-у́, напиш-еш, -е, -емо, -ете, -уть.

Між теперішнім і майбутнім доконаним часом немає відмінностей з точки зору їх будови, відмінність у часі визначається видом дієслова, від якого утворена відповідна словоформа, що враховується при розгляді дієслівної парадигматики і в традиційних граматиках. "Простий майбутній об'єднується з теперішнім, оскільки обидві часові форми розрізняються лише за семантичною ознакою. Парадигма логіко-часового змісту у них єдина"⁸.

— 6 особово-числових форм майбутнього часу недоконаного виду (у слові не розглядаються, оскільки характеризуються уніфікованістю творення цих форм від усіх дієслівних основ);

— 4 родо-числові форми минулого часу;

— 3 особово-числові форми наказового способу.

Таким чином, повна парадигма дієслова складається з чотирьох часткових парадигм і об'єднує 19 словоформ + вихідна форма — інфінітив.

Як правило, в нормативних граматиках парадигматичні особливості українського дієслова розглядаються у межах кожної з часткових парадигм. Це зумовлюється традиційним розумінням того, що у словозміні дієслова беруть участь дві його основи – основа інфінітива та основа теперішнього/майбутнього часу, й відповідно – від основи інфінітива виводяться форми минулого часу, а від основи теперішнього/майбутнього часу – словоформи теперішнього, простого майбутнього часу та наказового способу.

Більш прийнятною, як на наш погляд, є думка про те, що дієслово, як і будь-яка інша частина мови, має лише одну основу, яка в процесі словозміни реалізується у своїх основоформах. Основа слова, як і слово, морфема або фонема, – одиниці нелінійні, одиниці словника, тоді як основа словоформи, як і словоформа, морф чи алофон, – це конкретні представники відповідних нелінійних одиниць у мовленні. Основа слова – це двостороння одиниця, “план змісту якої характеризується незмінним (постійним) лексичним значенням, а план вираження реалізується або в кількох варіантах, або в одному”⁹. Отже, можна розглядати фонемні варіанти основоформ дієслова як конкретну реалізацію однієї вихідної дієслівної основи на мовленнєвому рівні, аналогічно до парадигми іменника, де морфологічні зміни визначаються щодо вихідної форми – називного відмінка однини.

“Морфологічна парадигма є системою класифікаційною й подається звычайно лінійно, списком, який допускає, проте, ієрархічні градації для встановлення всередині основних типів, що формують парадигму, підтипів, підпідтипів і т.п.”¹⁰

Таким чином, морфологічну парадигму дієслова можна подати у такій ієрархічній системі класів, підкласів і моделей:

1. **Парадигматичні класи.** Встановлюються при поєднанні основи дієслова з певним флексійним набором. Словозміну дієслова забезпечують 10 флексійних наборів: два – для минулого часу, п’ять – неминувлого й два – для наказового способу (табл. 1). За вихідну береться як найбільш нейтральна основа інфінітива, фактично її кінцевий сегмент – структурний суфікс, що, зазначаючи зміни при відмінюванні, актуалізує однакові варіанти дієслівної основи у межах класу.

Щодо морфологічних змін у класах, то вони враховуються в найбільш загальному їх вияві. Конкретний аналіз морфологічних явищ як підстава для виділення класів є, як здається, надлишковою ознакою, оскільки, з одного боку, ніяк не впливає на загальну тенденцію парадигматики дієслова, а з другого – значно переобтяжить класифікацію, зробить її громіздкою. А класифікація в класичному її розумінні повинна бути стрункою і якомога компактнішою. Детальну систематизацію та аналіз морфологічних явищ, як на нашу думку,

треба розглядати за межами парадигматичної класифікації у вигляді окремих коментарів і побудови морфологічних моделей.

2. **Парадигматичні підкласи.** Виділяються за подібністю акцентуаційних характеристик. Класифікація враховує позицію наголосу в дієслові, а саме морфологічно релевантною є ознака наголошеність/ненаголошеність суфікса інфінітива, що має значення для "вибору" основою дієслова флексійного набору, а в ряді випадків — для з'ясування руху наголосу в процесі словозміни. Урахування наголосу в класифікації є певною мірою, з одного боку, дублюючим фактором системи флексій: майже в усіх дієсловах, як правило, позиція наголосу в слові і флексійний набір чітко скорельовані, що відзначається усіма граматиками. З іншого боку, зміна місця наголосу при відмінюванні дієслова пов'язана з його морфологічною характеристикою. Тому акцентуаційні характеристики можуть стати підставою при виділенні підкласів у межах парадигматичних класів.

3. **Морфологічні моделі.** Виділяються у межах підкласів за індивідуальними морфологічними видозмінами основоформ. Урахування конкретних морфологічних змін, властивих дієсловам, дає змогу виділити значну кількість морфологічних моделей (усього 97: 70 для дієслів з основою на голосну й 27 для дієслів з основою на приголосну), які враховують як тип видозміни (кількісний, якісний тощо), так і характер якісних змін в основоформах¹¹.

Разом із тим кожна парадигма утворює і польову структуру. Виділення центральних, домінуючих, типів парадигм і типів периферійних можна розглядати як вияв загальної парадигматичної тенденції дієслова до польової структури.

Конкретний аналіз словозміни дієслова виявляє чітке розмежування центральних, домінуючих, парадигматичних класів і класів, що становлять периферію дієслівної парадигматики. Зокрема, всі дієслова з основою на приголосну відходять на периферію дієслівної словозміни. Серед дієслів з основою на голосну є такі, що займають центральне місце, проте є також і периферійні класи.

Центральне, домінуюче, місце належить дієсловам з основою на -ува-, -а- та -в-.

Найчисельнішим є перший парадигматичний клас із суфіксом -ува-, який характеризується тим, що а) до усіх без винятку основ із -ува- прислується один і той же флексійний набір; б) основа реалізується у процесі словозміни двома основоформами; в) фонемна вирізняюча основоформ зумовлена усиченням сегмента /ва/ й прирощенням /й/.

Залежно від акцентних характеристик цей клас поділяється на три підкласи. Зразу зазначимо, що морфологічно підкласи не розрізняються, тобто всі вони мають один тип видозміни: усичення сегмента /ва/ — ## й прирощення до усиченої основи /й/ -в

основоформах неминувшого часу та наказового способу. Щодо акцентних характеристик перший підклас об'єднує дієслова із структурно наголошеним **-увá-**, в яких зміна позиції наголосу в межах суфікса зумовлюється усиченням його частини у формах неминувшого часу та наказового способу:

немин.	К -у#нй-у, -еш...-ут'	аналізува́ти, жалкува́ти,
мин.	К -ува́-в-о, -ла	базува́ти
нак.	К -у#нй-о, -мо, -те	

Другий підклас, зовсім малочисельний, характеризується рухомим наголосом у парадигмі: наголос міняє своє місце як у межах суфікса в наказовому способі, так і переміщується з суфікса на закінчення неминувшого часу. Це явище зумовлене морфологічно: зміна наголосу спостерігається лише в дієсловах, що мають збіг приголосних у початковій позиції кореня:

немин.	К -у#нй-у, -еш...-ут'	за/зо/зі/псува́ти,
мин.	К -ува́-в-о, -ла	за/на/цькува́ти, за/снуба́ти
нак.	К -у#нй-о, -мо, -те	

Найчисельнішим є третій підклас, що охоплює дієслова з постійним наголосом у парадигмі. Це дієслова з наголошеною кореневою морфемою або сегментами /ов/, /ир/, /ір/:

немин.	К/S -у#нй-у, -еш...-ут'	виді́жувати, нага́дувати,
мин.	К/S -ува́-в-о, -ла	збудо́вувати
нак.	К/S -у#нй-о, -мо, те	

Дієслова із суфіксом **-а-** мають кілька особливостей парадигматики. Перш за все основи цих дієслів приєднують різні набори флексій, що розмежовують їх на дві дієвідмини. Дієслова, що за характером закінчень та морфологічними змінами належать до першої дієвідмини, поділяються на три парадигматичні класи. Перший клас об'єднує за позицією наголосу в слові дієслова, форми неминувшого часу та наказового способу яких марковані прирощенням /й/, який вимагає приєднання відповідного флексійного набору наказового способу. При цьому структурний суфікс може бути як наголошений, так і ненаголошений, але в процесі словозміни не змінює своєї позиції в слові:

немин.	К -ба́й-у, -еш...-ут'	бажа́ти, блука́ти,
мин.	К -ба́-в-о, -ла	гукáти, маха́ти
нак.	К -бай-о, -мо, те	
і		
немин.	К -а́й-у, -еш...-ут'	біга́ти, бо́рсатися,
мин.	К -а́-в-о, -ла	лу́скати, хва́стати
нак.	К -ай-о, -мо, -те	

Другий парадигматичний клас характеризується одним набором флексій, наголосом на суфіксі **-а-**, що усикається в основоформах

неминулого часу й наказового способу. Цей парадигматичний клас також розподіляється на два підкласи залежно від місця наголосу в основоформах минулого часу. Зокрема, більшість дієслів мають таку схему наголосу: на закінченні в 1 ос. одн. і на корені в усіх інших формах:

немин.	К -#-ý, К -#-еш...-ут'	роз/казати, низати, чесати,
мин.	К -á-в-Ø, -ла	за/на/о/писати, хлебтати
нак.	К -#-й, -ймо, -іт'	

Постійний наголос на закінченні у формах минулого часу мають дієслова другого підкласу, що, як і дієслова з -ува-, мають збіг приголосних у початковій позиції кореня:

немин.	К -#-ý, -бш...-út'	на/розі/брати, ждати,
мин.	К -á-в-Ø, -ла	рати, віді/на/звати
нак.	К -#-й, -ймо, -іт'	

Третій парадигматичний клас охоплює дієслова, з морфологічного погляду тотожні з попереднім (наявне усичення /а/ з подальшим чергуванням приголосних у корені). Крім того, цей клас об'єднує дієслова з іншим флексійним набором наказового способу:

немин.	К -#-у, -еш...-ут'	в/у/діяти, ви/за/іхати,
мин.	К -а-в-Ø, -ла	кликати, мазати, роз/різати
нак.	К -#-Ø, -мо, -те	

Решта дієслів з основою на -а- за характером закінчень розподіляються на три парадигматичні класи, що належать до другої дієвідміни і становлять периферію дієслівної парадигми.

Два з парадигматичних класів розрізняються між собою наголосом в основі інфінітива, що у свою чергу зумовлює різний набір флексій наказового способу:

немин.	К -#-ý, -йш...-át'	блищати, джорчати, кричати,
мин.	К -á-в-Ø, -ла	мовчати, тріщати, за/слати
нак.	К -#-й, -ймо, -іт'	

і

немин.	К -#-у, -йш...-ат'	належати, одержати,
мин.	К -а-в-Ø, -ла	залежати
нак.	К -#-Ø, -мо, -те	

Останній парадигматичний клас виявляє свою специфіку у непродуктивному наборі флексій минулого часу, а також у тому, що основа інфінітива закінчується на /й/, що не передбачає подальшої трансформації основи дієслова після усичення /й/ (за винятком чергування голосних в основоформах наказового способу):

немин.	К -#-ý, -йш...-át'	боятися
мин.	К -á-в-Ø, -ла	
нак.	К -#-Ø, -мо, -те	

Аналіз словозміни дієслова показує, що парадигма дієслова порівняно проста, на відміну від парадигми іменника. Число

парадигматичних класів 28. Підкласи виділяються не у кожному з них, а лише в деяких, що також є свідченням значної прогнозованості парадигматичних особливостей дієслова (табл. 2).

Морфологічних моделей виділяється значно більше, але при цьому центральні, домінуючі, класи досить уніфіковані з морфологічної точки зору, тобто, як правило, мають лише одну, іноді – дві зміни в основі.

Дієслова з основою на приголосну відходять на периферію дієслівної парадигми. Вони малочисельні (3,6% від загальної кількості дієслів), становлять замкнуту групу слів, що не поповнюються за рахунок запозичень та новотворів, проте характеризуються особливою морфологічною й акцентуаційною своєрідністю.

Таблиця 1

Флексійні набори

Парадигма	Форма дієслова	Флексійні набори							
		одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.	одн.	мн.
Минулий час	ч. р.	-в- о	-л-и	- о - о	-л-и				
	ж.р.	-л-а		-л-а					
	с.р.	-л-о		-л-о					
Несамозмінний час	1 ос.	-у	-емо	-у	-имо	-у	-імо	-м	-мо
	2 ос.	-єш	-ете	-иш	-ите	-іш	-іте	-и	-те
	3 ос.	-є	-ут'	-ит'	-ат'	-іт'	-ат'	-т'	-ут'
Наказовий спосіб	1 ос.		-мо		-імо /-ім/				
	2 ос.	- о	-те	-и	-іт' /-іте/				

Парадигматичні класи дієслів з основою на голосну

Суфікс	Клас, підклас	Зміна в основі, флексійний набір	Приклади
-ува-	I (3)	-ува- — -увай- -ут' -Ø	1. аналізувати, базувати 2. націкувати, заснувати 3. дякувати, оброблювати жувати, кувати
-ва-	II	-ва- — -вай- -ут' -Ø	
	III	-ва- — -вай- -ут' -Ø	вигравати, діставати
	IV	-ва- — -вай- -ут' -Ø	допомагати, виливати
	V	-а- — -ай- -ут' -Ø	бажати, бігати
-аї-	VI	-а- — -аї- -ут' -Ø	діяти, клікати, різати
	VII (2)	-а- — -аї- -ут' -и	1. казати, писати 2. брати, звати належати, одержати
	VIII	-а- — -аї- -ат' -и	
-а2-	IX (3)	-а- — -аї- -ат' -и	блицяти, мозчати
	X	-а- — -аї- -аї- -ат' -Ø	боятися
-и-	XI (3)	-и- — -аї- -ат' -и	1. блудити, говорити 2. іскрити, задовольняти 3. мійстити, запанити бачити, дозволити, обміняти
	XII	-и- — -аї- -ат' -Ø	
-і1-	XIII	-і- — -іай- -ут' -Ø	журити, радіти жворити, чадити
	XIV	-і- — -аї- -ут' -и	ревіти, гудіти, соліти
	XV	-і- — -аї- -ат' -и	глядіти, легіти, чадіти
-і2-	XVI	-і- — -аї- -ат' -Ø	ненавидіти огледіти
	XVII (2)	-і- — -аї- -іш- -ат' -Ø	1. двоїти, троїти 2. кліти, заспокоїти
-ну-	XVIII (3)	-ну- — -нй- -ут' -и	1. гулянути, шепнути, лжнути 2. загорнути, тягнути, одягнути 3. жовкнути, гризнути, хлюпнути кйнути, зсннути, глянути
	XIX	-ну- — -нй- -ут' -Ø	

- ¹ Лінгвістический енциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 366.
- ² Зализняк А.А. Русское именное словосложение. — М., 1967. — С.300-303.
- ³ Лінгвістический енциклопедический словарь, с. 366; Кубрякова Е.С. О соотношениях парадигматических и словообразовательных рядов в германских языках // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. — М., 1972. — С. 173.
- ⁴ Див.: Українська граматика. — К., 1986. — С. 85-123; Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 79-152; Морфемна структура слова. — К., 1979. С. 205-231; Клобуков Е.В. Структура русского глагольного слова и принципы морфемного членения // Славянская филология. — Вып. 9. — 1973. С. 146-162; Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Ч. 1: Морфологія. — К., 1961. 172 с.
- ⁵ Клобуков Е.В. Знач. праця; Кучеренко І.К. Знач. праця.
- ⁶ Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. — Т. 1. — М., 1956. — С. 178.
- ⁷ Клобуков Е.В. Знач. праця. — С. 148.
- ⁸ Українська граматика. — С. 161.
- ⁹ Славянская морфология: Субстантивное словосложение. — М., 1987. — С. 10-11.
- ¹⁰ Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. — Л., 1988. — С. 114.
- ¹¹ Колісник І. В. Морфологія словоскладення глагола в сучасному українському літературному мові. АҚД. — К., 1992. — 18 с.

*Б.В. Бабич,
Київський університет*

Представлення та інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур

Семантико-синтаксичні відношення між лексемами та між групами лексем формують загальну семантико-синтаксичну структуру речення. Термін *“омонімічна семантико-синтаксична структура”* використовується для позначення структури, у якій для тих самих ділянок лінійної послідовності словоформ допускаються альтернативні варіанти організації семантико-синтаксичних відношень. Інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур у мовленнєвому акті передбачає вибір одного з осмислень для ланцюжка словоформ серед декількох можливих. Омонімічні структури мають різну інтерпретацію в різних комунікативних ситуаціях.

Представлення синтаксичної структури речення

Адекватна репрезентація синтаксичної структури вимагає відображення формалізмів дерев залежностей та структур безпосередніх зв'язників. Недостатність кожного із таких представлень пов'язана з лінійними критеріями “природності” репрезентації синтаксичної

структури. Так системи безпосередніх складників не дозволяють представляти напрямок синтаксичного зв'язку між послідованими елементами, а дерева залежностей вимагають визначати певний напрямок навіть у випадку неспрямованих (наприклад, сурядних) синтаксичних зв'язків та у випадках, коли напрямок важко визначити (зв'язок приєднання з іменником)¹. Серйознішим недоліком традиційних способів репрезентації синтаксичної структури є відсутність засобів розрізнення зв'язку, сформованого групою або піддеревом в цілому, і зв'язку одного з елементів складника або піддерева. Дереву залежностей репрезентують усі синтаксичні зв'язки піддерева як зв'язок із його коренем, системи безпосередніх складників розглядають лише синтаксичні зв'язки складника як групи в цілому, у той час як розрізнення того, чи зв'язок сформовано із кожним конкретним елементом, чи з групою, часто є важливим для природної інтерпретації синтаксичної структури речення.

Як наслідок – за допомогою дерев залежностей неможливо адекватно представляти зв'язки словосполучень та аналітичних форм слів, складно природним чином репрезентувати зони дії логічних операторів, часток, обставин та ін.; у представленнях за допомогою систем складників втрачається інформація про внутрішню ієрархію синтаксичних зв'язків; значно трудніше становить представлення розривних словосполучень та речень із непроективною синтаксичною структурою².

Звичайно дерево залежностей репрезентує "нижнє" розгортання синтаксичної структури речення, що дозволяє фіксувати властивості, які є загальнішими для синтаксичної організації – наприклад, зміну комунікативного членування внаслідок руху окремих словосполучень.

Структура безпосередніх складників представляє процес "згортання" синтаксичної структури у "висхідному" напрямку, відтворюючи послідовність утворення використаних у реченні понять насамперед на нижніх рівнях, а далі – порядок об'єднання цих понять для утворення складніших концептів. Дереву залежностей представляють зріз бачення синтаксичної структури речення *реципієнтом* і використовуються здебільшого в моделях розпізнавання змісту тексту³. Структури безпосередніх складників є моделлю компетенції *мовця*, репрезентують процес *породження* синтаксичної структури і використовуються в моделях генеративного синтаксису⁴. Проте для багатьох завдань ці формалізми рівнозначні і мають засоби для розрізнення більшості видів синтаксичної омонимії. Вибір того чи іншого способу представлення здебільшого зумовлюється міркуваннями про зручність формалізму для певного аналізу⁵.

Репрезентації, що поєднують властивості дерев синтаксичного підпорядкування та систем складників, – *системи синтаксичних груп*¹ – за гнучкістю і природністю опису зближуються з традицій-

ними неформальними способами синтаксичного аналізу. Системи синтаксичних груп дозволяють вказувати зв'язки підпорядкування не лише між словами, але і між об'єднаними в групу словосполученнями, елементи яких можуть бути розташовані дистантно. Група може мати внутрішню структуру – зв'язки залежності між словоформами та іншими групами, що входять до її складу⁶. Із системи синтаксичних груп певного речення можуть бути утворені як дерево залежностей, так і система безпосередніх складників для цього речення.

Ми використовуємо модифікований формалізм *систем синтаксичних груп*, який можна назвати *системами синтаксемних груп*. На графі синтаксичної структури речення репрезентуються семантико-синтаксичні відношення між лексемами та їх групами, об'єднаними в синтаксеми (але не синтаксичні зв'язки). Значення синтаксемних груп визначається на основі *лексичної семантики* елементів, поєднаних у синтаксемі, у той час як розмітка синтаксичних груп назвами синтаксичних зв'язків здійснюється на основі граматичних значень пов'язаних синтаксичним зв'язком словоформ: словосполучення "приймати ухвалу", "прийняття ухвали", "прийнята ухвала" формують об'єктну синтаксему, але мають різну розмітку синтаксичних зв'язків: об'єктний, композитивний, атрибутивний.

Автоматичний синтаксичний аналіз тексту передбачає репрезентацію синтаксичної омонімії. Іншим завданням є зняття синтаксичної омонімії, що відбувається під час інтерпретації омонімічної синтаксичної структури в комунікативній ситуації, та в базі знань про певну предметну галузь.

Системи синтаксемних груп – це репрезентації структури семантико-синтаксичних відношень між словоформами речення, а також – між синтаксемами різних рівнів. На графах систем синтаксемних груп представляється напрямок семантико-синтаксичних очікувань словоформ та омонімія структури речення. На цих репрезентаціях експлікується інформація про структурні, кореферентні та смислові відношення між синтаксемами, сітка відношень утворює загальну семантико-синтаксичну структуру речення.

Формально система синтаксемних груп – це граф, у вузлах якого знаходяться словоформи⁷ або елементарні чи складні синтаксеми. Ребрами графа є стрілки, що позначають напрямок і назву семантико-синтаксичного відношення між окремими словоформами або синтаксемами. Елементом дуги і вузла графа може бути логічний метаоператор "АБО", що поєднує вузли, омонімічні для певної лінійної послідовності словоформ чи омонімічні назви семантико-синтаксичних відношень. *Структурна інтерпретація системи синтаксемних груп* – це граф семантико-синтаксичних

відношень, у якому знято синтаксичну омонімію. Структурна інтерпретація репрезентує конкретне, одне з можливих, осмислення речення, в той час як система синтаксемних груп репрезентує декілька можливих осмислень синтаксичної структури.

Циклічні зв'язки між синтаксичними групами

Таке розширення формалізму передбачає модифікацію структури синтаксичного представлення: граф перестає бути деревом і утворює циклічні зв'язки між вузлами. Така властивість є необхідною, оскільки в окремих випадках елемент, який вже включено до структури внутрішніх зв'язків у синтаксичній групі, самостійно формує зв'язки з іншими елементами або групами, навіть якщо цей елемент не є головним у складі словосполучення. У синтаксичній репрезентації формується зв'язок певного виділеного елемента із елементом з іншого словосполучення або з іншим словосполученням загалом. Такий зв'язок формується, наприклад, між займенником та іменною групою, яка позначає референт цього займенника в іншій предикативній частині складного речення. У моделі "Смисл-Текст" інформація про референтність вузлів репрезентується окремо від структури синтаксичних зв'язків⁸. Проте, є підстави включати референційну інформацію до синтаксичної структури. Так у складно-підрядних реченнях встановлення референтів для займенників необхідне для правильної побудови структури синтаксичних зв'язків:

(1.1) *Компанія проводить презентацію нової техніки, яка відбудеться 26 березня. ("Яка" = "презентація").*

(1.2) *[...] яка використовуватиметься для поліпшення зв'язку. ("Яка" = "техніка").*

(1.3) *[...] яка може зацікавити багатьох. ("Яка" = "презентація АБО техніка" – референційна омонімія).*

У складносурядних та безсполучникових реченнях типу:

(2) *"Шеф-редактор зустрівся з колективом у конференц-залі і розповів про його (= колективу; конференц-залу) історію". – виникає референційний зв'язок того самого типу, що і в реченні (1), хоча цей зв'язок вже не є необхідним для побудови структури синтаксичних зв'язків⁹.*

Репрезентація синтаксичної омонімії

Проблема синтаксичної омонімії є найскладнішою при автоматичній побудові синтаксичних репрезентацій. Якщо в системі використовується лише морфологічна інформація про словоформи, для більшості речень можливе утворення багатьох структурних інтерпретацій – трактувань певної лінійної послідовності словоформ у складі різних синтаксичних структур; кожна з таких інтерпретацій відповідає певному осмисленню речення. Оскільки синтаксична

омонімія виникає на рівні локальних ділянок синтаксичної структури, загальна кількість можливих для речення синтаксичних омонімів зростає як добуток кількості синтаксичних омонімів на локальних ділянках. У той же час традиційні синтаксичні репрезентації описують лише одне осмислення речення. Інше можливе осмислення оформлюється як інша синтаксична репрезентація. Звичайно подається деяке "правильне" з точки зору здорового глузду представлення, утворене з використанням не лише морфологічної, але й лексичної та референційної інформації. Як правило, ця інформація залишається неформалізованою в лінгвістичній моделі, тому критерії побудови єдиної правильної структурної інтерпретації для речення залишаються переважно інтуїтивними. Якщо речення навіть за інтуїтивними критеріями допускає декілька правильних структурних інтерпретацій, звичайно будується декілька представлень синтаксичних зв'язків відповідно до кожного з критеріїв, застосованого в конкретних випадках¹⁰. Проте в прикладних системах з'являється проблема "комбінаторного вибуху" кількості синтаксичних омонімів для реальних речень, де омонімічними можуть бути відразу декілька локальних ділянок. Звичайно ця проблема вирішується наданням переваги тим чи іншим зв'язкам за певними критеріями. Так система автоматичного перекладу "Етап-2" у реченні *"Фірма придбала комп'ютер за 1000 доларів"* надає перевагу актантному зв'язку *"придбала за 1000 доларів"*, відкидаючи гіпотезу про атрибутивний зв'язок *"комп'ютер за 1000 доларів"*¹¹. Такий підхід випливає з припущень про ймовірність деякої гіпотези виявитись правильною в умовах певного речення, а отже речення на зразок *"Фірма придбала комп'ютер за 1000 доларів, заплативши всього 700 доларів"* створюватимуть труднощі для системи, оскільки застосований тут спосіб формування синтаксичних зв'язків вважається малоімовірним.

Проте часто гіпотези про утворення декількох варіантів синтаксичної структури, висунуті реципієнтом під час аналізу речення, не суперечать позамовним та комунікативним фактам ситуації, у якій відбувається мовленнєвий акт. Наприклад, у реченні:

(3) *"Команда з Києва вилетіла до Іспанії"* (так само, як і в попередньому прикладі) реципієнтом може бути висунуто дві гіпотези про утворювані синтаксичні зв'язки: атрибутивний — *"київська команда"* і актантний — *"вилетіла з Києва"*. Але у випадку, якщо йдеться про київську команду, що вилетіла з Києва (коли мають місце обидві гіпотези), не зрозуміло, на якій підставі реципієнт повинен робити вибір. Якщо ремою в реченні (3) є *"до Іспанії"*, то вибір одного з варіантів зв'язку не є релевантним для реципієнта, адже йому попередньо відомо, що *"київська команда вилетіла з Києва"*, але його цікавить — куди. Тому без негативних наслідків для

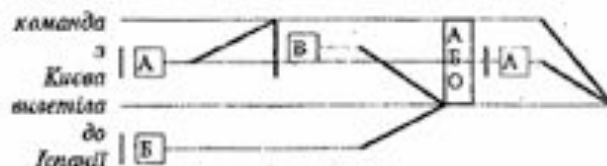
правильності та повноти розуміння синтаксичну структуру речення (3) можна залишити неоднозначною. Омонімія іншого типу існує в реченні:

(4) *"Команда з Києва виграла в Іспанії"*.

Якщо йдеться про футбол, де неможливі заочні змагання, омонімічною є лише синтаксема *"в Іспанії"*, що може позначати або локативне семантико-синтаксичне відношення, або – бути еліпсисом для конструкцій на позначення синтаксеми реципієнта дії *"виграти"* – *"виграти в команди Іспанії"*. Але в ситуації, де йдеться про заочні змагання з шахів через комп'ютерну мережу, також допустима омонімія атрибутивного і актантного зв'язку для групи *"з Києва"*. Актантний зв'язок *"виграти з Києва"* інтерпретується як *"виграти, знаходячись у Києві"*. Оскільки речення (4) за таких умов допускає чотири осмислення, з'являється необхідність будувати чотири окремі схеми синтаксичних зв'язків, де той самий варіант зв'язку в кожній із омонімічних зон повторюється в двох репрезентаціях. Якщо речення стає складнішим, кількість необхідних синтаксичних репрезентацій далі зростає за рахунок різних комбінацій невеликої кількості синтаксичних омонімів у локальних ділянках синтаксичної структури.

Отже, виникає необхідність співвіднести з кожним реченням єдине синтаксичне представлення. Це можливо за умови, якщо інформацію про синтаксичну омонімію буде включено до репрезентацій синтаксичної структури; розділення синтаксичних омонімів може здійснюватись логічним диз'юнктивним метаоператором, який є допустимим елементом графа синтаксичних зв'язків. Таким чином з'являється засіб представлення усіх структурних інтерпретацій у єдиній синтаксичній репрезентації речення.

Пізніше синтаксична омонімія може бути знята в певній локальній ділянці представлення у процесі аналізу лексичної семантики. Під час референційної та комунікативної інтерпретації речення, що зменшує кількість можливих інтерпретацій структури загалом. Але часто для потреб семантичного розуміння тексту (побудова ментальної моделі ситуації) зняття синтаксичної омонімії в певній локальній ділянці не є релевантним, тому представлення може залишатись омонімічним, як у прикладі (3). Важливо, що омонімія репрезентується на тому рівні синтаксичної структури речення, тобто там, де вона виникає, тому немає необхідності повторно репрезентувати декілька омонімічних варіантів складної структури. При необхідності можна відтворити усі ці варіанти послідовним комбінуванням синтаксичних омонімів у локальних зонах. До графів синтаксичних зв'язків включаються вузли, що репрезентують логічне відношення "АБО" між поєднуваними синтаксичними структурами. У такому представленні система синтаксичних груп для речення (3) матиме вигляд:

Дужковий запис системи синтаксичних груп для (3):

{з, Києва} = А; {до, Іспанії} = Б; вилетіла → Б; <{(команда → А) = Б; вилетіла → Б} АБО (вилетіла → А; вилетіла → команда)>

Зона дії метаоператора "АБО" охоплює групи і зв'язки, для яких необхідна декомпозиція зв'язків, утворених раніше, та інший спосіб організації синтаксичної структури. За необхідності така репрезентація може бути розгорнута як дві однозначні структурні інтерпретації.

Омонімія значення синтаксеми "в Іспанії" в реченні (4) у формалізмі систем синтаксичних груп відтворюється за рахунок різної розмітки зв'язків між елементами синтаксичної групи і між різними групами¹². Метаоператор "АБО" так само можна застосовувати до назв синтаксичного зв'язку, що розмічують ту саму дугу на графі. Так зв'язок у синтаксичній групі "в Іспанії" можна розмітити як "місце дії АБО реципієнт дії". Омонімія розмітки графа також репрезентується на локальному рівні усередині синтаксичної групи. При потребі правильний варіант загальної синтаксичної структури речення (4) може бути утворено поєднанням із правильних варіантів структури синтаксичних зв'язків у різних частинах речення, що утворить однозначну інтерпретацію.

Інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур

Проблема правильної структурної інтерпретації омонімічної системи синтаксичних груп важлива для побудови ментальної моделі ситуації¹³, за іншою термінологією — для адекватного визначення потенціалу зміни контексту, призначеного реченню¹⁴. Але в той же час референційна та комунікативна інтерпретації лексико-синтаксичного представлення речень, виконана в певній предметній галузі і в межах певного мовленнєвого акту у свою чергу впливає на формування правильної структурної інтерпретації семантичного запису. Процес зняття синтаксичної омонімії можна представити як взаємодію структурної, референційної та комунікативної інтерпретації синтаксичної структури. Омонімічна синтаксична структура інтерпретується в предметній галузі та мовленнєвому акті під час формування ментальної моделі, описаної реченням.

У формалізмі систем синтаксичних груп розрізняються три типи синтаксичної омонімії¹⁵:

(а) розміткова (синтаксемна) омонімія: "Йому необхідно це розповісти" – омонімія суб'єктної та адресатної синтаксеми "йому" (розповісти → це) $_{об'єктн.}$; {потрібно → розповісти} $_{об'єктн.}$; {потрібно ↔ йому} $_{адресатн.}$ АБО суб'єктн. – омонімія назв семантико-синтаксичних відношень; перша інтерпретація речення означає, що хтось має розповісти "для нього", друга – що розповідати має "він";

(б) стрікова омонімія: "підготовка переговорів на найвищому рівні" – омонімія розстановки дуг графа {найвищому → рівні} $_{атрибутивн.}$ = А; {на → А} $_{логічн.}$ = Б; < (підготовка → Б) $_{місце дії}$; підготовка → переговори $_{об'єктн.}$ АБО ({переговори ← Б} $_{атрибутивн.}$ = В; підготовка → В $_{об'єктн.}$) > – конкурування між декількома словами за встановлення зв'язку з певною групою; елементарні групи залишаються незмінними; перша інтерпретація синтаксису означає, що хтось, знаходячись на "найвищому рівні", готує "переговори"; друга (більш звична) – що готуються переговори найвищих посадових осіб деяких держав;

(в) конституентна омонімія: "Старостам подати списки студентів, що бажають отримати проїзні квитки, а також – гроші на їх придбання" –

- < (1.1 {отримати → (проїзні квитки)} $_{об'єктн.}$ = А;
- 1.2 {списки ← (студентів, що бажають А)} $_{композитивн.}$ = Б;
- 1.3 {В ← (а також) → (гроші на їх придбання)} $_{група}$ = В;
- 1.4 {подати → В} $_{об'єктн.}$)

АБО

- 2.1 {(проїзні квитки) ← (а також) → (гроші на їх придбання)} $_{група}$ = А;
- 2.2 {отримати → А} $_{об'єктн.}$ = Б
- 2.3 {списки ← (студентів, що бажають Б)} $_{композитивн.}$ = В;
- 2.4 {подати → В} $_{об'єктн.}$) >

– інше осмислення передбачає іншу композицію групи слівформ (ми свідомо не розглядаємо інтерпретацію, при якій займенник "їх" є кореферентним з лексемою "студентів", оскільки вона відторгується на рівні аналізу лексичних значень слівформ "придбання" і "студентів"; ці значення пов'язані з культурним контекстом, в якому інтерпретується мовна структура, хоча світ з можливістю вказаної події "придбання студентів" формально міг би існувати). Перше осмислення речення означає, що "студенти", які хочуть отримати проїзні квитки, повинні подати гроші разом зі списком. Друга інтерпретація – потрібно подати списки тих, хто хоче отримати гроші. Конституентна омонімія пов'язана з перерозподілом зон дії логічних сполучників, кванторів, часток та деяких елементів із предикативною семантикою. На відміну від стрікової омонімії,

конституентна виникає на верхніх рівнях синтаксичної структури, тому зона дії меконератора "АБО" може охоплювати цілком всю послідовність слівформ. Незважаючи на те, що правила (1.2) і (2.3) та (1.4) і (2.4) мають тотожний вигляд, значення синтаксичної структури в цих випадках різне, оскільки в утворених семантико-синтаксичних відношеннях – різні аргументи. В результаті інша структурна інтерпретація системи синтаксемних груп повністю перебудовує організацію семантико-синтаксичних відношень у зоні дії предиката.

Зняття розміткової та стрілкової омонімії відбувається за рахунок референційної інтерпретації синтаксичної структури – під час встановлення референтів для груп слівформ мовної структури в середовищі позамовної інформації.

Наприклад, зняття омонімії речення:

"Парламент прийняв закон про вибори за новою системою" – відбувається через перевірку можливостей та несуперечності утворення в ментальній моделі таких об'єктів та подій як (W) "вибори за новою системою", (X) "закон про вибори", (Y) "прийняв за новою системою", (Z) "закон за новою системою". Якщо допустимим є утворення об'єктів (W) і (X), а об'єкт (Y) оцінюється як неадекватний для ментальної моделі, утворюється інтерпретація: {вибори $\leftarrow$ (за $\rightarrow$ (новою системою))} атрибутивн. = А; {закон $\leftarrow$ (про $\rightarrow$ А)} атрибутивн. = Б; {прийняв $\rightarrow$ Б} об'єктн., що означає, що "майбутні вибори" будуть відбуватись за "новою системою".

З іншого боку, можливість утворити об'єкт (X) і неможливість утворити (W) призводить до другої структурної інтерпретації: {закон $\leftarrow$ (про $\rightarrow$ вибори)} атрибутивн. = А; {прийняв $\leftrightarrow$ (за $\rightarrow$ /новою системою/)} способ дії; {прийняв $\rightarrow$ А} об'єктн. Значення такої інтерпретації: під час прийняття "закону про вибори" використовувалась деяка "нова система" організації роботи парламенту.

Несподіване осмислення можна отримати, якщо в базі знань допускається утворення об'єкта (Z), у той час як формування об'єктів (W) та (X) не допускається: "парламент" прийняв "закон про вибори" після прийняття якоїсь "нової системи". Такий смисл утворюється внаслідок заповнення лексичної об'єктної валентності дієслова "прийняв" синтаксемою зі значенням часової послідовності. Передумовою для можливості сформувавши об'єкт (Z) є наявність у позамовній предметній галузі референта для одного з його складників – об'єкта "нова система": {прийняв $\rightarrow$ ({закон $\leftarrow$ /про $\rightarrow$ вибори/} атрибутивн. $\leftarrow$ {за $\rightarrow$ /новою системою/})} часова послідовність} об'єктн.

Зняття конституентної омонімії потребує комунікативної і – вище – прагматичної інтерпретації омонімічних синтаксичних репрезентацій – тобто співвіднесення утворюваних осмислень синтаксичної структури з комунікативними намірами мовця та

реципієнта під час певного мовленнєвого акту. Інтерпретація структур з конституентною омонімією вимагає більше ресурсів, оскільки неправильне осмислення синтаксичної структури відторгується лише після остаточного сформування такого осмислення; немає можливості так, як в інших видах омонії, відторгувати неприйнятні об'єкти, події та способи їх зв'язку в локальних омонімічних ділянках. Певне осмислення мовної структури оцінюється шляхом перевірки його прийнятності для загального комунікативного контексту мовленнєвого акту. Так в реальній ситуації передбачалося, що розглянуте вище оголошення *"Старостам подати до деканату списки студентів, що бажають отримати проїзні квитки, а також гроші на їх придбання"* — повинно мати саме першу з розглянутих інтерпретацій (при якій "старостя" повинні подати як "гроші", так і "списки"), незалежно від того, чи існують у предметній галузі, якій стосується текст, "студенти", що бажають отримати "гроші" на придбання "проїзних квитків", чи ні (власне, цілком очевидно, що вони існують, але це не має перевагу альтернативній інтерпретації речення).

У цьому випадку важливо, що мовець, автор оголошення, не має наміру роздавати студентам гроші на придбання проїзних квитків, а навпаки — хоче отримати ці гроші. Цей факт доводиться враховувати реципієнтові незалежно від інтерпретації, бажаної для останнього.

Цікаво, що заміна структури "... а також гроші на їх придбання" на "а також подати гроші на їх придбання" не знімає синтаксичну омонімію: оголошення можна розуміти як прохання подати списки студентів, що бажають "отримати проїзні і подати гроші", або ж — як прохання вже "полати гроші разом зі списками". Унаслідок особливостей лексичної семантики слова "полати" омонімічний вузол синтаксичної структури вже не дозволяє по-різному трактувати питання, хто платитиме гроші за проїзні квитки.

За аналогічним принципом проходить інтерпретація речення:

"Я бачив лише дві машини" — "я нічого не бачив крім двох машин" і "серед усього, що я бачив, було не більше (проте не менше) двох машин". Так само — "Є лише чорний хліб".

(а) я ← бачив → {лише → {дві → машини}_{об'єктувальн.}} об'єкти.

є → {(лише → {чорний → хліб}_{об'єктувальн.})} об'єкти.

(б) я ← бачив → {(лише → дві) → машини_{кількостн.}} об'єкти.

є → {(лише → чорний) → хліб_{атрибутивн.}} об'єкти.

Утворюване значення залежить від наміру мовця залучати до складу ментальної моделі якісь інші об'єкти або говорити лише про названі об'єкти.

Процес побудови ментальної моделі ситуації, що описана в реченні, використовує дані про синтаксичну структуру, а також про успішність процесу формування об'єктів і подій. Зняття синтаксичної омонії дозволяє, у свою чергу, обрати правильну структуру

інтерпретацію речення. Синтаксичний аналіз і екстралінгвістична інтерпретація семантико-синтаксичної структури речення відбувається в базі знань про предметну палузу. Ці складові є взаємодіючими кооперативними аспектами в процесі розуміння тексту. Така властивість розуміння дозволяє правильно інтерпретувати мовний текст, навіть якщо текст допускає велику кількість можливих інтерпретацій.

¹ Гладкий А.В. Синтаксические структуры естественного языка в автоматизированных системах общения.— М., 1985.— С. 48-49.

² Гладкий А.В. Знач. праця.— С. 48, 61, 62.

³ Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ↔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды.— Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 8-101.; Апресян Ю.Д. Этап-2 с лингвистического полета // Апресян Ю.Д. Избранные труды.— Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 554-583; Лингвистическое обеспечение системы Этап-2.— М., 1989.— 294 с.

⁴ Cook V., Newson M. Chomsky universal grammar.— Oxford, UK, Cambridge, MA, 1996.— 369 p.

⁵ Висловлювалась думка про неопастатність засобів кожного із розглянутих формалізмів для представлення певних відмінностей у можливих осмислених реченнях, зумовлених синтаксичною омонімією (Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ↔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды.— Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 11,88). Але насправді можна показати, що репрезентативні можливості цих формалізмів набагато ширші, і тому існує лише незначна кількість осмислень, які не можуть бути адекватно репрезентовані в цих форматах. Доповисності дерев залежностей складниками, прийняті в моделі "Смысл-Текст" у більшості випадків пов'язані зі зручністю отримуваних представлень, але не з недостатністю формальних засобів використаних у моделі дерев залежностей для репрезентації певної синтаксичної структури. Так речення "Хлопчик не хворів п'ять днів" допускає два осмислення: (а) заперечення — "хлопчик був здоровий протягом п'яти днів" і (б) змішувальне — "хлопчик хворів менше п'яти днів" (див. також Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ↔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том 2: Интегральное описание языка и системная лексикография.— М., 1995.— С. 68-72). Репрезентація першого осмислення пропонується як дерево залежностей без складника: "...не ←хворів →день →п'ять"; а другого — як дерево зі складником: "...не ←{хворів →день...}!". Але можна помітити, що друге осмислення синонімічне реченню "Хлопчик хворів не п'ять днів", хоча порівняно з ним має додаткові конотації, зумовлені переміщеннями реми від числівника до дієслова. Проте в цьому реченні, як і в другому осмисленні попереднього речення, зона дії заперечної частки поширюється лише на числівник, тому в обох випадках допускається побудова дерева залежностей: "хлопчик ← хворів → день → п'ять → не". Така репрезентація разом із інформацією про порядок слів, а отже — про переміщення реми речення в іншу позицію, дозволяє представити різницю в значенні синтаксичної структури.

⁶ Гладкий А.В. Знач. праця.— С. 9,49.

⁷ Або ж у вузлах графа знаходяться лексеми зі співвіднесеним набором граматичних значень, що властиві вживанню лексеми в даному реченні. У

наборах граматичних значень може репрезентуватись морфологічна омонімія за допомогою структур із метаоператором "АБО". Ця омонімія в деяких випадках не може бути знятою на синтаксичному рівні. Внаслідок цього виникає морфолого-синтаксична омонімія: "Залежно від мети повідомлення значення структури може змінюватися" – "існує певна мета повідомлення, що змінює значення" і "змінюється спосіб повідомлення значення залежно від якоїсь мети". Імпліцит "повідомлення" має морфологічну омонімію (Н.в./Р.в./З.в. одн./Н.в./З.в. мн.). За значайних обставин ця омонімія знімається на синтаксичному рівні, але в даному випадку на неї накладається омонімія лексичного значення: "повідомлення" – ((1) об'єкт (певна інформація) / (2) процес передачі інформації). В результаті це слово у розглянутий фраз зберігає морфологічну омонімію (Н.в./Р.в. одн.), лексичну омонімію і породжує омонімію синтаксичного рівня фрази в цілому.

⁸ Апресян Ю.Д. Типы информации для поверхностно-семантического компонента модели "Смысл ↔ Текст" // Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995. – С. 11.

⁹ У реченні (2) також може бути сформовано референційний зв'язок зі словом "редактор", хоча таке вживання "його" замість "свого" не є нормативним. Проблема, чому ненормативний вжиток часто линається зрозумілим, пов'язана з доступністю для реципієнта засобів компенсації втрат синтаксичних зв'язків, що звичайно встановлюються відповідно до норми. Імовірно, що встановлення зв'язку для третього осмислення речення (2) відбувається за деяким "послабленим критерієм", тоді, коли вичерпано усі можливості застосувати, доречно для певної ситуації, більш сильний щодо мовної норми критерій.

¹⁰ Гладкий А.В. Знач. праця. – С. 62, 110-126.

¹¹ Апресян Ю.Д. Этап-2 с птичьего полета // Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995. – С. 571; Лингвистическое обеспечение системы Этап-2. – М., 1989. – 294 с.

¹² Гладкий А.В. Знач. праця. – С. 56.

¹³ Джонсон-Лерд Ф. Процедурная семантика и психология значения // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. – М., 1988. – С. 235.

¹⁴ Heim I. On the projection problem for presuppositions // Barlow D. Flickinger and M. Westcoat (eds.) Proceedings of the West Conference on Formal Linguistics. – Vol. 2, Stanford Linguistic Association.

¹⁵ Гладкий А.В. Знач. праця. – С. 110.

Фонетика

Н. І. Тоцька, д-р філол. наук
Університет "Києво-Могилянська академія"

Вокалізація приголосних у висвітленні П.Г. Житецького

Серед численних проблем історичної та сучасної фонетики, яким присвятив свої праці П.Г. Житецький, заслуговує на увагу ідея вокалізації приголосних як однієї з характерних для української мови особливостей (див. 1). Ця ідея знаходить своє висвітлення в тісному

зв'язку з розкриттям значно ширшої проблеми — ослаблення консонантизму, його падіння, говорячи словами П.Г. Житецького, в процесі історичного розвитку української мови.

Вихідною базою для доведення цієї ідеї послужило розуміння кількісної природи приголосних у працях А. Шлейхера, яке мислиться децю інакше, ніж це прийнято тепер. У нього це кількість енергії, що витрачається на подолання перепони видихуванням струменем повітря. З сучасного погляду це поняття близьке до напруженості. Найсильніші — глухі зімкнені, найслабші — голосні. У міру ослаблення приголосні української мови, за Житецьким, розташовуються в такому порядку: глухі зімкнені [п, т, к] — глухі цілинні [с, ш, х] — дзвінкі зімкнені [б, д] — дзвінкі цілинні [в, з, ж, г, ј].

П.Г. Житецький підкреслює, що однією з найхарактерніших особливостей сучасного консонантизму української мови, порівняно з іншими східнослов'янськими мовами, є велика вага в ньому (а в історичному плані — зростання) кількості дзвінких приголосних за рахунок глухих: "Дзвінкі в більшості витримуються перед глухими; у свою чергу, стоячи позаду глухих, перетворюють їх у дзвінкі... Одним словом, консонантизм малоруський з фізіологічної точки зору перебуває в стані падіння"¹, — іншими словами, наближається до голосних. Сама крайня межа слабкості приголосних — наближення їх до голосного елемента.

І далі П.Г. Житецький на величезному матеріалі показує процес зародження й розвитку цього явища в українському консонантизмі, цілком справедливо пов'язуючи його з падінням глухих, результатом чого було утворення нових консонантних звукосполук, і "разом з тим вступила в свої права кількісна і якісна асиміляція приголосних"². Він вважає, що одразу після падіння глухих у процесі асиміляції гору взяли глухі приголосні, як більш сильні. Через цю стадію пройшли всі староруські наріччя. Разом з тим уже в найдавніших слов'яно-руських пам'ятках, зокрема в "Ізборнику Святослава" 1073 р., зустрічаються такі явища, як зміна звука [в] на [ou]. Вокалізація приголосних у діалектах, які стали основою української мови, чимдалі поширювалася. Одночасно з цим на місці редукованих приголосних з'явилися повні, як евфонічні елементи, що, з одного боку, підтримали рівновагу голосних із приголосними в складі, а з другого — посилили дзвінкі приголосні. Отже, ще в староруському консонантизмі зустрілися два напрями, породжені однією причиною — падінням глухих голосних: один скеровував приголосні в бік глухості, а інший — у бік дзвінкості. У тих діалектах, що лягли в основу української мови, дзвінкий елемент дедалі посилювався, активізувався, підпорядковував асимілятивному впливу глухі приголосні. Так відбулося, на думку П. Житецького, кількісне

падіння консонантизму, тобто його ослаблення, і — з другого боку — посилення вокальних елементів. Крайній ступінь одзвінчування — це вокалізація приголосних, тобто поява так званих нескладових [ʏ], [i̯].

П.Г. Житецький твердо стоїть на тому, що в найдавнішому стані руських наріч кількісна зміна в системі приголосних якщо не встановлюється остаточно, то, в усякому разі, цілком виявилася. Ті говори, в яких голосний елемент (у вигляді дифтонгів, вокалізації приголосних) розвивався успішніше, надавали перевагу дзвінким приголосним, зате ті говори, в яких голосний елемент не дістав переважного значення, надавали перевагу глухим приголосним, поступово підпорядковуючи їм дзвінкі приголосні. Ціною зменшення своїх вокальних засобів вони набували кількісної сили консонантизму, тоді як перші — навпаки, посилюючи вокалізм, сприяли падінню консонантизму. За давність слабкого консонантизму ручається та важлива обставина, що дзвінкі приголосні дуже поширені і в білоруській мові.

П.Г. Житецький відзначає, що вокалізація деяких приголосних поширена в усіх говорах української мови. Спочатку в [ʏ] перейшло давньослов'янське закінчення дієприкметника -ль, в якому [л] перед тим лабілізувався, тобто перетворився у [в], а він, у свою чергу, як уже відзначалося, ще здавна мав здатність вокалізуватися в [i̯]. В XIV ст. цей процес завершився.

Отже, перехід [л] в [ʏ] після занепаду став ніби своєрідною замінною вокалізацією: голосний втрачається, а попередній приголосний вокалізується. Те саме відбулося і в середині слів: *вовк* (влькь), *повсть* (плъсть), *човен* — *човна* (чльнь), *повен* — *повний* (плънь) та ін.

Для вокалізації початкового [в], на думку П.Г. Житецького, величезне значення мала наступна вокалізація кінців попередніх слів різного типу (вокалізація кінцевих *ль*, вокалізація голосних неповного творення: *робимо*, *говоримо*, *несімо*, *пишімо* тощо), які взагалі підтримали дзвінкий елемент на початку слів у більшості випадків.

П.Г. Житецький звертає увагу на те, що дзвінкий приголосний [в], навіть перед глухими, не тільки зберігає свою природу, але й вокалізується і — більше того — чергується з [у]. Пор., наприклад, у префіксальних групах: *вчити*, *впасті* > *учити*, *упасті*. Подібне спостерігається і в початкових тричленних групах (*вкрасти* — *украсти*), і в чотиричленних (*втиснути* — *утиснути*, *вжнути* — *ужнути*).

На початку слова повна вокалізація відбулася в префіксі *вль-*, який в українській мові в деяких випадках перейшов не у *воз-* і *вос-*, а в *уз-*: *узвар*, *узмісся*; у разі ж збігу приголосних з перестановкою їх — у *зу-*, напр. *зустрічати*. Чергування [в] — [у] П.Г. Житецький пояснює наслідком дії закону евфонії.

Вплив попереднього голосного звука на вокалізацію [в] особливо помітний у середині слів: *прав[ʏ]да*, *крив[ʏ]да*. Коли ж у мові

цей вплив утвердился, тоді й після приголосних [в] лишився дзвінким. Відкидаючи значення голосного елемента, — пише П. Г. Житецький, — ми не в змозі будемо пояснити того, що в вимовляється дзвінко не тільки перед б, д, г, ж, але й перед ц, с, т (вц, в с, вш) — отже, і в групах вб, вг, вд, вж ми повинні бачити не тільки участь дзвінких, що стоять після в³.

Ця думка П.Г. Житецького, може, не була підтверджена подальшим вивченням явища вокалізації приголосних, але не була й спростована⁴.

Щодо [й], то П.Г. Житецький вважає, що вокалізація його з'явилася пізніше, після [в], внаслідок евфонічного чергування [і] з [й].

Він відзначає, що поряд з вокалізацією приголосних відбувалося і протилежне явище — так би мовити консонантизація голосних [і], [у] на початку слів перед групою приголосних з метою забезпечити милозвучність мовлення. Першим з такою метою почав вживатися приставний голосний [і] (ізо мною, ік Чорному морю). Найчастіше приставлявся [і] до основ, що починаються приголосними групами з попереднім плавним: ірвати, іржати, імляний, імаа тощо. Поряд з [і] в інтересах милозвучності почав використовуватися й [у], який трохи раніше утворився з [в]. Незважаючи на те, що обидва ці голосні артикулюються не в одному місці, вони подібні в тому відношенні, що найближче стоять до приголосних [й], [в] і легко можуть перейти в них. Тенденція до забезпечення милозвучності, тобто встановлення певної рівноваги між голосними та приголосними, пізніше викликала реакцію проти напромадження на початку слів голосного елемента, результатом чого стало чергування початкового [і] з [й] і початкового [у] з [в], залежно від того, який — голосний чи приголосний — звук стоїть попереду. У свою чергу, [в] та [й] у цій позиції та в середині слова після приголосного вимовляються як [у], [і].

Отже, П.Г. Житецький створив в основному струнку схему, яка майже вичерпно пояснює всі історичні зміни в звуковій системі української мови, що привели до явного переважання дзвінкості (у тому числі вокалізації) приголосних. Змінився кут бачення цих процесів (напр., учені відмовилися від терміна "кількісне падіння приголосних"). Разом з тим лишилися окремі аспекти цього явища, що вимагають поглибленого вивчення. Так, зокрема, порівняно до недавнього часу лишався не до кінця з'ясованим фонологічний статус так званих нескладових [ў], [ї], а артикуляційно-акустична природа їх ще не була досліджена зовсім. Вимагає доведення, зокрема, визначення їх як голосних, чи як приголосних, чи як елементів дифтонгів.

Сам П.Г. Житецький не тільки пояснив процес вокалізації приголосних [в], [й]. Він зробив спробу й осмислити їх акустично-артикуляційну природу. Зокрема, пишучи про [ў], він називав його п а ц і в г о д о с н и м: "Виступаючи в складі як елемент короткий, у

не справляє враження повного голосного звуку: це звук, так би мовити, двостихійний, напівголосний. Він легко переходить у приголосний дзвінкий *в*, якщо за ним слідує голосний звук: *чо-в-ен* зам. *чоуї*, ст. слов. *чма*⁵. І далі: "Оскільки саме по собі *ў* не становить тут складу, то, очевидно, комплекси *оу*, *ау*, *иу* відносяться до розряду дифтонгів. Оскільки ж, з другого боку, це *ў* при зустрічі з іншим словом, що починається голосним звуком, легко твердіє в приголосний звук *в* (напр., *знав-ја*), то його можна вважати напівголосним, а тому *оу*, *ау*, *иу* ми вважаємо напівдифтонгами"⁶.

Таке розуміння вказаних звукосполук було сприйняте наступними мовознавцями й дістало поширення. Так, наприклад, М.Ф. Наконечний писав: "... нескладові *ї*, *ў* наближаються якоюсь мірою до приголосних, з якими їх об'єднує нескладотворчість. Але характером своєї вимови — ступенем відкриття ротової порожнини — і зв'язаною з цим відсутністю шумів — *ў*, *ї* все-таки є голосні й ближчі до складових голосних, аніж до приголосних"⁷.

Далі М.Ф. Наконечний, слідом за П.Г. Житецьким, але значно категоричніше, навіть без дуже істотного застереження, що це "неповні дифтонги, напівдифтонги", відносить [*ў*], [*ї*] з попереднім голосним до дифтонгів, спираючись ще й на те, що вони при складоподілі не розриваються між складами⁸.

Проте ці аргументи М.Ф. Наконечного не можна вважати доказовими, оскільки, по-перше, характер так званих нескладових [*ў*], [*ї*] визначався на слух, тобто суб'єктивно, а по-друге, тому, що сполуки їх з попереднім голосним, як буде показано далі, при складоподілі можуть розриватися.

Природу звуків, що традиційно визначаються як [*ў*], [*ї*] нескладові, можна з'ясувати тільки на основі артикуляційних і акустичних зіставлень, з одного боку, з близькими до них голосними [*у*, *у*, *і*, *і*], а з другого — з приголосними [*в*, *ч*, *й*], у яких можуть реалізуватися фонеми /*в*/, /*й*/.

Загальновідомо, що звуки [*ў*], [*ї*] виступають у таких позиціях: на початку слова перед наступним приголосним або групою приголосних, у кінці слова після голосного внаслідок вокалізації приголосних [*в*], [*й*] або ж після голосного на початку слова або в його середині внаслідок ослаблення голосних [*у*], [*і*]. Наприклад: [*ў*ступ, даўно, буў, даў, ўже, ўрожай, їти, даймо, повертаї]. В інших випадках виступають приголосні [*в*] або [*й*] у своєму основному алофоні: [*вам, бувати; йому, бойова*].

Артикуляційно-акустичну природу т.зв. нескладових [*ў*], [*ї*] в указаних позиціях було досліджено з використанням прийомів кіно-рентгенографування та спектрографування.

Наслідки аналізу для [ǔ], [i] виявилися неоднаковими, тому розглянемо кожен із цих звуків окремо.

На основі кадрів кінорентгена було встановлено, що на початку слова перед приголосним артикуляція [ǔ] принципово відрізняється від [u] й від [y] по трьох параметрах: 1) звуки [ǔ] та [y] характеризуються вираженою спрямованістю задньої спинки язика назад — до м'якого піднебіння; звук [ǔ] як і приголосний [v], не вимагає суворої локалізації спинки язика, звичайно вона набуває форми сусіднього (попереднього або наступного) звука; 2) віддаль між медіальними різницями при [ǔ] менша, ніж при [u] й [y], наближаючись до [w] або [v], а точніше — ця віддаль мініється від [w] до [v]; 3) при вимові [ǔ], [y] губи заокруглені й випинаються вперед, більше при [u] й менше при [y]; при вимові [ǔ] губна артикуляція неоднорідна: спочатку білабіальна, через 40 мсек. — лабіодентальна (загальна тривалість його 80-100 мсек.), губи злегка заокруглені, але не витягаються наперед, ненапружені. На зіставних схемах добре видно, що звуки класу у характеризуються більшим губним отвором, тобто відсутністю характерної для в-звуків щілини. Можливий і другий варіант — коли спинка язика на початку зближена з [y], а вже потім зсувається до нейтрального положення.

У кінці слова й складу після попереднього голосного спостерігається аналогічна картина.

Спектрограми дозволяють розширити спостереження. Виявляється, що [v] перед голосними може виявлятися в кількох варіантах. Найчастіше зустрічається в цій позиції звук, що має в своїй структурі чисте основний тон — він позбавлений формантної структури, яка характерна для голосних, і позбавлений шумових складників, що характерні для шумних приголосних. Тобто це звук сонорний. Другий різновид — це шумний приголосний: на спектрограмах фіксуються шумові складники різної інтенсивності у високих частотах. Третій різновид — це неоднорідний звук: на початку сонорний, у кінці — з домішкою слабко виражених шумів. Крім того, зустрічаються п о о д и н о к і випадки, коли на місці [v] виступає звук з формантною структурою, тобто це звук типу голосного.

Подібна варіативність спостерігається і в кінці складу після голосного та — всупереч нашим уявленням — в інтервокальній позиції, хіба що тут частіше (в 36% випадків) фіксуються [v] з більш чи менш виявленими шумовими складниками. В інших випадках — це звуки, в складі яких є тільки основний тон або слабковиражені сліди формантної структури. Слухові спостереження показують, що в розмовному стилі шумність послаблюється. Це можна розцінити як посилення сонорності, а разом з нею і ослаблення артикуляції у фокусі творення.

З усього сказаного можна зробити висновок, що звук, позначуваний у транскрипції як нескладовий голосний [ʏ], фактично ближчий до приголосних, притому сонорних, ніж до голосних. Проте свідчить і артикуляція, і акустична структура, і прагнення в сумнівній вимові посилити напруженість мовних органів у фокусі творення, що характерно для приголосних.

Специфіку артикуляційної природи звука [ɨ] по кінорентгенограмах установити важче, ніж [ʏ]. І все ж порівняння початкового [ɨ], що виступає перед голосним, з наголошеним і ненаголошеним [i] показує, що губи найбільш відкриті при [ɨ], найменше — при [i], середнє між ними положення — при [i] ненаголошеному. Спинка язика найвище піднята при [ɨ], менше при [i] наголошеному і ще менше — при [i] ненаголошеному. Очевидно, тут іще має значення більша чи менша напруженість у фокусі творення цих трьох звуків. На жаль, по кінорентгенограмах не можна встановити характер щільності в усіх випадках. Проте безсумнівно, що артикуляційно початковий звук [ɨ] істотно відрізняється від [i] та [i] в бік його більшої консонантності.

Подібна картина спостерігається при артикуляції [ɨ] порівняно з [i] в позиції кінця складу після голосного та з [i]. Положення спинки язика при [ɨ] нагадує [i] ненаголошений.

Повнішу картину дають спектрограми. Вони демонструють досить широкий діапазон акустичної природи цих звуків. Зокрема, на початку слова перед голосним та в інтервокальній позиції виступають такі варіанти: 1) Звук, що має у своїй структурі тільки основний тон. 2) Звук, у складі якого, крім основного тону, є сліди формантної структури, зокрема слабо виражена F_1 . Указані ознаки дозволяють кваліфікувати звуки обох типів як сонанти, причому другий тип — з більш яскраво вираженою сонорністю, яка, проте, не переходить у вокальність, оскільки ці звуки позбавлені чітко вираженої формантної структури. 3) Звук, у складі якого, крім основного тону, є шумові складові більшої чи меншої сили в найвищих частотах — тобто це типовий шумний дзвінкий приголосний. 4) В інтервокальній позиції після наголосу ([вал'а жец'а]) бувають випадки, коли [ɨ], позбавлений шумових складників, очевидно, ослаблюється, редукується й випадає. 5) У кінці слова далеко від наголосу (напр., у слові *доброї*) може виступати глухий шумний приголосний. Таким чином, більшість реалізацій у цих позиціях становлять сонорний приголосний, значно менше — шумний, решта — спорадичні, що залежать, в основному, від стилю вимови.

Яскраво виражена варіативність спостерігається також і в позиції кінця складу після голосних. Тут найчастіше виступає звук, що має у своєму складі тільки основний тон. Значно рідше на його початку простежуються рештки формантної структури попереднього

голосного. Нарешті — в поодиноких випадках — на спектрограмах можна побачити картину, що віддалено нагадує ненаголошений [i]. Може зустрітися також такий різновид, коли в кінці слова звук характеризується неоднорідною структурою: починається дзвінким шумним, а кінчається глухим шумним ([i̥, stii̥]).

Підсумовуючи всі результати нашого аналізу, приходимо до таких висновків. Так звані нескладові голосні [j̥], [i̥] за своєю артикуляційною природою є не голосними, а сонорними приголосними. Як такі вони функціонують не тільки на початку слова перед приголосним, у кінці слова або складу після голосного, але й перед голосними, і в інтервокальній позиції — тобто практично в будь-якій позиції. Тому немає потреби (і навіть неправильно) виділяти їх в окремий від [v], [ŋ] клас звуків.

Діапазон реалізації сонорних /v/, /ŋ/ широкий: від повнозвучного сонорного (традиційно типу [j̥], [i̥]) до глухого шумного і навіть — у небагатій вимові — до редукованого звука невизначеної якості. Сонорні /v/, /ŋ/, займаючи проміжне положення між голосними й шумними приголосними, однією частиною своїх алофонів зближуються з голосними, а іншою — з шумними приголосними.

У зв'язку із сказаним цілком природно постає питання, які алофони сонорних фонем /v/, /ŋ/ вважати типовими. Факти приводять до думки, що саме алофони [j̥], [i̥] й слід вважати типовими представниками фонем /v/, /ŋ/. Саме в них закладена суть сонорних приголосних /v/, /ŋ/. У цьому разі термін "нескладові голосні" (як і саме поняття, яке вони означають) не виправдовує себе. Якщо від сонорних відняти всі "нескладові голосні", то від них майже нічого не залишиться, крім порівняно мало вживаних шумних алофонів. Цей термін вносить плутанину й у визначення голосних, характерною особливістю яких є наявність формантної структури. Як було показано, так звані нескладові голосні [j̥], [i̥] формантної структури не мають.

Більше того, визнання існування т. зв. нескладових голосних, або напівголосних, приводить до думки про необхідність ділити всі звуки на голосні, приголосні й напівголосні, що не відповідає дійсності ні на фонетичному, ні на фонематичному рівні.

Для більшої повноти слід ще зупинитися на питанні про фонематичний статус нескладових [j̥], [i̥].

На основі функціонального підходу П.П. Коструба⁹ довів належність [j̥], [i̥] до приголосних фонем. Такий висновок робить і В.С. Перебийніс¹⁰. Використовуючи принцип долаткової дистрибуції, вона переконливо довела, що [j̥], [i̥] не можуть бути алофонами фонем /y/, /i/ але безперечно є такими по відношенню до приголосних /v/, /ŋ/, з якими вони перебувають у відношеннях

додадкової дистрибуції. Крім того, [ŷ], [ʃ] не виконують основних функцій голосного: не утворюють складу і не мають на собі наголосу.

Ці звуки не можна вважати й елементами дифтонгів, як це думав М.Ф. Наконечний (П. Житецький вважав їх несправжніми дифтонгами). Тоді ці дифтонги [au, ou, uu, eu, iu, ai, oi, yi, ei, iŷ, iʃ], очевидно, слід було б вважати окремими фонемами, і в результаті в українській мові було б 18 голосних (6 монофтонгів і 12 дифтонгів). Але те, що ці так звані дифтонги можуть розкладатися, втрачати свою єдність і перетворюватися на сполучення голосного і приголосного (пор. [гаї – гайу, лії – лойу; мої – мовити, леї – лева]), свідчить про те, що ми маємо тут справу не з окремою фонемою-дифтонгом, а з позиційними алофонами приголосних фонем. До цього додамо, що в таких формах, як *гайка, повтор*, /ʎ/ і /v/ відносяться до попереднього складу не тому, що це частини дифтонгів, а тому, що, як сонорні приголосні, вони відходять до попереднього складу, а подальші шумні – до наступного, тобто за загальним правилом складоподілу.

Загальновизнано, що коли сонорні приголосні [в], [й] вокалізуються сильніше ніж звичайно, вони можуть чергуватися з пенаголошеними голосними [y], [i] (напр., *вранці – уранці, вперед – уперед*). Можливе й зворотнє – чергування [y], [i] з [в], [й]. Це характерна особливість української мови.

Отже, П.Г. Житецький всебічно і глибоко висвітлив історичний процес посилення сонорності приголосних, зокрема їх вокалізацію, аж до чергування їх з голосними, висловив ряд слушних міркувань щодо шляхів подальшого розвитку українського консонантизму та щодо природи сонорних приголосних [в], [й]. Його висновки й міркування стали своєрідною постановкою проблеми. Вони стимулювали подальше вивчення артикуляційно-акустичної природи та функціональних особливостей приголосних /в/, /й/ у їх найрізноманітніших проявах, під якими ще рано підводити остаточну риску.

¹ Житецький П. Очерк звукової історії малоруського нареччя. – К., 1874. – С. 149.

² Житецький П. Запмч. праця. – С. 153.

³ Там само. – С. 174.

⁴ Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови: Фонетика. – К., 1979. – С. 225.

⁵ Житецький П. Запмч. праця. – С. 160.

⁶ Там само.

⁷ Курс сучасної української літературної мови. – Т.І / За ред. акад. Л.А. Булаховського. – К., 1951. – С.173.

⁸ Там само. – С. 173-174.

⁹ Коструба П.П. Фонетика сучасної української літературної мови. Ч.І. – Львів, 1963. – С. 51, 70.

¹⁰ Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С. 26-28.

Основні тенденції артикуляторної тилізації в українському мовленні (до характеристики артикуляційної бази)

При творенні звуків тієї чи іншої мови робота мовних органів відзначається великою різноманітністю, однак при більш детальному її вивченні (завдяки застосуванню різних експериментально-фонетичних прийомів, зокрема – палатографування) можна виділити окремі найтиповіші рухи артикуляторів, спрямовані на локалізацію у певній ділянці ротової порожнини, на набуття певної форми тощо. Внаслідок своєї типовості у даній мові ці рухи мовних органів є звичними, необхідними для її носіїв. Саме таке характерне загальне спрямування мовних органів при артикулюванні приголосних і голосних Л.В. Щерба назвав артикуляційною базою¹. Так, описуючи артикуляційну базу (далі в тексті – АБ) французької мови, вчений зауважував: "Язык загалом знаходиться завжди спереду... Кінець язика завжди знаходиться внизу біля нижніх зубів. Середня його частина завжди прагне піднятися вперед і вгору більш енергійно, ніж передня частина, на якій утворюється звичайно типова пдавленість. Губи артикулюють енергійно. Уся артикуляція буває звичайно дуже чіткою і напруженою..."².

Отже, артикуляційна база – це сукупність звичних рухів і станів мовних органів, що є необхідним для вимовлення звуків даної мови³. АБ являє собою головним чином модель-прогноз фонетичних зв'язків, що склалися у мові, і зовнішньо виражається у випереджувальній артикуляційній установці і основному артикуляційному укладі. Установка як спін готовності до артикуляції є прогнозуванням певних мовних рухів, ніби "зазираючи у майбутнє", яке у даному випадку полягає у а) стабільності фонетичної системи мови; б) частотності певних фонем⁴, чи, вірніше, тим, "які мовні органи беруть участь у творенні звуків і наскільки інтенсивно"⁵. Основний артикуляційний уклад, як до певної міри й артикуляційна установка, є ніби наскрізною дією усіх артикуляцій, моделлю-прогнозом фонетичних зв'язків і відношень. Основний артикуляційний уклад дозволяє розподілити м'язове напруження і напрямки мовних рухів так, щоб забезпечити найбільш економне виконання артикуляторних програм⁶.

Артикуляційні бази мов відрізняються одна від одної неоднаковою активністю різних мовних органів і неоднаковим поєднанням рухів різних мовних органів, тому детальне вивчення роботи артикуляторів дає змогу виділити у процесі мовотворення

найтиповіші з мовних рухів, які й визначатимуть АБ аналізованої мови. Серед типових рис артикуляційної бази російської мови виділяються, наприклад, такі: 1) просунутість переважної більшості артикуляцій уперед, у передньо-середню частину ротового резонатора; 2) "наявність двох основних, типових укладів при артикуляції приголосних: укладу "палаталізації", при якому є обов'язковим... м'язове зосередження в передньо-середній, рідше (при задньоязикових) — у середній ділянці спинки язика; укладу "непалаталізації", при якому паралельно зі звукорозрізнявальною роботою спостерігається опуклість (більш чи менш значна) у задніх дівинках язика. Напружена опуклість передньо-середніх ділянок спинки язика під час палаталізації є рухом впливовим, таким, що формує фонологічну якість звука; 3) чіткість артикуляції кожного приголосного як трифазової єдності, незалежно від знаходження його у слові; 4) близькість шумотворчих фокусів у групі язикових звуків"⁷.

Пропонована стаття, що є фрагментом висновкової частини дисертаційного дослідження "Склад, складотворення та артикуляторна типізація в українському мовленні (експериментально-фонетичне дослідження артикуляторної динаміки)", виконаного під керівництвом проф. Л.Г. Скалозуб, має на меті ознайомити з результатами окремих узагальнень щодо української АБ, тобто простежити тенденції артикуляторної типізації українського мовлення. Новизна проведеного дослідження полягає у тому, що аналіз палатограм, які знімалися як палатограми складів, а не окремих приголосних чи голосних, за спеціально створеною програмою, яка передбачала напружений і ненапружений варіанти вимови, проводився з огляду на локалізацію місця артикуляції аlosлабеми як цілісності, а не на визначення місця артикуляції окремих компонентів складу (П і Г). Матеріалом дослідження стали палатограми, що представляли вимову складів типу ПГ (поєднання усіх можливих приголосних з голосними [а]: [та], [да], [на], [са], [за], [ца], [дза], [ча], [джа], [ша], [жа], [ja], [ла], [ра], [ла'], [ла'], [ка], [га], [ха], [га]) і типу Г ([і], [и], [е])^{*} у виконанні двох дикторів — чоловіка і жінки, а також кінорентгенограми окремих із цих складів.

Приголосний і голосний у складі не можуть існувати ізольовано, вони обов'язково взаємодіють, проявляючи неоднакові ступені взаємолоникнення консонантного і вокалічного компонентів у

^{*} Висновки щодо АБ російської мови зроблено проф. Скалозуб Л.Г. у лабораторії експериментальної фонетики Київського університету імені Тараса Шевченка на основі власних спостережень та аналізу палатографічного і рентгенографічного матеріалу російських приголосних.

^{*} Відсутність палатограм складів [а], [о], [у] зумовлена об'єктивними причинами, оскільки при вимові цих голосних слідів контакту язика з твердим піднебінням у жодного з дикторів не виявлено.

складах з різними приголосними і тим самим голосним, що свідчить про різний розвиток артикуляційної напруженості у складах і відповідно про різні типи структури складотворення. Тому при аналізі палатограм важливим є визначення системності артикуляцій максимумів приголосного і голосного, які поєднуються в складах і взаємодіють у них, а також визначення того, що в цій системності є переважаючим. Для цього було виділено основні типи форм мовних артикуляцій у процесі вимови аналізованих складів. При цьому бралися до уваги ті обмеження, які зумовлюються самим прийомом палатографування: постійна для всіх дикторів детермінанта піднебіння — звуження у його передній частині і розширення у задній. Тому передніми визначалися ті артикуляції, при яких бокові дотики язика до твердого піднебіння рівномірно звужувалися у напрямку до його кінця. Якщо ж під час артикуляції складу, крім звуження, спостерігається ще й розширення ближче до межі твердого піднебіння з м'яким, то це є сигналом про включення задньої дорсальності (за винятком складів з [л], [ж], [ш]). Отже, для констатації задньої дорсальності в артикуляції основним доказом на палатограмах вважалося розширення дотиків язика у 3-4 зонах твердого піднебіння (ділянках малих і великих кутніх зубів), яке продовжується у зоні м'якого піднебіння. Ознакою середньоязиковості на палатограмах є підстави вважати відносну паралельність відбитків язика щодо зрізу твердого піднебіння, які в проекції є наслідком майже повної відповідності опуклої форми язика ввігнутій формі піднебіння у тій його ділянці, яка має найбільшу висоту. Як показав аналіз палатограм, середньоязиковість фіксується у ділянці твердого піднебіння, яка у передній частині окреслюється лінією, що проходить на межі іклів і малих кутніх зубів, а в задній — між першим і другим великими кутніми (до середньоязикових зокрема належать [л'а], [л'а], [ја]). Палатограми дали можливість до певної міри визначити припустимі накладання артикуляцій П і Г, тобто визначити особливості артикуляції складу як цілісності. У зв'язку з таким проявом середньоязиковості було зроблено висновок про незначну відстань між найбільш передніми і найбільш задніми артикуляціями.

Зважаючи на те, що палатограми дали досить вичерпні відомості щодо локалізації середньоязикових в обох дикторів, а також на те, що переважна більшість артикуляцій показує звуження відбитків язика, починаючи з зони малих кутніх зубів, було зроблено висновок про те, що існує взаємодія локусів (за традиційною класифікацією — місць творення) П і Г, а сам факт цієї взаємодії свідчить про існування типів артикуляцій як певної діючої системи.

Артикуляторна типізація, що є основою АБ тієї чи іншої мови, до певної міри фонологічна, і не виявляється саме у структурі

сегментних явищ. Типи структур артикуляторики складів як цілісностей створюють специфіку мовлення як реалізації певної конкретної мови. Без артикуляторних відмінностей у мовленні, наприклад, російському чи українському, ці мови не могли б упізнаватися як різні, і це доводить, що артикуляторика фонологічна не тільки тому, що вона створюється внаслідок функціонування і відтворення семантичних за природою морфем і словоформ, а ще й тому, що існують різні типи структурного об'єднання артикуляторних за природою активностей у межах складів як найменш цілісних сегментів мовлення. А це вже явище фонологічного плану, що виводить мовлення на мовний рівень. Таким чином, існування типізації на артикуляторному рівні свідчить про неможливість відриву фонології від фонетики, оскільки фонологічна типізація неможлива без артикуляторної. Саме палатографування дає змогу говорити про певну типовість місць артикуляцій компонентів складів у межах ротової порожнини, і ця типовість проявляється при взаємодії обох компонентів, які є рівноцінними, однаково важливими для творення цілісності складу. Артикуляторика будь-якого складу у будь-якого диктора — це реалізація певного фонологічного артикуляторного типу, отже, склад існує для розрізнення артикуляторики значимих одиниць мовлення — алолексем.

Внаслідок аналізу зіставних схем палатограм українських складів було виявлено, що для АБ українського мовлення як системи артикуляторних типів специфічними у процесі складотворення є такі тенденції:

1. Значна відкритість артикуляцій голосних середнього і низького підняття, контрасти за ступенем підняття, що відповідним чином впливає й на характеристики приголосних у складі.

2. Значна закритість передніх артикуляцій у класі передніх дорсальних приголосних, що є наслідком підняття всього тіла язика при апікальності; значна відкритість задніх артикуляцій у класі задніх дорсальних, що зумовлено більш глибокою задньою дорсальністю — локалізацією фокуса в тій зоні надгортанного резонатора, яка є змішаною, оскільки об'єднує ротову порожнину і фарингальну.

3. Значна диференційованість задніх артикуляцій за ступенем підняття, мірою закритості/відкритості. Задні артикуляції за своєю природою є власне дорсальними, оскільки саме вони вимагають максимального загального стиснення тіла язика, яке надає йому кулеподібної форми і в якому проявляється артикуляційна напруженість загального типу. У цьому класі приголосних спостерігається найбільше змін у положенні язика по вертикалі (рух вгору/вниз), при цьому навіть мінімальний відхід його найвищої задньої опуклості від піднебінної горизонталі набуває значимості.

4. Скорочення відстані між максимумами передніх і задніх артикуляцій: за палатограмами артикуляції майже всіх голосних, дорсальних задніх, середньоязикових локалізуються, починаючи від кінцевої ділянки 3-ої зони твердого піднебіння (напроти других малих кутніх зубів), і займають велике поле — аж до фарингальної зони, — в якому мають змогу диференціюватися. Цей великий клас протиставляється переднім дорсальним, кількість яких набагато менша.

5. Переважна більшість артикуляторних типів має відсунуту назад локалізацію, що й можна вважати найвагомішою тенденцією в АБ українського мовлення як динамічного процесу.

У загальній сукупності усіх можливих артикуляцій розглянутих складів українського мовлення наведені вище риси проявляються і виражаються як найтиповіші, як певні артикуляторні типи, що становлять специфіку української АБ, набуваючи тим самим статусу фонологічної значущості.

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. — Л., 1939. — С. 73.

² Там само.

³ Кодухов В.И. Введение в языковедение. — М., 1979. — С. 119.

⁴ Колосов К.М. К вопросу об артикуляционной базе языка // Теоретические проблемы фонетики и обучение произношению. — М., 1971. — С. 40.

⁵ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. — М., 1979. — С. 75.

⁶ Колосов К.М. Знач. праця. — С. 43.

⁷ Скалозуб Л.Г. Палатограммы и рентгенограммы согласных фонем русского литературного языка. — К., 1963. — С. 62-62.

*З.В. Дудник,
Київський університет*

Динаміка артикуляційної структури складу (до методики аналізу)

У практично-пізнавальній діяльності людини, в тому числі науковій, експериментальній, джерелом для нових напрямків, підходів та результатів є завжди невичерпний об'єкт. Завдяки багатолітнім зусиллям наукового керівника лабораторії експериментальної фонетики Київського університету проф. Л.Г. Скалозуб здійснюються експериментальні дослідження, центром уваги яких є *артикуляційна динаміка мовлення*¹. Враховуючи логіку отриманого експериментального матеріалу, що фіксує мовлення у моторній рухів мовотворчих органів, Л.Г. Скалозуб збагатила загальну та експериментальну фонетику новим підходом, який зосереджується на *процесі породження мовлення*. Породження

розглядається як безпосередня реалізація мовленнєвих сегментів у дих та рухах мовних органів. За неповні 20 років цей метод виробив систему нових понять, які розкривають природу і властивості артикуляційної динаміки мовлення. Новий підхід може бути застосований у практиці навчання рідної мови як іноземної, при опануванні артикуляційною базою іншої мови, може бути корисним у реабілітаційній практиці відновлення мовленнєвої функції афатиків або у створенні інтелектуальних систем розпізнавання сигналів усного мовлення.

Вивчення динаміки рухів при творенні певних цілісних сегментів звичайно не зводиться до спостережень над фізіологією мовлення індивіда. Тут можна лише нагадати відомі аргументи академіка Л.В. Щерби: "С весьма распространенной боязнью, что при таком методе будет исследоваться "индивидуальная речевая система", а не языковая система, надо покончить раз и навсегда. Ведь индивидуальная речевая система является лишь конкретным проявлением языковой системы, а потому исследование первой для познания второй вполне законно и требует лишь поправки в виде сравнительного исследования ряда таких "индивидуальных языковых систем"...Говорящий ... говорит не для себя, а для окружения"².

З самого початку підхід, запропонований Л.Г. Скалозуб, відзначався врахуванням категорій діяльності людини. Адже, з одного боку, загальний шлях створення понять, якими оперує людина, лежить через діяльність, через систему цілеспрямованих дій, через роботу, що спрямована на об'єкт, а тому має пряме відношення до проблеми стратегії сприйняття мовлення; з другого боку, діяльність людини виступає тут як безпосередній прояв мови у мовленні, тобто як об'єкт. Отже, діяльність людини, як її самовираження у спілкуванні, має спільні риси з діяльністю, яку людина спрямовує на зовнішні об'єкти. Вихідною "клітинкою", одиницею психіки людини (еталоном), як вважають психологи, є дія, що проявляє себе рухом, операцією, вчинком³. Тому поняття про артикуляції сегментів (звуків мовлення), про їх суттєві ознаки формувалися в роботах ЛЕФ внаслідок аналізу рухів та артикуляційних зусиль мовця — його мовотворчих органів. Це і має складати зміст психічних одиниць діяльності на рівні мовлення. Таким чином, центр уваги перенесено на "учасників" цього процесу, від характеру активності яких під час вимовляння залежать і артикуляційні наслідки, і узагальнення функціонального характеру. В межах вказаного підходу суттєві сторони процесу послідовної "матеріалізації" актів мовлення описуються в термінах артикуляторної активності органів мовотворення⁴. Результати опису артикуляційних рухів, як правило, подаються у вигляді описової та графічної схем, що відтворюють найважливіші риси артикуляційної динаміки цілісних одиниць: складу та слова.

Найбільш інформативним для безпосереднього спостереження такого процесу був та залишається матеріал кінорентгенографування мовленнєвих сегментів, який фіксує у часовій послідовності всі зміни у стані мовних органів під час вимовляння, тобто їх безпосередні дії. У вигляді зіставних кінорентгенсхем цей матеріал дає можливість описати процес мовотворення не частково, не фрагментарно⁵, а послідовно: як *цілеспрямовану систему рухів* і зусиль мовних органів. Практика навчання української та російської мов як іноземних з використанням кінорентгенматеріалів та відповідного підходу підтверджує той факт, що визначальним для опанування вимовою є спрямування уваги на конкретні дії органів мовлення при творенні сегментів, на усвідомлення їх рухів, форм та локалізації.

В історії експериментальних досліджень маємо численні спроби привернути увагу до *артикуляційного процесу* та його "учасників", а також визначити такі ознаки артикуляції, які б точно характеризували цілісність, структурованість, динамічний характер складу або слова, тобто ознаки більш високого рівня організації мовлення, ніж "атомарні" ознаки довільно виділених сегментів. Дослідники звертають увагу, наприклад, на артикуляційні ознаки "*моделі генерації складу*", що описується як активність органів мовлення під час артикуляції складу. Пропоновані параметри складу при цьому — "розкриття щелепи, як непрямий прояв складового пульсу, рух під'язикової кістки та стискання нижнього констріктора"⁶. На сучасному етапі фонетичних досліджень маємо такі гіпотези, які обов'язково враховують явище артикуляційної цілісності. Так, для повного артикуляційного визначення приголосних вважається за необхідне досліджувати оточення голосних та позицію у складі, разом з визначенням типу приголосного та врахуванням швидкості вимови⁷.

Саме така організація мовлення і стала основним предметом в артикуляційних дослідженнях мовленнєвої матерії колективом та активом ЛЕФ КУ. Такий підхід допомагає сформувати поняття про закономірності проявів артикуляційної активності в процесі вимови, про динамічне "обличчя" цих процесів шляхом опису *динамічної моделі творення сегментів*. Отже, поняття про звукову будову мовлення, про артикуляційну базу, про основні одиниці фонетичного рівня, про їх цілісний характер та ін. набувають більш глибокого змісту з точки зору існування мови у динамічних процесах породження мовлення. У контексті динамічної організації мовлення ціле і окреме розглядаються послідовно через їх взаємодію, через аналіз залежності окремого від цілого.

Акцентуючи увагу на динамічних ознаках процесу породження мовлення, варто звернутися також і до другої складової мовленнєвої діяльності, а саме до процесу сприйняття, оскільки взаємозумо-

валентість цих процесів дає можливість визначити спільні риси їхнього прояву. У цій проблемі для фонетиків ще не визначеними остаточно є природа, спосіб та одиниці сприйняття фізичної матерії як процесу розкодування інформації на рівні перших сигналів. Спроби застосування концептуального (або гносеологічного) підходу до сприйняття, йдеться про рівні сприйняття, до динамічної організації фонетичної матерії мовлення ще не розкрили способу поєднання і взаємодії сприйняття з динамічним процесом породження сегментів, хоча нейрофізіологічні дослідження і вказують на цей факт⁸. Можна поки що припустити: якщо можливо розглядати існування мови в аспекті процесу породження, динамічного за своєю природою, то і про сприйняття слід говорити у динамічному аспекті його організації. Одиниці сприйняття мовлення, як і одиниці психіки людини, можна описати у вигляді еталонів цілеспрямованої внутрішньої активності, реакції на дії дією, на рухи — рухом та зусиллям, тобто як динамічні явища екстериоризації, що відбивають ознаки, суттєві для послідовного, і в той же час цілісного, розпізнавання сенсорної структури акустико-фізіологічної активності. "Руки *прямим шляхом* беруть участь у побудові психічного образу, вони є необхідним компонентом перцептивної дії", особливо, коли йдеться про розпізнавання вже відомого та сформованого власною активністю у процесі мовного спілкування⁹. Можна вважати, що власні рухи мовотворчих органів є первинною базою для створення та функціонування еталонів сприйняття акустичної сторони мовлення. Це такою ж мірою стосується формування перцептивних образів та їх розпізнавання у людей, паралізованих у ранньому віці, які не можуть говорити, але сприймають і розуміють. В цьому випадку компенсація здійснюється за рахунок включення у стратегію сприйняття інших рухів, цілком можливо, від периферійних мікрорухів органів чуття.

Численні дослідження проф. Л.Г. Скалзуб та її учнів показали, що у динамічній організації процесу породження мовлення виділяються певні типи артикуляційної активності органів, яка закономірно розгортається протягом утворення цілісної артикуляційної одиниці. Загальною особливістю прояву активності артикуляторів є визначальний характер активності язика та преларингальної зони, а з точки зору динаміки мають місце два типи посилення і послаблення рухів та зусиль (напруження) артикуляторів. До першого типу належить активне стискання і стабілізація рухів язика та активізація рухів-імпульсів вгору/вниз преларингальної зони фаринкса, до другого — розвиток швидкості рухів, посилення імпульсної активності (стискання та розтискання м'язових частин язика) і гальмування активності преларингальної зони з моментами порушення стабілізованого напруження. Аналіз цієї активності показав, що переважання першого типу

зусиль, або напруження, характеризує процес творення голосного, а переважання другого типу — процес творення приголосного, найяскравіше — глухого приголосного. Таким чином, у способах прояву артикуляційної активності виділяються два модальні різновиди чи типи, які названі за приналежністю до відповідних сегментів “вокалічний” та “консонантний”¹⁰.

Як виявилось з подальшого аналізу, якісний прояв сегментів, а саме міра вираження форми язика, інших м'яких рухомих органів та точність їх локалізації, співвідносяться і до певної міри підпорядковуються загальному розвитку артикуляційної активності, тобто зазнають її різноманітного впливу протягом творення цілісної артикуляційної одиниці. Отже, така кореляція вказує на те, що *динамічна модель* артикуляційної активності відповідає за *цілісність* артикуляційних сегментів. Це явище дійсно свідчить про більш високий рівень організації мовлення.

Можливість об'єднання якісних різновидів алофонів під певним типом модальної активності є визначальним також і для поглиблення знань про спосіб сприйняття складів та слів як цілісностей. Можна твердити, що у процесі сприйняття працюють еталони розпізнавання динамічних модальних ознак за способом розвитку артикуляційної активності органів мовлення, дискретність яких забезпечується процесом творення завершеної цілісної артикуляційної одиниці. Отже, по-перше, у процесі сприйняття базовим змістом оперативної перцептивної одиниці можна вважати розгорнуту у часі, тобто динамічну модель розвитку артикуляційної напруженості органів мовлення. Оскільки така одиниця є наслідком взаємно спрямованої мовної діяльності у процесах комунікації, вона обов'язково поєднується з моделлю акустичної лінійної структури сигналу. По-друге, процесові сприйняття закономірно повертається стадія першосигнального рівня обробки інформації, властивістю якого є декодування зовнішніх стимулів у їх просторово-часовому розподілі.¹¹ Більше того, йдеться не тільки про першосигнальне сприйняття окремих просодичних ознак, а про необхідний етап сприйняття матерії мовлення в цілому як зовнішнього подразника, реакція на який є вродженою. Реакція другосигнального рівня виховується в онтогенезі¹². Варто додати, що першосигнальне сприйняття мовлення функціонує як фонове¹³ і служить для подальшого розпізнавання сигналів вже як умовних знаків другосигнальної природи, тому перший його етап не усвідомлюється носієм, але завжди враховується. Характер метафор багатьох артикуляційних класифікаційних термінів у різних мовах при безперечній значимості фізичних ознак вказує на їх неповне усвідомлення у процесі сприйняття.

Моделі артикуляторної моторики складів розрізняються за динамічною структурою і класифікуються за типами прояву домінуючої активності та за типами її поєднання.

У цілому динамічна структура складу і слова описується як співвідношення якісних та модальних ознак артикуляцій, в яких простежується розвиток артикуляційної напруженості (АН). Ознака підсилення АН є найважливішою для визначення складової сегментації, тому що в лінійній послідовності процесу породження цілісно організовані вимовні єдності мають реалізовуватися таким чином, щоб стимулювати лінійний процес сприйняття. А найбільш сильні за АН фрагменти є тими стимулами, які спрямовують увагу під час сприйняття. Підсилення АН може здійснюватися за трьох умов: при підсиленні консонантної, вокалічної активності (КА та ВА) та при підсиленні обох типів активності водночас.

Останні дослідження показали, що правильно тлумачити якісні ознаки активності органів, зафіксовані на кінорентгенсхемі сегмента, можна, якщо брати до уваги не тільки етапи підсилення, а й стабілізації та послаблення АН за певним типом модальної активності. Так, наприклад, рухи нижньої щелепи (НЩ) вгору можуть означати перевагу консонантної активності в умовах стабільного прояву АН; можуть інформувати про перехід від вокалічного до консонантного типу активності та підсилення останнього у перехідних сегментах; в умовах послаблення АН ці рухи також означатимуть відповідне послаблення артикуляції, завершення сегмента. Таким чином, опис динамічної структури складу не може не враховувати взаємодію якісних та модальних ознак.

Встановити внутрішню специфіку артикуляційної динаміки складу — найменшої вимовної одиниці в системі артикуляційної бази того чи іншого мовлення, як зазначалося раніше, допомагає аналіз за ознаками типу активності. Посилення або зменшення прояву того чи іншого типу активності можна спостерігати покадрово за ознаками напруження та відповідно визначених рухів активних органів. Для цього треба проаналізувати наявні ознаки вокалічної та консонантної активності органів мовлення. Подана таблиця містить інформацію про те, як проявляється той чи інший тип активності у діях артикуляторів.

Ознаки активності артикуляторів, що встановлюються безпосередньо на кадрі	
Вокалічна активність	Консонантна активність
Стискання тіла язика	Розтискання тіла язика
Рухи вгору передригальної зони (ІІІ-зони)	Рухи ІІІ-зони вниз
Стискання м'якого піднебіння (МІІ) під час підсилення модальної активності (свідчать тільки про збільшення міри	Стискання МІІ під час підсилення модальної енергії

під час підсилення модальної активності (свідчить тішки про збільшення міри енергії і має такий самий прояв і для посилення консонантної енергії. Поділ складу на три швири посилення активності можна також перевірити шляхом загучення дивих про активність <i>МП</i>	модальної енергії
Посилення напруження <i>зубів</i> проявляється в одночасному їх русі вгору або вниз. Губна робота має місце і на тлі домінуючої вокалічної, і на тлі домінуючої консонантної активності. Губи активізуються у періоди спаду або стабілізації, тобто прояву вокалічного типу модальної активності, а також у перехідні стадії зміни укладів чи активності. Однак спостерігається їх більше напруження у сегментах максимуму складової вершини голосного, що свідчить про розширення зони активності у період максимальної артикуляційної напруженості та про зв'язок активності губів зі складовою вершиною.	Активізуються <i>зуби</i> під час спаду модальної активності язика.
<i>Нижня щелепа (НЩ)</i> рухається донизу (або повною мірою, або ледь помітно) і має прямий зв'язок із типом активності.	Рухи <i>НЩ</i> вгору.
Рухи <i>під'язикової кістки (ПК)</i> вгору характерні для стабілізації модальної активності (чи вокалічної, чи консонантної), рухи <i>ПК</i> донизу характерні для переходів, неспійного вираження типу модальної активності. Та ж відповідність має місце і для рухів <i>ПК</i> вперед-назад: вперед — стабілізація, назад — перехід.	Рухи <i>ПК</i> вгору чи вперед — модальна активність стабілізована, рухи вниз чи назад — модальна активність нестабільна.

Спосіб здійснення активності артикуляторів	
Вокалічна активність	Консонантна активність
Імпульси язика уповільнюються, їх кількість зменшується.	Імпульси язика прискорюються, їх кількість збільшується.
В імпульсній активності язика переважає скорочення (стискання тіла язика по вертикалі, по горизонталі).	В імпульсній активності язика переважає розтягнення (по горизонталі, по вертикалі).
Імпульси передніпальної зони прискорюються, вкорочуються, їх кількість збільшується.	Імпульси <i>ПД</i>-зони уповільнюються, подовжуються, їх кількість зменшується.
В імпульсній активності <i>ПД</i>-зони пере-	переважають рухи вниз.

Інформація про консонантну та вокалічну активність, яка записується у вигляді таблиці, дає змогу встановити цикли зростання артикуляційної складової активності, підрахувати тривалість кожного циклу та визначити їх співвіднесення. Цикли зростання і зміни артикуляційної напруженості (АН) виділяються відповідно до структури складу: спочатку фіксується збільшення консонантної енергії, потім — вокалічної, потім — спад (всього 3 цикли). АН у цих циклах є початковим підсилюючим фактором, але виражається відповідно до якості сегмента: у збільшенні консонантної активності на початку складу, у підсиленні вокалічної активності — в середині, у спаді енергії в кінці складу¹⁴. Розвиток АН протягом реалізації складу і слова має як спільні, універсальні, так і специфічні, типологічні, риси у мовленні різних мов.

Узагальнюючи досвід аналізу експериментальних матеріалів кінорентгенсхем українського та російського мовлення, можна охарактеризувати найважливіші риси, які необхідно враховувати при описі артикуляційної динаміки складу. З одного боку, при творенні артикуляційних сегментів має місце встановлення форми, укладу язика, з другого, в цей же час органи мовлення здійснюють ті чи інші цілеспрямовані рухи для встановлення фокусу. Проведені спостереження показують, що у динамічній структурі відкритого складу за характером артикуляторних дій виділяються такі фази, як спрямовані на досягнення певного результату в процесі складотворення. Вони можуть різнитися часом тривання, але об'єднуються для різних реалізацій складів своїм призначенням. Загалом виділено такі фази:

- Встановлення категоріальної (спільної для класу звукотипів) форми артикуляторів (більшою мірою — язика) та їх локалізації (I).
- Уточнення до певних меж категоріальної форми артикуляторів. Межі уточнення рухів залежать від позиції у динамічній структурі слово- і складотворення, від місця максимуму напруження (наголосу) і, відповідно, розслаблення зусиль та інших факторів (II).
- Фіксація напруження органів за певним типом розвитку артикуляційної напруженості протягом реалізації складу (III).
- Перехідні фрагменти, що мають різний характер перебігу у складі: між сегментами приголосного та голосного, між складами у слові та між словами (IV) і залежать від типу складу (за простим послідуванням двох з можливих трьох ознак приналежності до певного класу — (див. далі)).
- Завершення артикуляторної активності для абсолютного кінця цілісного сегмента (V).

В ізолюваному складі простої моделі ПГ (приголосний + голосний), як у завершеній артикуляційній цілісності, нараховуємо

сім стадій його динамічної реалізації, або динамічної структури, що складається з таких фаз: I+II+III+IV+II+III+V

П Г,

де перший приголосний компонент не реалізує фази завершення, а другий голосний компонент не має фази загального встановлення форми, а починає якісно формуватися у сегментах основної фази попереднього компонента (II, III), та найактивніше — у перехідних сегментах (IV) і одразу ж уточнюється (II). За суб'єктивними спостереженнями фази артикуляції виділено давно, а три фази (екскурсія, витримка, рекурсія) стали хрестоматійними. Тут, однак, треба зазначити, що всі сегменти, які ми намагасмося вимовити ізольовано, організовані як певний добір фаз залежно від того, який сегмент артикулюється. Якщо ми вважаємо, що можемо вимовити сам приголосний, то насправді артикулюємо його із завершальною V-ю фазою кінця складу, якщо ж ми вважаємо, що вимовили окремий голосний, то насправді артикулюємо його з початковою I-ю фазою складу. Таким чином, так званий ізольовано вимовлений сегмент — це сегмент, який дорівнює складу, тобто має обов'язкові фази складоутворення.

За класифікацією Л.Г. Скалозуб¹⁵ для російського мовлення виділяються три якісні класи укладів язика: *предорсальний*, *дорсальний задній* та *дорсальний передній*. Такого типу класи виділені пізніше і на матеріалі українського мовлення з ознаками апікальності для першого класу. Подальший аналіз румунського, німецького, карачаєво-черкеського мовлення за матеріалами кінорентгенографування показав універсальність обраного принципу поділу форм язика на три основні класи. За таким поділом до першого предорсального (апікального в такій же мірі) класу належать так звані передньоязикові "тверді" приголосні¹⁶. Артикуляційна особливість цієї форми язика полягає в тому, що напруження або зосереджується тільки в передній частині язика — на кінчику, який звукується, і тоді утворюється апікальний уклад, або це напруження розподіляється у передній та задній частинах язика, що визначає його предорсальну форму, при якій кінчик язика не зовсім напружений, тому фокус утворюється не самим кінчиком, а верхньою передньою частиною язика. Натомість прикоренева частина язика досить напружена і навіть трохи піднімається до м'якого піднебіння під увулою (ознака веллярності). При цьому тіло язика досить розтягнуте від передньої частини ротової порожнини до задньої. Усі двофокусні приголосні з другим заднім фокусом (какумінальні), в тому числі ретрофлексні, мають розподілене напруження в передній і задній частині язика і також належать до першого класу. Акустичне враження "твердості" цих звуків досягається за рахунок опущеної середньої частини тіла язика,

тобто звільнення резонатора в передній частині ротової порожнини. До другого, дорсального заднього класу, належать всі задньоязикові тверді приголосні та всі приголосні, при творенні яких язик займає у надгортанній порожнині крайню задню позицію з акустичним фокусом від верхньої частини м'якого піднебіння до нижньої частини фаринкса, в тому числі ларингальні, губні, а також голосні заднього ряду. Дорсальна форма язика — це майже округла його форма. Це найпростіша, а може, навіть і первісна форма язика, з якої почалося мовлення. До третього, дорсального переднього класу, належать всі приголосні і голосні, при творенні яких язик займає у ротовій порожнині передню позицію і теж має дорсальну форму. До нього належать всі так звані "м'які", "напівм'які"¹⁷ приголосні та голосні переднього ряду. Двофокусні приголосні з другим середнім фокусом також належать до цього класу. Локалізація акустичного фокусу при творенні цього класу звуків, як і класу дорсальних задніх, має досить широкий діапазон: від передніх різців та губів до вершини куполу твердого піднебіння. При цьому акустичне враження для приголосних створюється за рахунок зменшення передньої частини ротового резонатора, а для голосних, крім вказаного, важливим є також широкий фарингальний резонатор. Таким чином, аналіз динамічної структури складу включає визначення форм основного артикулятора язика за трьома класами укладів. На етапі використання цієї інформації до функціонального рівня існування мови вона може бути корисною, коли треба відповісти на таке, наприклад, питання: чому в асиміляційних процесах спільні риси проявляє група задньоязикових та губних приголосних, або, чому у мовленні можуть співіснувати ті чи інші сполучення приголосних.

Артикуляційна база різних мов на рівні функціонування має різні типи поєднання укладів язика в межах складу та між складами. Це поєднання й визначає характер рухів артикуляторів у переходових сегментах¹⁸. Аналіз цих рухів у складах з поєднанням даних про частоту вживання різних за класами укладів може допомогти визначити їхню типологію у мовленні, тобто отримати дуже цінну інформацію для подальшого використання у практиці постановки вимови, навчання іноземній мові та ін. Досвід показує, що навчання вимові має зосереджувати увагу на певних типах рухів та зусиль, притаманних артикуляційній базі мовлення. Тому до опису динамічної структури складу має входити аналіз рухів язика та інших артикуляторів у переходових сегментах від однієї форми та локалізації до іншої.

Пропонований аналіз динаміки породження сегментів мовлення дає можливість сформулювати нове розуміння предмета й уточнити традиційні фонетичні та фонологічні уявлення. Тут можна узагальнити, що, виходячи з природи об'єкта, мовлення на останній стадії

породження — це системно організований процес артикуляційних рухів мовотворчих органів та їхнього напруження, спрямованих нейронною активністю мозку і керованих психічним рівнем ЦНС. Ці рухи і типи напружень здійснюються завдяки існуючим у пам'яті програмам (енграмам) — складним топологічно-часовим активаціям нейронних популяцій¹⁹. Маючи дискретний характер фізіологічної активності, нервова система людини підпорядковує квантування мовлення ритмові створення завершених у своїй внутрішній організації сегментів — складів та слів. За КР-схемами це можна спостерігати та аналізувати як розгорнуті у часі структури дій артикуляторів. Ознаки компонентів формуються тільки в межах таких цілісних, фізіологічно завершених сегментів. Різні за мірою прояву якісні ознаки творення сегментів (модифікації алофонів) звичайно не розрізняються носієм, тому що їх об'єднує уявлення про закономірності розвитку *цілісної динамічної моделі*. Варіації ознак тих чи інших компонентів у різних за типами складах і позиціях у слові слід розглядати тільки як похідні від динамічної організації складу і слова. А відтак і "відхилення" від їх уявних властивостей у певних позиціях можна вважати закономірними фактами, що характеризують особливості складо- та словоутворення.

Підхід, запропонований у ЛЕФ, допомагає зрозуміти вагомість вивчення динаміки породження мовлення і на майбутнє дає можливість спрямувати увагу на дослідження динамічних рис процесу сприйняття.

Одним із нових питань, що розробляється в межах динамічного підходу є питання суміщення сегментних та надсегментних ознак у діях артикуляційних органів. Останні дослідження, що здійснюються в ЛЕФ КУ О.В. Бас-Колоненко, присвячені вивченню артикуляційної природи українського наголосу²⁰. В цьому дослідженні використовуються як комбінаторний акустико-артикуляційний прийом тензоосцилографування, так і прийом кінорентгенографування, матеріали якого містять, як відомо, інформацію про суто сегментні ознаки артикуляції.

¹ Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования. — К., 1979. — 132 с.

² Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974. — С. 34.

³ Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2-х т. — Т. 1. Психическое развитие ребенка. — М., 1986. — С.112-154.

⁴ Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования. — К., 1979. — С.23.

⁵ Інформація про один фрагмент творення основної фази сегмента, хоча і вважається найбільш ілюстративною щодо основних ознак, веде, по суті, до "атомарного", статичного уявлення про об'єкт.

⁶ Прокопова Л.І. Структура слога в німецьком языкѣ. — К., 1973. — С.10. Там само див. посилання на М. Жукована (1958).

⁷ Heike Georg "Coarticulation" in articulatory synthesis model of German //Proceedings Xith ICPHS. — Tallinn, 1987. — Vol. 1. — P. 214-216.

- ⁸ Бондарко Л.В., Загоруйко Н.Г., Кожевинов В.А., Молчанов А.П., Чистович Л.А. Модель восприятия речи человеком.— Новосибирск, 1968.— 22 с.
- ⁹ Запорожец А.В. Избранные психологические труды: В 2-х т.— Т. 1: Психическое развитие ребенка.— М., 1986.— С. 137.
- ¹⁰ Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика слова (физиологическая природа ударения) // Русское языкознание.— К., 1987.— №14.— С. 112-113.
- ¹¹ Ильяченко Р.Ю., Ильяченко И.Р., Финкельберг А.Л., Афтanas Л.И. Взаимодействие полушарий мозга у человека: Установка, обработка информации, память.— Новосибирск, 1989.— С. 88-91
- ¹² Колыдова М.М. Развитие сигнальных систем действительности у детей.— Л., 1980.— С. 143-146.
- ¹³ Ильяченко Р.Ю., Ильяченко И.Р., Финкельберг А.Л., Афтanas Л.И. Взаимодействие полушарий мозга у человека: Установка, обработка информации, память.— Новосибирск, 1989.— С. 67.
- ¹⁴ Деталізований опис трьох циклів складової активності див. у посібнику "Методические рекомендации к курсам "Общее языкознание" и "Введение в языкознание" для студентов, стажеров, аспирантов и соискателей филологического факультета. Сост. Л.Г. Скалозуб, З.В. Дудник.— К., 1992.— С. 28-32.— Задання 10-13.
- ¹⁵ Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материалах русского языка). АДЛ.— К., 1980.— С. 18.
- ¹⁶ Треба зв'язати на умовність термінів "твердий", "м'який", оскільки в інших мовах за ними можуть стояти зовсім інші фізичні ознаки творення. Наприклад, у групі індійських мов ці терміни розрізняють відповідно глухі та дзвіні приголосні.
- ¹⁷ Під "напів'якістю" тут мається на увазі ознака неповної дорсальності з передньою локалізацією. Однак в українській фонетичній традиції цей термін має інше значення. Зміст терміну "напів'якість" та подібних визначається не стільки фонетичними (фізичними) ознаками, скільки функціональними, і пов'язаний з урахуванням обмежених позиційно-комбінаторних можливостей певної групи приголосних.
- ¹⁸ Детально про динамічну сегментацію див. у монографії Л.Г. Скалозуб "Динамика звукообразования" (попередні посилання №1 та №10).
- ¹⁹ Бехтерева Н.П., Бушнев П.В., Гоголицин Ю.Л. Мозговые коды психической деятельности.— Л., 1977.— С. 56.
- ²⁰ Коваленко О.В., Павличенко А.Н., Скалозуб Л.Г., Хоменко Л.М. Артикуляторно-динамическая типология слогов русской и украинской речи // Тезисы II Международного симпозиума МАПРЯЛ: "Фонетика в системе языка".— М., 1996.— С. 77-78.

*М.В. Кражанівська,
Київський університет*

Комунікативний аспект взаємодії фонетичних систем української та англійської мов

Відомо, що різні сторони мови неоднаково піддаються впливам інших мов. Найбільш стійкою загалом вважається морфологічна будова мови, далі — фонетична система і синтаксис. Треба відразу підкреслити, що кажучи про порівняно велику стійкість фонетичної

системи мови, маємо звичайно на увазі те, що вона мало здатна змінюватися як система загальнонародної мови. Проте у мовній практиці окремих індивідів і навіть груп фонетична будова однієї мови часто зазнає впливу іншої мови.

В умовах безпосереднього контакту народів досить велика кількість осіб вивчає другу мову і користується залежно від потреби то однією, то іншою мовою. Стан такої більш-менш масової двомовності особливо сприяє взаємодії мов, оскільки за таких умов контакт між обома мовними системами є безпосереднім, систематичним і більш-менш постійним; до того ж, взаємодіють не лише поодинокі елементи, а дві мовні системи в цілому. Як зазначає У. Вайнрайх, "дві або більше мов вважаються у стані контакту тоді, коли вони поперемінно вживаються тими ж самими особами"¹.

Акцент у вимові іноземної мови є наслідком білінгвізму. Як відомо, існує два типи білінгвізму: чистий і змішаний (за Л.В. Щербою)². Іноземний акцент — продукт змішаного білінгвізму, результат того, що фонологічний слух та артикуляційна база людини, що говорить іноземною мовою, підпорядковуються системі її рідної мови. Загалом акцент у вимові — явище доволі стійке. Оволодівши в загальних рисах граматичною будовою, лексикою та фразеологією іноземної мови двомовці навіть після кількох років перебування у мовному середовищі припускаються характерних помилок у вимові³.

На основі аналізу іноземного акценту у вимові народилась теорія поділу помилок на фонологічні й фонетичні (за важливістю для комунікації)⁴.

М.С. Трубецькой, О.О. Реформатський та У. Вайнрайх підкреслювали, що джерелом іноземного акценту є різниця між звуковими системами двох мов.

Двомовні особи, особливо в початковому стані двомовності, відзначають матеріальну подібність певних елементів рідної мови до елементів іноземної і зрештою ототожнюють їх. Навички рідної мови гальмують процес набуття навичок іноземної мови. Більш усталені зв'язки рідної мови, інтерферуючи, призводять до ряду типових помилок у вимові звуків іноземної мови на основі асоціацій за схожістю. Це явище пояснюється тією особливістю, що фонологічне сприйняття носія певної мови намагається прирівняти фонеми чужої мови до своїх, відсіюючи у процесі сприймання ті ознаки, які не є диференційними у системі рідної мови. М.С. Трубецькой у розділі "Помилки в судженнях про фонеми чужої мови" писав: "Фонологічна система будь-якої мови є піби ситом, крізь яке просіюється все сказане. Залишаються тільки ознаки, найсуттєвіші для індивідуальності даної фонемі. Слухаючи чужу мову, ми при аналізі почутого несвідомо використовуємо звичне нам "фонологічне сито" своєї рідної мови, а оскільки напне "сито" не підходить до чужої мови, то й

виникають численні помилки й непорозуміння. Звуки чужої мови отримують у нас невірну інтерпретацію, бо ми пропускаємо їх крізь фонологічне сито нашої рідної мови⁵.

Відповідно О.О. Реформатський у статті "Навчання вимови й фонологія" формулює поняття акценту як підпорядкування чужої фонетики фонологічним навичкам рідної мови. "Акцент — це наслідок привнесення в чужу фонологічну систему навичок власної фонологічної системи"⁶.

У потоці мовлення модифікації фонем іноземної мови (позиційні або факультативні варіанти) можуть бути прирівняні у процесі сприймання до функціонально значущих одиниць рідної мови, і, навпаки, фонеми чужої мови іноді прирівнюються до алофонів рідної мови⁷.

У. Вайнрайх, розглядаючи явища інтерференції у фонетичній системі мови, що вивчається, виділяє з фонологічної точки зору чотири основні типи інтерференції⁸:

1. Недостатня диференціація фонем. Вона зустрічається тоді, коли змішуються такі два звуки вторинної системи, відловлюючи яких у первинній системі не розрізняються.

2. Наддиференціація фонем, при якій на звуки вторинної системи накладаються диференційні ознаки первинної фонологічної системи там, де їх бути не повинно. Цей процес можна прогнозувати, порівнявши дві звукові системи, що перебувають у стані контакту.

3. Реінтерпретація відмінностей, коли двомовний індивід розрізняє фонеми вторинної системи за тими ознаками, які для неї є тільки супутніми або ж налішковими, тоді як для його первинної системи вони релевантні.

4. Субституція звуків внаслідок їхньої фонологічної подібності й фонетичних відмінностей. "Наявність аналогічних фонем у контактуючій мовній системі. — вказує У. Вайнрайх, — створює ґрунт для викривлень, а їх відсутність змушує вивчити нові артикуляційні навички"⁹.

В.О. Виноградов у праці "Лінгвістичні аспекти навчання мови"¹⁰ вводить поняття "внутрішньої інтерференції", властивої індивідууму-білінгу, на відміну від зовнішньої міжмовної інтерференції, властивої двомовному колективу. Головний компонент внутрішньої інтерференції — сприйняття, фонологічний мовний слух, "факт вмикання первинного звукового фільтра при сприйманні мовлення іноземною мовою". Мовний акцент він розглядає як наслідок взаємодії двох мовних систем і двох норм.

Таким чином, якщо зіставити фонетичні системи та артикуляційні бази двох мов і виявити їхні відмінності, можна одержати список потенційних форм інтерференції, яких можна сподіватись у разі, якщо ці мови увійдуть у контакт. Однак в умовах

дійсного контакту мовних систем не всі потенційні форми інтерференції реалізуються; у багатьох випадках інтерференція спостерігається навіть там, де для неї не було жодних теоретичних передумов. Це пояснюється тим, що інтенсивність і частота явищ фонетичної інтерференції зумовлюється не лише суто лінгвістичними факторами, а й екстралінгвістичними, як, наприклад, мовними і музичними здібностями індивіда, його освітою, інтенсивністю мотивації до вивчення іноземної мови, її майбутнім застосуванням (так, у студентів, один з яких вивчає іноземну мову для спілкування, а інший — для пасивного читання й перекладу, спостерігатиметься різна інтенсивність фонетичної інтерференції) і т. ін.¹¹

Отже, для виявлення основних причин неадекватного сприймання та відтворення тих чи інших фонетичних елементів іноземної мови необхідний аналіз фонетичних систем та артикуляційних баз обох мов — іноземної та рідної мови студента.

Артикуляційній базі англійської мови (яка в даному разі є рідною мовою студентів) властива напруженість губ та їх малорухливість при вимові звуків. Губи переважно притиснуті до зубів, плоский уклад зберігається навіть при вимові лабіалізованих голосних¹². Випинання губ спостерігається лише при вимові [w], [ɜ], [ʃ], [tʃ], [dʒ], яка супроводжується значним напруженням м'язів губ. В той же час українській мові властива в'ялість, ненапруженість та значно більша рухливість губ, їх помітне випинання при вимові всіх звуків і значне випинання при вимові [ч], [дж], [ш], [ж] та лабіалізованих голосних. Звідси — більша огубленість українських голосних порівняно з англійськими. Під час вимови голосних фонем артикуляційна база української мови характеризується меншим напруженням м'язів язика, ніж це властиво англійській мові. Вказане явище підтверджується наявністю довгих голосних у системі англійської мови, а також більш крайнім положенням язика при вимові англійських голосних¹³. Так, англійські голосні переднього ряду є більш передніми і вузкими, ніж відповідні українські голосні, а англійські голосні заднього ряду є більш задніми. Також англійська артикуляційна база характеризується наявністю ковзної артикуляції голосних, плавним переходом від одного голосного до другого в межах складу під час вимови дифтонгів, у той час як в українській мові зміна артикуляції голосних, як правило, відбувається в межах двох складів, а складовий шов проходить між голосними.

Така різниця між артикуляційними базами української та англійської мов і є основним джерелом помилок при опануванні вимовою. Так, україномовні студенти, вивчаючи англійську вимову, переважно не дотримуються плоского укладу, не властивого їхній рідній мові, і це викликає значні помилки у вимові, особливо

англійських передньорядних голосних; через що обставину також часто не зберігається тривалість та стійкість артикуляції англійських довгих голосних. В той же час англійські студенти, вивчаючи українську, не можуть позбутися властивого англійській артикуляції плаского укладу та напруженості губ, що й викликає численні помилки при оволодінні українською артикуляцією і навіть робить практично неможливою правильну вимову окремих звуків.

Відсутність аспірації, нормальна в українській вимові, є причиною багатьох помилок при вимові англійських приголосних (протиставлення за дзвінкістю/глухістю), і часто викликає порушення акту комунікації. Така характерна риса української артикуляційної бази, як в'ялість губ та менше напруження м'язів при вимові кінцевих глухих приголосних, ніж в англійській мові, є причиною такої типової помилки, як оглушення кінцевих дзвінких та занадто слабка артикуляція англійських глухих приголосних у кінці слова. В той же час англійські студенти, навпаки, намагаються вимовляти відповідні українські глухі проривні з аспірацією (під час вимови англійських глухих проривних м'язи органів мовлення більш напружені, спостерігається сильніший повітряний струмінь).

При вимові англійських передньоязичних приголосних язик відтягується від верхніх зубів, його тіло більш зібране, тоді як в українській мові при вимові таких приголосних язик займає більш переднє положення, а його тіло більш розпластане. Ця риса артикуляційної бази української мови викликає ще одну типову помилку україномовних студентів при опануванні англійською вимовою — заміну альвеолярних передньоязичних приголосних зазубними.

Для української артикуляційної бази характерна рухливість середньої спинки язика у вимові як твердих приголосних (переважання какумінальної артикуляції), так і палаталізованих приголосних. В англійській мові рухливість середньої спинки язика обмежена, що зв'язано з майже повною відсутністю палаталізації (виняток становить світлий відтінок [ʃ], з переважанням апікальної артикуляції передньоязичних приголосних. Це — одна з головних причин досить частої помилки в українській аудиторії — палаталізації англійських приголосних перед [i:], а також труднощів в артикуляції англійських голосних змішаного ряду [ə], [ɜ:], які вимовляються з пласким положенням спинки язика.

Спільною рисою артикуляційних баз української та англійської мов є наявність фарингальної артикуляції. Однак у фонологічній системі англійської мови відсутня опозиція /t:/ /x/, наявна в українській фонологічній системі. Натомість є фонема /h/, що за своїми акустично-артикуляційними характеристиками знаходиться між українськими /t/ та /x/. Ця обставина викликає таку типову

помилку англomовних студентів, як нерозрізнення на слух українських фонем /г/ та /х/, а також заміну їх у вимові англійським /h/.

Такими є головні особливості артикуляційних баз української та англійської мов. Що ж стосується звукових систем обох мов, то в них можна зустріти звуки далекі і звуки, досить схожі між собою. Однак ці близькі звуки двох мов не можна вважати тотожними, оскільки "в кожній мові звукові артикуляції пов'язані у своєрідну систему, яка не може повторитися в іншій мові"¹⁴. Тому, проводячи порівняння фонетичної будови двох мов, доводиться більше акцентувати моменти розбіжностей, ніж подібностей, оскільки саме вони створюють своєрідність порівнюваних мов, а також визначають труднощі під час їх взаємного вивчення.

За кількістю фонем і співвідношенням голосних та приголосних спостерігається чітке протиставлення англійської фонематичної системи українській. В англійській мові майже однакова кількість голосних та приголосних. Яскраво виражений англійський вокалізм — більшість фонологічних протиставлень міститься саме в системі голосних. Українська ж мова належить до консонантного типу, тут спостерігається велика різниця у кількості голосних і приголосних.

Основною відмінністю англійської системи голосних є протиставлення за тривалістю та стійкістю артикуляції (довгі та короткі голосні). Для українських голосних довгота не є фонематичною рисою. Нормальна довгота українських голосних у живій мові звичайно більша, ніж довгота англійських коротких голосних, але значно менша, ніж довгота англійських довгих¹⁵. Тому типовою помилкою україномовних студентів при вимові англійських голосних є невідтворення їх довготи і, відповідно, нерозрізнення на слух англійських голосних за тривалістю, що викликає нерозпізнавання значень слів. Англomовні ж студенти, навпаки, переносять диференціацію за тривалістю на українську систему голосних і намагаються розрізнявати і відтворювати їх як довгі або короткі (так, український голосний [і] вони вирізняють і відтворюють як довгий, тоді як український [и], навпаки, сприймається як короткий голосний).

Вже згадувана вище різниця між зміною артикуляції голосних в англійській та українській мовах є причиною тих труднощів, які виникають в україномовних студентів під час опрацювання англійських дифтонгів. У системі голосних сучасної англійської мови дифтонги відіграють значну роль. Звичайно дифтонг входить в один склад, тобто його складові елементи навіть у сповільненій вимові не розпадаються на два окремі звуки, які входили б у два окремі склади і відділялися б один від одного межею складу. Складаючись звичайно з двох елементів, такий звук вимовляється одним зусиллям як один неподільний голосний із змінною (ковзною) артикуляцією. У

фонетичній системі української мови теж спостерігаються дифтонги, але вони мають зовсім інший характер. Переважно це сполучення різних голосних з нескладовими [y] та [i]. Українські дифтонги виникають на межі двох морфем, двох складів, часто навіть двох слів, і складовий шов проходить посередині дифтонга. Тому на відміну від англійських дифтонгів, які завжди є окремими фонемами, українські дифтонги, навпаки, завжди є сполученням двох фонем, що відрізняються більшою суцільністю вимови. Ця обставина є джерелом помилок, що їх часто роблять україномовні студенти при вимові англійських дифтонгів; найбільш розповсюдженою помилкою є надто енергійна і чітка вимова другого елемента дифтонга. В англійських студентів при вивченні українських дифтонгів теж виникають значні труднощі — вони часто намагаються дифтонгізувати сполучення двох голосних, вимовляючи другий з них слабше і менш чітко.

Мавши далеко більше голосних фонем, англійська мова значно поступається українській щодо кількості приголосних. Тоді як в англійській мові є всього 24 приголосних, в українській мові їх 44. Треба відзначити, що багатий консонантизм є спільною типовою рисою всіх слов'янських мов.

Однією з рис української системи приголосних є протиставлення за твердістю/м'якістю. У фонетичній системі англійської мови палаталізація приголосних не є диференційною ознакою¹⁶, тому англійські студенти загалом не підтверджують її при вимові і не розрізняють українські приголосні за твердістю/м'якістю, що часто призводить до порушення акту комунікації.

У процесі комунікації вимова тісно пов'язана із сприйняттям мови на слух. Не володіючи навичками вимови, людина не може зрозуміти мову на слух (між внутрішньою вимовою, що супроводжує сприйняття, і мовленням, яке звучить, виникне неузгодженість, що й призводить до порушення акту комунікації). Нерозвиненість фонетичного слуху відволікає людину на звуковий бік повідомлення, у результаті чого вона не розпізнає значень слів. Слід пам'ятати, що людина може правильно вимовляти тільки ті звуки, які вона точно сприймає на слух, і, навпаки, може адекватно сприймати на слух тільки ті звуки, які вона може правильно артикулювати.

Успішне оволодіння вимовою пояснюється тим, що імітація має місце у середовищі, в якому необхідно спілкуватися з іншими людьми. Саме необхідність спілкуватися спонукає до дії, що пояснюється сигнальним значенням мови. Рідна мова та знання інших іноземних мов є серйозною підтримкою в опануванні артикуляції звуків, акцентології та інтонаційних моделей вивчуваної іноземної мови. Ряд вчених підкреслюють, що найважливішим фактором, який визначає легкість або труднощі в опануванні

іноземної мови, є будова рідної мови, схожість і відмінність мовних структур¹⁷. Інтерференція рідної мови часто є тим фактором, який сприяє виникненню помилок в іноземному мовленні. У діяльності фонетики, з одного боку, мабуть, більш, ніж при оволодінні лексичними одиницями мови і граматичною будовою, інтерференція рідної мови є причиною багатьох помилок. З іншого боку, у фонетиці, як ні в якому іншому мовному аспекті, потрібно спиратися на знання рідної мови, враховувати можливі помилки, вивчати їхню природу та причини виникнення, розробляти шляхи їх подолання.

¹ Weinreich U. Languages in Contact. — N.Y., 1953. — P. 1.

² Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974.

³ Вояк П.С. Описание фонологической системы русского языка как иностранного. — К., 1996. — С. 18.

⁴ Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Изд. 7-е. — М., 1963.

⁵ Трубейской Н.С. Избранные труды по фонологии. — М., 1987. — С. 75.

⁶ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974. — С. 54.

⁷ Барановская С.А. О фонологизме сопоставительного метода. // Вопросы фонетики и обучения произношению: Сб. статей. /Под ред. А.А. Леонтьева и Н.И. Самуйловой. — М., 1975. — С. 86.

⁸ Вайнрайх У. Языковые контакты. — К., 1979.

⁹ Цит. за: Жуктенко Ю. О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. — К., 1966. — С. 72-73.

¹⁰ Виноградов В.А. Лингвистические аспекты обучения языку. — Вып.1. — М., 1972.; Вып.2. — М., 1976.

¹¹ Дип.: Теоретическая фонетика и обучение произношению. Сб. статей. — М., 1975. — 245 с.

¹² Артикуляційні характеристики української та англійської мов наводяться за джерелами: Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — М., 1979. — 259 с.; Бровченко Т.А. Сопоставительный анализ согласных украинского и английского языков. (В помощь студентам института). — Одесса, 1955. — 39 с.; Бровченко Т. А. Фонетика англійської мови. — К., 1964. — 272 с.; Жуктенко Ю.О., Топіца Н.І., Молодіц Т.К. Підручник української мови. — К., 1973. — 351 с.; Німецько-українські мовні паралелі. (Порівняльно-типологічна граматики). Навчальний посібник для студентів факультетів романо-германської філології університетів та нед. інститутів іноземних мов. — К., 1977. — 262 с.; Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. — К., 1981. — 354 с.; Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. — К., 1969. — 288 с.; Экспериментальные исследования в области фонетики и лексики английского языка. — Калинин, 1971. — 258 с.

¹³ Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. /Віст. ред. Ю.О. Жуктенко. — К., 1981. — С. 26.

¹⁴ Богородицкий В.А. Очерк физиологии произношения языков французского, английского и немецкого сравнительно с русским. — Казань, 1903. — С. 3.

¹⁵ Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. /Віст. ред. Ю.О. Жуктенко. — К., 1981. — С. 18-19.

¹⁶М'яке або тверде забарвлення приголосного залежно від його позиції серед інших фонем зустрічається в англійській мові досить часто, однак напалаталізація приголосного у такому разі не є його фонематичною рисою і диференційною ознакою, на основі якої можна було б розрізняти окремі фонеми.

¹⁷Бернштейн С.И. Вопросы обучения произношению (применительно к преподаванию русского языка иностранцам) // Вопросы фонетики и обучения произношению: Сб. статей. — М., 1975. — С. 5-61.; Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. /Відп. ред. Ю.О. Жуктенко. — К., 1981. — 354 с.

Лінгводидактика

*Л.І. Шевченко, канд. філол. наук
Київський університет*

Функції української літературної мови як об'єкт дидактики *

У лінгвістичній літературі понятійне поле терміну "функції" має універсальний характер, фактично синонімізуючись із поняттям "діяльність" і мотивуючи розуміння процесуального розвитку мови. Звідси постає прагматичний аспект аналізу функцій окремих мовних одиниць різних системно-структурних рівнів мови (чи їх сукупностей) як ситуативної типології використання.

Функції мовних одиниць (як вторинна дефінітивна ознака) аналізуються і при окресленні парадигматичних параметрів та їх систематизації у традиційній лексикології і граматиці. Саме функціональна зумовленість є критерієм віднощності "норма" — "ситуативне використання".

Такий принцип підходу до наукового опису мови покладено як теоретичну модель і в основу вузівської дидактики. Значна частина дисциплін мовознавчого циклу (від фонетики до синтаксису) спирається передусім на характеристику парадигматичних класів мовних одиниць, їх систематику, окреслення зв'язків і відношень між парадигмами. Підручникова література і діючі програми доволі стабільно відображають зміст і характер саме такого принципу викладання.

Функціональні підходи до мовної системи (і найпривинциповіший з них — розуміння мовних комунікативних форм як **безпосередньої** реальності пульсуючої думки) залишаються об'єктом вивчення лише у курсі стилістики та деяких спецкурсах і спецсеминарах, де аналізується вузькоспеціальна проблематика.

Реальний стан викладання лінгвістики, закріплений традицією і, безумовно, ґрунтовно описаний з погляду методів вивчення, не видається однак єдиною прийнятним і недискусійним.

Ще у 1916 р. Фердінанд де Соссюр у революційному щодо мовознавчої методології "Курсі загальної лінгвістики"¹ запропонував розрізняти при дослідженні мовних явищ два пізнавальних підходи. Сутність першого полягає в тому, що пізнання природи мовного факту є аналізом місця цього факту у певній класифікації. Зміст другого підходу визначається розумінням суті того ж явища як процесу.

Так дістала логічного завершення диспозиція двох загально-наукових підходів, спроектована на лінгвістичну галузь знання. З одного боку, розроблювана ще з часів Арістотеля класифікаційна методологія, з іншого — процесуальна, обґрунтування якої активно тривало всю першу половину XIX ст. і спричинило розвиток природничо-наукового знання від динаміки Ньютона до еволюційної теорії Дарвіна.

Розуміння процесуальності як інтегральної характеристики функціонального розвитку мови у сучасній лінгвістиці та процесуальності як принципу життя мови у теорії Ф. де Соссюра — не тотожні. Ф. де Соссюр під процесом розуміє перш за все зміни мови у часі. Одже, процесуальність, на думку вченого, діахронічний розвиток мови, на протизагу синхронічному (що передбачає об'єктивізований класифікаційний опис).

Через 80 років, повертаючись до витоків сформульованих Ф. де Соссюром принципів, спостерігаєш складний шлях реалізації теоретичних конструктів видатного мовознавця у лінгвістичному моделюванні XX століття.

Послідовне розрізнення вченим категорій і понять класифікаційного і процесуального підходів у цілому збереглося у сучасному мовознавстві, хоча навіть лінгвістичні дисципліни історичного циклу, предмет дослідження яких найбільшою мірою відбиває чіткість і строгість соссюрівської методологічної диспозиції, включають функціональний аспект характеристики мовних явищ².

Сучасна лінгвістична прагматика загалом орієнтована на принцип доцільності методу з погляду розвитку конкретної наукової теорії, її доповнення чи уточнення. Так, зміни мовних явищ в одних випадках розглядаються як безперервний процес³, в інших — як констатуючий опис мовної форми у певному часі і системі, і далі — її аналог чи модифікація в іншому історичному часі чи системі (без спеціального аналізу процесу перетворення)⁴.

Актуальним для методології нового часу став опис мовних змін, що є результатом не діахронічних перетворень, а трансформації в т.зв. "психологічному часі", тобто функціональної зумовленості динаміки мовних одиниць.

¹⁶М'яке або тверде забарвлення приголосного залежно від його позиції серед інших фонем зустрічається в англійській мові досить часто, однак палаталізація приголосного у такому разі не є його фонематичною рисою і диференційною ознакою, на основі якої можна було б розрізняти окремі фонemi.

¹⁷Бернштейн С.И. Вопросы обучения произношению (преимущественно к преподаванию русского языка иностранцам) // Вопросы фонетики и обучения произношению: Сб. статей. — М., 1975. — С. 5-61.; Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. /Вип. ред. Ю.О. Жуктенко.— К., 1981.— 354 с.

Лінгводидактика

*Л.І. Шевченко, канд. філол. наук
Київський університет*

Функції української літературної мови як об'єкт дидактики

У лінгвістичній літературі понятійне поле терміну "функції" має універсальний характер, фактично синонімізується із поняттям "діяльність" і мотивуючи розуміння процесуального розвитку мови. Звідси постає прагматичний аспект аналізу функцій окремих мовних одиниць різних системно-структурних рівнів мови (чи їх сукупностей) як ситуативної типології використання.

Функції мовних одиниць (як вторинна дефінітивна ознака) аналізуються і при окресленні парадигматичних параметрів та їх систематизації у традиційній лексикології і граматиці. Саме функціональна зумовленість є критерієм відповідності "норма" — "ситуативне використання".

Такий принцип підходу до наукового опису мови покладено як теоретичну модель і в основу вузівської дидактики. Значна частина дисциплін мовознавчого циклу (від фонетики до синтаксису) спирається передусім на характеристику парадигматичних класів мовних одиниць, їх систематику, окреслення зв'язків і відношень між парадигмами. Підручникова література і діючі програми доволі стабільно відображають зміст і характер саме такого принципу викладання.

Функціональні підходи до мовної системи (і найпринциповіший з них — розуміння мовних комунікативних форм як **безпосередньої** реальності пульсуючої думки) залишаються об'єктом вивчення лише у курсі стилістики та деяких спецкурсах і спецсемінарах, де аналізується вузькоспеціальна проблематика.

Реальний стан викладання лінгвістики, закріплений традицією і, безумовно, ґрунтовно описаний з погляду методів вивчення, не видається однак єдино прийнятним і недискусійним.

Ще у 1916 р. Фердінанд де Соссюр у революційному щодо мовознавчої методології "Курсі загальної лінгвістики"¹ запропонував розрізняти при дослідженні мовних явищ два пізнавальних підходи. Сутність першого полягає в тому, що пізнання природи мовного факту є аналізом місця цього факту у певній класифікації. Зміст другого підходу визначається розумінням суті того ж явища як процесу.

Так дістала логічного завершення диспозиція двох загальнонаукових підходів, спроектована на лінгвістичну галузь знання. З одного боку, розроблювана ще з часів Арістотеля класифікаційна методологія, з іншого — процесуальна, обґрунтування якої активно тривало всю першу половину XIX ст. і спричинило розвиток природничо-наукового знання від динаміки Ньютона до еволюційної теорії Дарвіна.

Розуміння процесуальності як інтегральної характеристики функціонального розвитку мови у сучасній лінгвістиці та процесуальності як принципу життя мови у теорії Ф. де Соссюра — не тотожні. Ф. де Соссюр під процесом розуміє перип за все зміни мови у часі. Одже, процесуальність, на думку вченого, діахронічний розвиток мови, на протилів синхронічному (що передбачає об'єктивізований класифікаційний опис).

Через 80 років, повертаючись до витоків сформульованих Ф. де Соссюром принципів, спостерігаєш складний шлях реалізації теоретичних конструктів видатного мовознавця у лінгвістичному моделюванні XX століття.

Послідовне розрізнення вченням категорій і понять класифікаційного і процесуального підходів у цілому збереглося у сучасному мовознавстві, хоча навіть лінгвістичні дисципліни історичного циклу, предмет дослідження яких найбільшою мірою відбиває чіткість і строгість соссюрівської методологічної диспозиції, включають функціональний аспект характеристики мовних явищ².

Сучасна лінгвістична прагматика загалом орієнтована на принципи доцільності методу з погляду розвитку конкретної наукової теорії, її доповнення чи уточнення. Так, зміни мовних явищ в одних випадках розглядаються як безперервний процес³, в інших — як констатуючий опис мовної форми у певному часі і системі, і далі — її аналог чи модифікація в іншому історичному часі чи системі (без спеціального аналізу процесу перетворення)⁴.

Актуальним для методології нового часу став опис мовних змін, що є результатом не діахронічних перетворень, а трансформації в т.зв. "психологічному часі", тобто функціональної зумовленості динаміки мовних одиниць.

Визначені методологічно різні підходи до наукового опису мови логічно виявлені у системі вузівського викладання. Однак уважний погляд на співвідношення лінгвістичних дисциплін дозволяє виявити закріплену традицією виразну диспропорцію між обсягом навчальних програм. Так, сучасна українська мова при підготовці філологів (і це абсолютно мотивовано) вивчається чотири роки, тоді як стилістика сучасної української літературної мови (тобто, реальне функціонування мови) лише один семестр.

На часі уточнення змісту програм зі стилістики, оскільки загальні стилістичні категорії і поняття, на які орієнтовані діючі програми, потребують деталізації з погляду характеристики функціональних стилів. Сам предмет функціональної стилістики як моделювання принципів, закономірностей і типологічно виявлених комунікативних сфер життєдіяльності мови має стати обов'язковим для української освіти. Необхідним для цивілізованої людини у сучасному світі є знання літературної норми, але не менш потрібна мотивація стилістичної норми, розуміння її системності і характеру функціонування. На жаль, розроблені ще у 70-ті роки критерії стилістичної норми в сучасній українській літературній мові⁵, залишилися операціональними категоріями монографічних досліджень, але неспроможні відбиті у підручниковій літературі. Хоча до цього ж часу відноситься концепція викладання функціональної стилістики у провідних наукових центрах Росії, як і поява чи не найкращого підручника зі стилістики М.М. Кожини.⁶ Саме функціональна стилістика викладається і у найбільш відомих університетах Європи.

Оптимальною видається модель співвідношення навчальних дисциплін мовознавчого циклу, де базовим залишається існуючий принцип наступності і послідовності визнання мови як системно-структурного утворення (відповідно до мовних рівнів). Проте важливо розмежувати, як на нашу думку, предметне вивчення стилістики і культури мови. Активно впроваджувався протягом 70-80-х років у навчальний процес симбіоз двох самодостатніх дисциплін⁷ насправді розмивав предмет і завдання кожної з них.

Культура мови має своїм завданням узгодити мовну реальність і мовну поведінку індивіда (групи, соціуму) з літературною нормою, загальноновизнаною традицією. Прагматичність її завдань об'єднується навколо кількох узагальнених проблем: опису літературної норми, визначення закономірностей її використання, з одного боку, – і систематизації помилок, їх типізації і визначення методів подолання – з другого. Типовий прийом подачі матеріалу – літературний зразок, уніфікована граматична модель, коментована словникова стаття і т.ін.

Культура мови як своєрідна пропедевтична дисципліна, безумовно, має бути у вузівському курсі. Швидко за все саме з неї, а не з курсу

ділової мови має починатися викладання на природничих факультетах і у непрофільних вузах. Культура мови — лінгвістична корекція мовного вжитку, мовної реальності індивіда. Це той суспільно і соціально значимий культурологічний узус, що має бути обов'язковим для людини, яка здобула освіту. Можливо, орфографічний практикум, що викладається на спеціальних факультетах треба перепрофілювати саме на читання культури мови. Це конкретизує зміст названого курсу у системі мовознавчих дисциплін і дозволить сформувати достатній рівень мовної культури.

Функціональна ж стилістика логічно завершуватиме вивчення мовознавчих дисциплін як системний виклад функцій мови у суспільстві, її комунікативно закріплених стандартів, принципів добору, поєднання і використання мовних одиниць у функціональних стилях. Саме функціональна стилістика дозволить зрозуміти діактичну нерозривність "народної мови" — "літературної мови" — "діалектів". І одночасно — зумовити системність і самодостатність кожного з цих понять.

Культурологічний і соціолінгвістичний опис природи мови у функціонально-стилістичному викладі дістає конкретизацію і реальне фактологічне обґрунтування.

Функціональна стилістика дозволить простежити активні процеси розвитку мови не лише у диспозиції "мовний узус" — "стилістичний варіант", але і сформулювати на системно виявленому, типізованому матеріалі тенденції розвитку мови, вплив стильового використання на динаміку національної мови.

На функціонально-стилістичному рівні найвиразніше спостерігаємо проблеми розвитку сучасної української літературної мови. Проблеми становлення і кодифікації наукової термінології, відповідність нормі і комунікативна адекватність стандартів і кліше офіційно-ділового мовлення, розвиток української літературної фразеології з погляду складу і функцій, динаміка змін лексичного складу української літературної мови, загальні закони розвитку мови, такі як синтетизм і аналітизм та ін. — все це питання, що дістають максимально об'єктивізований виклад у функціональній стилістиці.

Функціонально-стилістичне вивчення мови дозволяє не лише гіпотетично, або на рівні моделювання, простежити екстралінгвістичну мотивацію формування стилів національної мови в їх історичній проєкції, а й виявити закономірності розвитку мови у зв'язках з історією народу. Логічним у цьому аспекті видається актуальний в останнє десятиріччя підхід до історії літературної мови як до історії стилів національної літературної мови.

Треба зазначити, що викладання функціональної стилістики, крім корекції змісту програм, має й інші проблеми. Одна з них пов'язана з можливістю/неможливістю повноти висвітлення названих

вище питань у семестровому навчальному курсі. Аспектологічне вивчення стилістичної проблематики у спецкурсах і спецсемінарах дозволяє проаналізувати окремі явища і тенденції функціонування мови, проте спецкурси і спецсемінари як форми навчальної роботи передбачають спеціалізацію. Тоді як окреслені питання у їх системному викладі є необхідною передумовою для формування цілісного лінгвістичного світогляду і розуміння мовних процесів не лише студентами мовної спеціалізації, а кожним філологом.

Інший аспект проблеми пов'язаний з підручничковою літературою. Сьогодні вища школа України ще не має підручника з функціональної стилістики, так само як і навчальної літератури для підготовки філологів певної спеціалізації – редакторів, творчих працівників, рекламистів і т.д.

Спеціального висвітлення і серйозної наукової аргументації потребує вивчення ідіостилістики. Загальні питання її, методи і специфіка об'єкту в цілому визначаються при дослідженні художнього стилю (як його інваріант). Залишаються поза ґрунтовним аналізом співвіднесеність і одночасно окремість ідіостилістичної проблематики у курсах поезики і функціональної стилістики, різнонаправленості методів цих галузей філології, співвіднесеності результатів. Ідіостилістичні питання, з одного боку, – найбільш частотні і описувані, з іншого, – не відображені концептуально системою методів, послідовністю підходів дослідників до матеріалу.

Висвітлення функцій української літературної мови у дидактичному аспекті заслуговує на увагу і у курсі методики викладання української мови у школі – дисципліни прикладної, що покликана сформувати необхідні педагогічні вміння і принципи навчання української мови. Аналіз функцій у методиці викладання пілпорядковано змісту і структурі шкільної програми з української мови, що, як головні, реалізує ідеї грамотності, відповідності мовній нормі, а також практичного застосування норми.

Шкільна програма, починаючи з початкової школи, знайомить учнів із загальними характеристиками стилів, їх мовними рисами, основними жанрами мовних стилів як реальними формами мовних комунікативних стандартів. Систематизацію знань про функції мови і стилі передбачено у випускних класах. Проте сама структура шкільної освіти, відсутність достатньої кількості різноаспектних посібників для вчителя і учня часто не дозволяють реалізувати поставлене комплексне завдання – формування цілісного уявлення про функції мови.

Таким чином, функції української літературної мови як об'єкт дидактики – різноаспектна проблема. Тут перетинаються і питання змісту лінгвістичних дисциплін, що вивчають окремі мовно-структурні рівні, і власне стилістична проблематика. Функціональна

стилістика фокусує увагу на проблемах розвитку національної мови і її тенденціях, спираючись на різні методологічні підходи, визначає діалектичний взаємозв'язок статичного (у плані синхронії) і діалектично зумовленого (як результат діакронії). Саме аналіз функцій літературної мови дозволяє обґрунтувати принцип функціонального інваріанту як форми реалізації (ситуативної, комунікативно типологізованої) мовного узусу і – як даліший розвиток лінгвістичної теорії – “психологічного часу”, що є дослідницькою альтернативою “часу історичному”.

Функції української літературної мови – актуальні питання не лише вузівської дидактики. Однаковою мірою це і проблеми соціальні та культурологічні. Пошук методів адекватного лінгвістичного опису і найбільш оптимізованих принципів викладання – реальна потреба сьогодення.

¹Соссюр Ф. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 31-269.

²Давиденко Андрій. Форми на -но/-то в українській мові: спроба типологічної реконструкції // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т. 2, 1994. – С. 113-127.

³Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прикметників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – Т.3. – 1961. – С. 124-194; Співачко І.І. Історія об'єктивних зворотів в українській мові. – Чернівці, 1969; Shevelov Y. A. Historical Phonology of the Ukrainian Language. – Heidelberg: Winter, 1979.

⁴Керницький І.М. Система словозміни в українській мові на матеріалі пам'яток XVI ст. – К., 1967; Муромцев О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків, 1985.

⁵Писарський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976.

⁶Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1977.

⁷Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1980.

До 80-річчя кафедр української мови та української літератури

<i>Клименко Н.Ф.</i> Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп'ютерної лінгвістики.....	4
<i>Карпіловська Е.А.</i> Проблеми дослідження суфіксальної підсистеми сучасної української літературної мови в динамічному аспекті.....	9
<i>Грязнухіна Т.О., Дарчук Н.П., Критська В.І., Орлова Л.В., Пуздірева Т.К.</i> Автоматичний морфологічний аналіз як основа автоматизації вирішення задач опрацювання тексту.....	14
<i>Зубань О. М.</i> Методологічні питання суфіксальної парадигматики українського дієслова.....	16
<i>Пічкур В.</i> Візуальне рекламне оголошення як комунікативний акт.....	25

Лексика. Фразеологія. Семантика

<i>Тоцька Н. Г.</i> Місце бінарних сполук з одиничною вибірковістю в лексичній системі української мови.....	28
<i>Руденко С.М.</i> Логічний аспект упорядкування понятійної бази терміносистеми "налії".....	33
<i>Колецька Н.Г.</i> Праслов'янська та давньоруська спадщина в українській лексиці на позначення розумової діяльності.....	43
<i>Дядищева-Росовецька Ю.Б.</i> До питання про сутність Шевченкового внеску в розвиток української літературної мови: проблема церковнослов'янізмів.....	50
<i>Суховій О.О.</i> Відображення уявлень про життя і смерть у фразеології проповідницького жанру (на матеріалі збірника казань к. XVII ст. Варлаама Ясинського).....	55
<i>Гапченко О.А.</i> Асоціативний експеримент у дослідженнях структур внутрішнього лексикону.....	62

<i>Семчинська Н.С.</i> Семантика комунікації.....	69
---	----

Морфологія. Синтаксис

<i>Зубань О.М.</i> Морфонологічний аспект суфіксальної парадигматики українського дієслова.....	73
<i>Козленко І.В.</i> Парадигматичні особливості дієслів в українській мові.....	81
<i>Бабич Б.В.</i> Представлення та інтерпретація омонімічних семантико-синтаксичних структур.....	89

Фонетика

<i>Тоцька Н. І.</i> Вокалізація приголосних у висвітленні П.Г. Житецького.....	100
<i>Бас-Кононенко О.В.</i> Основні тенденції артикуляторної типізації в українському мовленні (до характеристики артикуляційної бази).....	109
<i>Дудник З.В.</i> Динаміка артикуляційної структури складу (до методики аналізу).....	113
<i>Крюканівська М.В.</i> Комунікативний аспект взаємодії фонетичних систем української та англійської мов.....	124

Лінгводидактика

<i>Шевченко Л.І.</i> Функції української літературної мови як об'єкт дидактики.....	132
---	-----

Зам. 8-1045 Тираж 100
Надруковано у "Поліграфцентрі Київського університету
ім. Тараса Шевченка"
252017, Київ, бульвар Т.Шевченка, 14
тел. 224-01-05